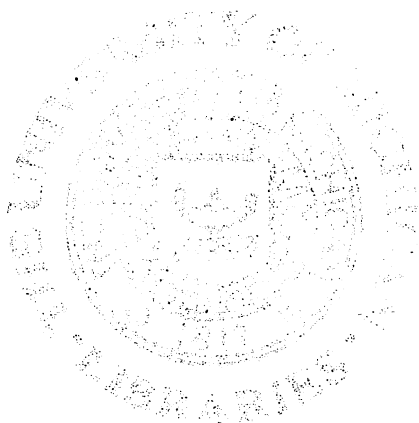

in örer u ayd
orerun hay
metsatunnerě

Handwritten text in a box, possibly a library or archival stamp, oriented vertically. The text is difficult to decipher but appears to include a date or reference number.

American, H. G. 601

Հին օրեր և այժմ օրերս...

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՈՒ

ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒՆ

ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

1550-1870

ԳՐԵՑ

61 p.

Յ. Գ. Մ.

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԱԳԻՒՄ
2693
Կաթողիկոս

ՎԵՆԵՏԻԿ

ԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1901

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARY

Grad

EREN

783

BUHR

GRAP
EFT ✓
783
C1 10 44

Մ Ո Ւ Տ Ք

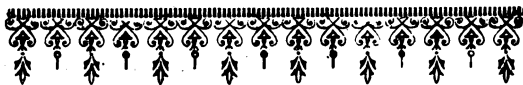
ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆԵՐՈՒ վրայ այս պատմական ընծեռուածը՝ խնամով քննեալ ու յաւելեալ վերջին ձեւն է այն հարեւանցի նմոյշին, որ անցեալ տարիին վերջերը տպագրուեցաւ *Բիւզանդիոնի* Բանասիրականին մէջ. անոր գրեթէ կրկնապատիկը՝ Թէ քանակով Թէ Թափուած մանրակրկիտ աշխատութեամբ, որուն արժէքն այս տեսակ նախածեռնարկ գործերու մէջ Թարթափողները գիտնալու են:

1900

Յ. Գ. Մ.

ՀԱՅ ՄԵՄԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Հ Ա.Յ մեծատուններն առ հասարակ ճանչցուած են Աժդայ անունով:

Աժդայ — Տոմապետ, Տանուաւեր, Մեծաւոր, Չէլէպի, Հօճայ և Աղայ — բառերուն համազօր բառ մը, որ կը պարունակէ տոմային չին մեծութեանց պարարտ դադափարը:

Աժդայ — կը թելադրէ մանաւանդ անծանօթ աւագութեան (dignité) մը դադափարն ալ՝ բաւական սաստալից ամէն մեծութեանց պէս, որ ունին անծանօթ սկիզբ մը. սկիզբ մը՝ թերեւս նահապետական դարերու չափ չին ու իրենց անփաստ չեղինակութեանն համեմատ մթին այլ իրական:

Պատմապէս ալ սակայն՝ իբրեւ ծագեալ արաբական իր, իժի, իժի, իժի-ժի բառերէն՝ շատ նոր է՝ ու կը նշանակէ՝ դէժ ըստ ձայնականին՝ հրատար, հրատար, եթէ՝ այդ սեմական ժողովուրդին սկզբնական աւանդականութեամբը՝ ժառանգուած չըլլայ յաջորդաբար Միջագետքի և Պաղեստինի տանուտէրներէն ու նշանակալից:

1. Թուրքահայերում մէջ՝ 1750էն աստիճ է որ աւելի պաշտօնապէս կը շնշտուի այս մականիրն առ հասարակ:

նակէ, ըստ այնմ, Նոթ-դէ-դ կամ Նոհ-դէ-դ՝ գրեթէ համազօր նախնի Հոռմայեցիներուն Պապիկ կոչումին՝ քիչ մը սեղմելով այս բառին քաղաքական լայնութիւնն և ի փոխարէն լայնելով անոր տանուախրական առումը:

Ամիրայ բառը՝ մատենապէս չէ յիշուած հայերուն մէջ Մազիտարոսէն, Արծրունիէն, Ուռհայեցիէն առաջօրինակ. «Ազդ արար ամենայն մօտաւոր ամիրայցն», «Ո՛վ մահանունդ ամիրայական սերի յԱբրահամէ» Մոհթար. Է. որով կըրնանք ըսել թէ հեղինակական այդ գաղափարէն շատ ետքը մասած է մեր մէջ ափայ. ա. նունը:

Ամիրաներ ունեցած ենք մենք ալ, և անոնց անունը լծորդուած է՝ մահաւանդ թուրքահայերուն՝ պատմութեան հետ 1550էն առդին մինչեւ 1866 կամ 1870, մինչ մեռաւ ամիրաներուն իբրեւ վերջինն՝ ու Բէք-հաւաթ ալ — կարապետ ամիրայ Պալեան, արքունի մեծ հայ Ճարտարապետը, Խալֆան:

Այսպէս՝ ի չգոյէ ժամանակակից ամիրայի՝ արդի սերունդը չէ տեսած ու չօչափած ամիրայ մը, չունի ամիրայութեան վրայ կայուն՝ այսինքն՝ դիրի առնուած գաղափար մը, ժողովածու գրաբառ պատմութենէ մը զատ, որ ամիրաներու էութեան և երանգին վրայ ոչինչ կըսէ իբրեւ պատմիչ: Ամիրաներուն անուններն ու դիրքը՝ նոր սերունդին երեւակայութեանը մէջ կը պատկերին, ազդեցութեամբ անհաւաստի զրոյցներու և ծայրայեղ կուսակցականութեանց մասնական պատմութեանցը՝ հոմերական հին արարածներուն կամ արաքական գիշերներու արուայիկ պարիկներուն խօշ գիծերովը, այնչափ սիրած ենք եւրոպական հետեւակ երեւակայութեանց անիր վէպերն ու այնչափ անտարբեր միացած ենք մերձաւոր անցեալին ու ժամանակակից պատմութեան:

1. Վասն զի իրմէն ետքը 1869իմ վախճամած է ամիրապատիւ Տատեիմ Յովհաննէս պէյը, արքունի վառօղապատ ու բարերար Ազգ. հիւանդանոցիմ ու մատենասրահամ և դպրոցական ձեռնարկութեանց:

Բայց ամիրաններուն վէպը՝ Զօլան իսկ չգիտէ ու չկըր-
նար տալ մեզի ինչպէս որ արժան է:

Այդ իրական մութ վէպէն է՝ որ կը փորձեմ այսօր
բանալ փոքրիկ սրահ մը, տեղիս ժամանակիս և պա-
րազաներու ներածին չափ սրահակ մը, զոր թերեւս
ուրիշ պատեններով կարենամ ալ ընդարձակել ու վե-
րածել մանրանկար ցուցադրութեան մը:

*

Արդի սերունդին բարեբաղդներէն համարուելու եմ՝
որ խոր ազգայութեան տեսած եմ մէկ հատիկ շոջ ա-
միրայ մը, ու պիտի կըրնամ տալ աղօտ դադափար մը
իր ու թերեւս՝ իրմով՝ միւս ամիրաններուն ալ կենդա-
նադիրին վրայ: Դարձեալ նոյն Կարապետ ամիրան էր
այն իմ տեսածս:

Հազիւ հինգ վեց տարեկան կայի՝ երբ լսելով իրմէն
շատ վախցողներուն չչնջիւնը՝ թէ Կարապետ ամիրան
կամ Աղան (սոսկ, առանց յատուկ անունի, Աղան)
կու գայ կոր, վազեցի իհատիյէի զառ ի վերին ծայրը,
ուրկէ պիտի անցնէր Ներսէս Աշտարակեցի կաթողի-
կոսին բարձր թելադրութեամբն և Սեթեան Գովհաննէս
վարդապետին ու Տէրոյնց պատուելիին աստուածա-
բանական ոչ բարձր առաջնորդութեամբը՝ Շահնազա-
րեան Կարապետ վարդապետը դատող և դատապար-
տող ամիրան, համարձակ ձեզայիրցիին համեստուկ ու
սոխն արեւելցի, Վարպետ մարդը:

Զիւտոր էր ինք այն իրիկունը. և ձին՝ միջին արա-
զութեամբ կ'ընթանար զառ ի վերն ի վեր. ետեւէն
էր իր անբաժան ծառան՝ Գասպարը. քանի մը անցորդ
հայ ալ՝ բարեւի կեցան հոն անցողաբար: Ինք խալֆայ
Ամիրան՝ իր ձիուն վրայ ուղղաբեռն մը կեցած՝ վաթ-
սուն և հինգնոց մը կերելէր. Գրիգոր էֆէնտի Գարա-
կէօզեանի ձիաւոր դնացքին բաւական նման ձուլուածով
մը, բայց աւելի՛ հրկայնահասակ, աւելի՛ տարեց, ու աւելի՛
և աւելի՛ հանդուշն: Ունէր լայնաբաց ֆէսի մը ներքեւ կի-
սով չափ զսպուած անկիւնաւոր հակառակ մը, թանձր լուրջ
և բացուած յօնքեր, խոշոր զատազատ ու զարմացա-
կան աչքեր, ճերմակ և յորդկէկ պեխեր, նոյն գոյնով
և թուլցած պստեր, բերանն ալ՝ բաւական խոշոր: Կլո-

րակ զլուխն ամբողջ, որուն վրայ ճիւղ և զո՛ւ և ծա-
ծուկ խինդ մը ծեփուած էր, հարաաբաղեօրէն յեցած
հաստուն վիզի մը վրայ՝ կը հօհեցունէր ասիական ու
սլուսական ինն ազնուականութիւն մը, հրաման մը:
Նրթունքը կիսաբաց ու աչքն համարձակահայեաց՝ ա-
մենապարաստ դիրք մը ունէին յանկարծ ըսելու և
տէնարկելու վեհաբար — Բնէ ան, յժ — որուն պէտք
էր՝ դէմի աղերաստորը խոնարհութեամբ պատասխանել
ու ըսել անմիջապէս այդ Բնէր: Ամիրան՝ այն օրն հա-
զած էր (ու թերեւս միշտ ալ կը հազներ) Գափափի-
Բափայ մը պարզ, և՛ առանց զուլայի նոյնպէս պարզ օձի-
քով ու մթազոյն փողպատով՝ շրջապատած էր իր մա-
զասուն փողը. ձեռքն ալ ունէր բարակ շիղ մը երե-
րուն, որ կը ծառայէր իբրեւ մարակ: Այս ձեւերն էին՝ որ
եղբորը, գրեթէ նոյնութեամբ, օրինակուեցան իր ստո-
րակարգեալներէն խորագէտ ու հարպիկ յաշորդէ մը,
որ դիզեց իբր իրեն չափ հարստութիւն, այլ չաւեցաւ
իրեն չափ ազգեցութիւն և անուն:

Կանոնական ահուդողով մը՝ Ամիրան բարեւողնե-
րուն հետ ես ալ երկու — երեք վայրկեան կեցայ ու
դիտեցի մեծարեալ ձիաւորը, որուն հետ մեր ընտանիքն
ալ ունէր խնամեկան կցորդութիւններ, և որուն վրայ
կը պատմուէին մեր տունը՝ բաւական ներքին բաներ
ալ, ու կը պատմուէին կը տեսնէ և կարձազանգն
մինչեւ ցարդ: Այո՛, տեսայ ու դիտեցի Կարապետ Ա-
միրան, ո՛չ Անաքարսիսի մը, ո՛չ ալ Գերոնացիի մը
այլքով, այլ մանուկ համարձակութեամբ մինչ թաղիս
դպրոցէն ու Արապզատէի շնունէն անդին չէր անցներ
մտային ալ մարմնական ալ տեսութեանցս նորիզոնը.
դիտեցի այդպէս, և՛ տղայ՝ ըսի իւրովի — Ամիրան ան
է եղեր. — ինչպէս թերեւս ըսեն իմայ զիս ընթերցող
ազաքն ալ:

Ասոր վրայ տարի մը չանցած՝ ըսին — Կարապետ ա-
միրան յանկարծամահ եղեր է: Եւ որովհետեւ լուսանը-
կարը չէր հանած՝ Պէշիթթաշի տանը մէջ, իր անշնչա-
ցած մարմինին վրայէն, քաշեցին իր պատկերը: Այս
հակիրճ նկարագիրէն աւելին տեսնել փափագողը՝ կըր-
նայ դիտել այդ մեծագիր պատկերն ամիրայական՝ Փա-
փազեան Գեորգ Էֆէնտիի որդի Փափազեան Արթուրի

էֆէնտի տունն ի Սկիւտար, կամ, անկէ օրինակուածը՝ Հիւանդանոցի ընդունելութեան սրահը:

Այսպէս, վաւերական ամիրաներուն իբրեւ վերջինն եղաւ Ճարտարապետ Կարապետ ամիրան Պալեան, որդի Պալեան Գրիգոր ամիրայի եւ ազդեցիկ հայրը վաղամեռիկ Նիկողոս եւ Յակոբ Պէյերու Պալեան՝ հայր եւ որդիք հարստարապետոյք Տումապահէի ու Զրադանի զիւթական պալատներու եւ ամէնն ալ սերունդ՝ անցեալ դարին սկիզբները Պոլիս եկող Բաքերդցի Պալի խալֆային:

Ամիրաներուն իբրեւ վերջինն՝ ինք: Իսկ առաջինը, իսկ անոնց սկիզբը, ծագումը: Կորլեան հանգոյց, Կրեւտսի՝ ստեղծուած, ծագումը՝ մութ է շատ մութ, նա հապետներէն ալ մութ. այնպէս որ քանի՜ տղայանանք հոս եւ որչափ ալ ծերանանք՝ չենք կըրնար ըսել կարգ մը բաներ՝ նիւթ հայթայթելու համեմատական ամիրայարանութեան ալ, ինչպէս տասնիններորդ դարու մօտան էր, ամէն բանին՝ նոյն իսկ Բացարձակին անգամ՝ համեմատականն ստեղծել, երեւակայել, քննել ու բանաքննել եւ քննափետել անգամ:

Սակայն ես՝ ալ ծերացայ, պատմական պատրաստութեան մը համար, յիշատակարան նայելէն, ծերունիներն հարցասիրելէն, ու ձեռք բերած արդիւնքս՝ չփոխարինէր այժմ յոգնութեանցս գոնէ հարիւրին տասն իսկ: Հոս շողիացած, հոն կարծրացած վիմադառած այդ քրտինքներէս՝ ինչ որ կըրնամ քամել ու համառօտել, կը սերմանեմ ահա պատմական ատենանը՝ սա միայն խնդրելով որ, ըստ աւանդական ժոյլ սովորութեան, ինք բանաքաղոյն ալ գէթ հանչնայ ու խոստովանի անոնց յարգն ու հանածոյ աշխատութեանս արժանիքը. չապերախտանայ ընկերշակօրէն՝ կարգ մը հանիլ բանավաճառներու պէս, որոնք սիրեցի՜ ես քան զեղբայր, որոնցմէ խաբուեցայ՝ դարձեալ ես քան զկոյր:

Գործիս սկզբնական դժուարութեանցը մէջ՝ մեր զըլ-
խաւոր աղբիւրներն եղած են այն յիշատակարանները,
որ անցեալ ու նախանցեալ դարին Պոլիս տպուած գիր-
քերուն հտին կը գտնուին. վասն զի շուգեցինք անձնիւր
տոճի սերունդին՝ իր նախորդներուն վրայ պատմած-
ները վաւերական պատմութիւններ սեպել, ոչ ալ հա-
կառակ վիպայութիւնները բանի տեղ դնել՝ խրաչելով
միապէս տոճմային նախապաշարումներէն ու նախանձի
զրոյցներէն:

Դժբաղդաբար երկտող այդ յիշատակարաններն ալ
անունէ ու կարգ մը մահտեսիական անկարեւոր պա-
րագաներէ զատ՝ բան չէին յիշատակեր, ու Պոլիսի
տպագրութեան սկիզբն ալ 1567 թուականէն անդին
չանցնելով՝ հարիւր տարուան պակաս մը կը ֆար, զոր
չկըրցան լեցունել ըստ արժանւոյն աւանդութիւնն և
ձեռագիր տետրակները:

Յիշատակարաններուն պակասը լեցուցինք բազմա-
հմուտ դրագէտներու հատորաւոր գործերէն ու ժամա-
նակակից արձանագրութիւններէ՝ ընդհանրապէս մօտ
դժուարութիւններով, և այդ հարիւր տարուան թերոյթն
ալ՝ փորձեցինք պարտըկել կենցաղագէտ ժերունիներու
և պատմական հետեւուն զնացքի մը ենթադրութիւն-
ներով որ աւասիկ:

Զգիտենք հաւաստեալ՝ թէ 1453ի մեծ դէպքին ա-
կանատես Աբրահամ վարդապետին յիշատակած «Աս-
տուածատուր Սաթըլմըշինն, և Սիմէոն Բարի Փաշին,
և պապայի որդի Այվատն (ու) Պարոն Գեորգն Եշիմ
հաճին» ընդ ամէնը չորս հատիկ տաղաչափեալ ան-
կիւրացիներ, իրենց տունն և տեղը ձգելով Պոլիս չե-

կամ՝ երեւելի առնէ՛ր էին աշխարհակալին կամ իր
գաղթեցուցիչ պաշտօնեաներուն ուշադրութիւնը գրա-
ւելու աստիճան: Բայց շատ հաւանական է՝ որ նոր
Ստամպուլի ճոխութիւններով և փառքերով իրենց ու-
իրենց գաղթակից ւլիք ճեփաբէկ չայերը ժշտփառն ը-
սուելու աստիճան երեւելի եղան ու հարստացան ալ
քիչ ատենի մէջ:

Ասոնցմէ շատ ասաջ՝ մինչև 3-6րդ դարերուն կը
հասցունէ պատմութիւնն՝ հայերուն գոյութիւնն ի Կ.Պո-
լիս և բաւական քանակութեամբ, 2-3000ի չափ,
որոցմէ կարելոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, և
որոնց մէջ կային անշուշտ վաճառականներ, գիտուն-
ներ, սեղանաւորներ ու հողատէրներ ալ՝ որ դո՛ւս կամ
Էֆէնդի ըսուեցան, բաւեր՝ ժշտփառն նշանակող ըստ
յունական ախորժակի:

Պոլիսի առումէն քսանի մօտ տարի ասաջ է Ղա-
լաթիս եկեղեցի շինող Կոմս վաճառականը, որուն հա-
մապաաիւ կոմսեր կային անշուշտ այդ առեւտրական
Յօշիյօֆի մէջ, և ժամանակակից ամիրաներուն պէս՝
ունէին իրենց հետեւորդ հայերն ու փոքր կաղմակեր-
պութիւն մը տանուտիրական. բայց պատմութիւնը ման-
րաբար ու վաւերաբար չարձանագրեր ասոնց, կամ չէ՛
հասած մեր ձեռքը:

Ուստի գալով Պոլիսի առումին ժամանակները, կը
գտնենք՝ որ հին տուներու հառակոտոր շարունակու-
թիւններէն գատ ի հինն Փոքր-Ասիա, որոնց մեծ մասը
կոչուեցան Իլիանաւոր, և միւս փոքր մասերը՝ Տէր, Պէյ,
Հօճայ, Աղայ՝ Աշխարհակալ Սուլթան Մէհմէտ Բ.ի
պաշապանութիւնը վայելող Կ. Պոլիսի Յովակիմ առա-
ջին պատրիարքին հետ 1461ին Պոլիս եկող՝ Պրուսացի,
Գաղատացի, Ամասիացի, Արաբկիրցի և ապա Գարա-
մանցի Սամաթիաբնակ՝ հարիւր — հարիւր քսան
տուն հայերէն երեւելիները՝ շնորհիւ նորաշուք պատ-
րիարքութեան ու պետական վստահ յարաբերութեանց,
ստացան՝ իբր անմիջապէս՝ եկ ու տեղական ճին հայի-

1. Տ. Ղուկաս ԴՅԻԾԵԱԾ, Եւրոպիա Բատ. Ե.
էջ 131:

բուն վրայ և անոնց նշանաւոր շնչերուն հետ խել մը առատ նախապատուութիւններ ու հեղինակութիւն մը՝ տոհմային և եկեղեցապատկան գործերու մէջ:

Իւ տսոնք թուի թէ էին Պոլիսի մեծատուններուն ծա- նօթ սկիզբը. և արագ արագ դրաւեցին էսնաֆ աղա- ներէն ու արհեստաւոր ժողովուրդէն բարձր ու մեծա- պատիւ դիրք մը:

Այս սկզբնական ամիրաներուն վրայ եկան հեազնե- տէ աւելցան, փոքր Ասիայի միւս քաղաքներէն, մինչեւ իսկ Երեւանէն, Ազուլիսէն, Ջուղայէն, Դաւրէժէն ու Սպանանէն՝ մեծ և հարուստ առւեներ: Ասոնք ալ՝ վե- րիններուն նման՝ յարելով օսմանեան մեծ անձնաւորու- թեանց՝ ժամանակին անցուկ միջոցներովը՝ դուրս կե- ցան պետական գործերու Աշոյ, Պօլի, Հօմայ, անու- նով, իբր հաւատարիմներ տէրութեան, և իբրեւ դար- ձեալ այնպիսիներ՝ պետ կարգեցան ու կոթողեցան տոհմային ալ գործերու միւթէվէլլի և հօնայ՝ կամ չէլէպի անուններով: Ամիրայութեան ծագումն՝ այսպէս կը գտնենք Պոլիսի մէջ:

Այս պոլսական մեծատունները՝ շուտ համակերպեցան պետական ու մայրաքաղաքական շփումներով՝ տեղական տիրող տարազին թէ լեզուով, թէ բարբով, թէ հան- դերանքով. միայն՝ կրօնական աւանդութեանց պինդ փարելով՝ կըրցան պահել ինն բայց տարտամ տխր մը:

Ասոնցմէ պտտմութիւնը կը յիշէ նախ վերն ակնար- կուած գաղթականներուն վրայ՝ 1600էն 1630 երեւելի խալֆա Աստուածատուրն ի Պոլիս, որ սիրելին ու եղ- բօրը պէս էր ժամանակին Օսմանեան Վէզիրին և ա- նոր միջոցով մեծ գործեր կը տեսներ: Նոյն միջոց- ներն (1621 յունուար 17ին) է պատահած նաեւ Վոս- փօրոնն ի շար՝ տարեգիրքերուն մէջ չտեսնուած՝ ամե- նասաստիկ ցուրտ և ձմեռ մը, որ ստոնցուցած է Նե- զուցը, և Ղալաթիայէն Սկիւտար քայլելով դաջեր եկեր են Դանուբի պէս2: Հոս՝ 17րդ դարին սկիզբները՝

1. Տեսած հմք ամիրամերու տըրուած պետական փառաւոր պէրաթմիր՝ դիւամական լայն - տող- ֆսկայ գրչութեամբ, միմչեւ 27 1/2 տողմոց:

2. Դարապատում և Ամարամոց Բիւզամդեան (էջ 35) կը յիշեմ զայս:

կը յիշուի նաեւ, իբր այր անուանի, Տիվրեկցի Աստուածատուր Պօլլաւլի կոչուածը՝ չանճարեղ ու քաղցրաբարոյ՝ որ բարձրագոյն Դրան մեծամեծներուն և Գրիգոր Պարոն — աէր Երուսաղէմի պատրիարքին սիրելին էր։ Մեծ գծուարութիւններէ ու ներքին հակառակութիւններէ ետեւ՝ յաջողեցաւ շինել վերոյիշեալ պատրիարքին հետ Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի ապ. 1890 չառ. Ա էջ 308)։ Կար 1844—49ին Տիարպէրիցի Մաշաբեա Զէլէպի մը, որ սիրելին էր Մեծ Եպարքոս Մէլէք Աճէտ փաշայի և կատարեց յիշատակութեան արժանի գործեր, զոր կը գովէ Երմիա Զէլէպին ալ։

Պատմութիւնը կը յիշէ նաեւ՝ նախնական մեծատուն իսթէնաէր Զէլէպին, որ բարեկամ ալ էր Կղեմէս Գալանոս բժիշկ — կրօնաւոր մատենագիրին, և հիւրընկալեց զայն՝ ժամանակին կրօնական հակառակութեանց պատիւ։ Իսթէնաէրի Զեյթլի մակդիրը՝ Կենթաղբէ արդէն իր վրայ բաւական ֆրանկաֆիւն՝ ժամանակին բացորոշ և բացորոշող բառովը։ Կայ իրեն ժամանակակից խարբիշի Ռըստակէս անուն երեսելի մըն ալ, որ իր հարըստութեամբն և ազդեցութեամբ բաւական օգտակար եղած է իր ժամանակակիցներուն։

Դարձեալ պատմութիւնն առաջին անգամ 1647ին կը յիշատակէ՝ հայ մեծամեծներու պատուիրակ երթալն Էջմիածին, Պոլիսի կրօնական երկպառակութեանց համար հայցելու Փիլիպպոս կաթողիկոսին խաղաղական միջամտութիւնը։ Նաեւ Վանցի Ռուհիջան հօճան (մեծ եղարքոսին հայ քիւրքճիպաշին) իբրեւ պետ կրօնապատրիարքական կուսակցութեան մը ու գործակից պատրիարքական տեղակալներու. նոյնպէս Խոճա Ատովմեանք և Զերաք Գերաքեանք²։ Այդ աշխարհա-

1. Երմիա Զէլէպի՝ առ հ. Ղուկաս Խմբիժեանի. Աշխարհ, Եւրոպա. հատ. Ե, էջ 129—130, մասն ծածօթութեամբ մէջ։

2. Հաւաճաբար ասոնց սիրունդէմ ըլլալու է Զուղայեցի Պայծառ Իշխան Աղայ Յօճանջան Գերաքեան՝ բնակեալ ի Հնդիկս, ի Սուրաթ, որոյ ծախքովը

կան մեծերէն մէկ քանին՝ 1640ին Դաւիթի պատ-
րիարքութեան ատեն՝ յաջողեցան նաեւ 10-15 ամիսի
չափ պատրիարքական աթոռն ելնելով՝ կառավարել
ժողովուրդը, առանց եկեղեցականի առանց կրօնա-
կան նուիրապետութեան։

1650-55ին կը փայլի Պրուսացի Աստոն Չէլէպին
բազմահարուստ, որ տուաւ շատ դրամ Փիլիպպոս կա-
թողիկոսին՝ Էջմիածինի մեծ զանգակատունին շինու-
թեան համար։ 1652-1655ին Պոլիսի բնիկ հայերուն
մէջ տիրած էր իշխելու և եկեղեցական եկամուտներն
ինքնահրաման տնտեսելու յաւակնութիւն մը, որով ա-
րեւելիները՝ այսինքն Անատոլոյէն եկողները կը նկա-
տուէին արհամարհութեամբ մը իբրեւ «զոհեիկ», ըստ
Առաքիլ Դաւիթեցւոյ։ Արեւելիներն ալ միշտ կը բու-
ղոքէին, որով երկուստեք անպակաս կըլլար կռիւն և
դուռ կը բանար մեծ ծախքերու։ Փիլիպպոս կաթո-
ղիկոս շատ աշխատեցաւ վերջ տալ այս վէճերուն։

1652ին կը յիշուի խաչկոյ անուն իլովացի հայ դա-
տաւոր մը, որ կաթողիկոսական խնդիրի մը համար կու
գայ Պոլիս՝ իլովի հայերուն կողմէն և ազդեցութեամբը
կը կարգադրէ զայն. սա ինքն ալ՝ իր ժամանակի ամի-
րապատիւներէն էր։

1655ին՝ նորէն կարգ մը մեծատուններ ձեռք կառնեն
պատրիարքական տեղապահութիւնը։ Ասոնցմէ մէկ
քանին կը վարէին եւրոպական դեսպաններու թարգ-
մանչութիւնը, տեղեակ էին արեւմտեան պատմութեանց
ու սովորութեանց ալ։ Քանի մը տարիէն՝ քսան և
չորսի հասած կը գտնենք թիւն այս տեղակալներուն,
որոնց մէկ քանիին անուններն են՝ Խոճայ Տափուտ, Խան-
ճի Սէֆէր, Էջմէքճի Պէկլէր, Քէրէատէճի Գրիգոր,
Սիմէոն երէց, Քիւրքճի օղլու երէց, Պօտուկ Սիմէոն,
Մկրտիչ, Մուրատ, Յարութիւն Պալի, Ֆէրատ օղլու
և այլն. և ասոնց ձեռնտուն էր՝ յիշեալ վանքի Ռու-

տպուած է երկու մեծահատոր ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԹԵԼԷ-
ՄԱՔԻՆ, թարգմանութիւն Մարգար Զաքարիայի
թօջինց։

1. Զամչեան Գ. էջ 627-629։

հիշանք: Ասոնք էին նաեւ թոմա պատրիարքին նախապաշտօններն ու անոր մահուան պատճառները, և ասոնցմէ դարձեալ ծայր կու տայ Եղիազարեանց ու Թլթըլեանց հռչակաւոր վէճը պատրիարքական:

Տասն և եօթներորդ դարուն այդ մեծերուն մէջ է նաեւ ներհունն Երեմիա Զէլէպի Քեօմիւրճեան, բարեկամն Այնթապցի Եղիազար կաթողիկոսին, նոտար և դրագէտ ու մատենագիր մեծատունն՝ երէց եղբայրը Տէր Կոմիտասի, որ և նախ Սամաթիայի Ս. Գէորգ եկեղեցիին աւագ սարկաւազն էր, և վախճանեցաւ 60 տարեկան 1693ին: Գրած է հինգ գիրք պատմութիւն Օսմանեան թաղաւորութեան ընդարձակ, Գիրք մը՝ անոր համառոտութիւնը, միւս Գիրք մը՝ ոտանաւոր՝ Յակոբ կաթողիկոսի խնդրելովը, Աղեքսանդրի պատմութիւնը՝ նոյնպէս՝ ոտանաւոր. թարգմանած է Թուրքերէնի՝ Խորենացիէն քաղուածներ. գրած է՝ գերման դեսպանին խնդրելով՝ պարսկական, չնդկական և Փոքր Ասիայի աշխարհագրութիւններ. Գիրք մը ընդէմ Հրէից, Քարողներ, ճառեր՝ հայերէն առակերէն. պատմութիւն Երուսաղէմի, թարգմանած է Թուրքերէնի՝ Աւետարանն և ինչ ինչ կտորներ Հին կտակարանէն. թարգմանած է յունարէնէ ու լատիններէնէ գիրքեր. տպագրել տուած է իր հսկողութեամբն երկու հատոր Գիրք — Մնացորդք Յիսուս որդւոյ, և Տնօրինական տեղիք. գրած է ժամանակակից խնդիրներուն վրայ՝ ընդարձակ նամակներ առ կաթողիկոսս և պատրիարքունս, նաեւ յորդորականներ, տեղեկագիրներ ու յիշատակարաններ վանքերու վարչութեանց և արտունութեանց վրայ, ճանապարհորդած է Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներն ու գիւղերը, ինչպէս նաեւ՝ Պէրուլթ, Բերիա, Երուսաղէմ, Արմաշ, և այլն: Գրած է նաեւ ստուգութեամբ իր ժամանակին պատմութիւնը, որմէ Զամչեան առած է շատ բան. մենք շատ փնտռած ու հարցուցած ենք իր այս գործերն ու չենք գտած: Նոյն իսկ ամէնէն բազմահմուտ անձերու քով և ամէնէն բազմահատոր մա-

1. Տես Զամչեան հատ. Գ: Եւ Վարք 8. Կոմիտասի, էջ 9-10:

անհադարաններուն մէջ. կը թուի շատոնց ինկած են Վենետիկի մասնադարանն ու հասկաքաղուած վարդապետ մասնադիրներէն. իր դրաքաւն ունի խաթուն արծաթի ձուլուած մը՝ տարբեր ժամանակին լատինախառն անոճ ունէն, որ հարակելու վրայ էր Ոսկան Երեւանցիին հրատարակութիւններովը. իր տպուած քանի մը հատուածներէն կը համարձակինք ընել այս դատաստանն ալ: Երեմիա Չէլէպիին՝ ցաւսիրտ անձնաւորութիւն մըն ալ է եղեր, ու իր գրական յառաջադիմութիւնները՝ զարի մը կանխուած են Վենետիկի ու Պոլսի գրական նախանցեալ զարի զարգացումներուն. իր ծագումն է Ակնէն¹, 1600 թուին:

Գարձեալ նոյն 1600 թուէն է հռչակաւոր և հին Տիւզեանց ծագումը՝ Տիվրիկէն, ուրկէ նոյն թուին գողթած է Յարութիւն անուն կաթողիկ հայազգիին² ի Կ. Պոլս, և իր հարտար ոսկերչութեան շնորհիւ յարաբերութեան մոտեցող կայսերական պալատան հետ՝ կանուանի հոն որդանի ունիւրէլ, կը բանայ իր անունովը կայսերական դանձատան քովն ոսկերչութեան խանութ մը, որ մինչեւ 19րդ դարի սկիզբը կանգուն էր Տիւզեան անունով. Տիւզեանք 18րդ դարէն սկսեալ բնակած են Գուրուչէճմէ գիւղաւանը: Յարութիւնի մահէն ետքն՝ արքունի ոսկերչագետութիւնը կը քնայ իր որդիին Մահմետ Սարգիսի, որուն բարձրահասակ, կաշմբուտն և ուղղորդ՝ կազմուածքն առաջին անգամ անսնելով Վէ. Սուլթան Ահմետ Գ. արքունի պարտիզին մէջ «սա Տիւզը ինծի կանչեցէք» կը հրամայէ, որմէ կը սկսի ալ առհմին Տիւզ անունը: Տիւզ Սարգիսէն կը ծնին Տիւզ Յովհաննէս ու Տէվլէթ աղաները, և Տիւզ Յովհաննէսի որդին էր Հոնա Միքայէլ Չէլէպիին (ծն. 1724 Վիս. 1783) Տիւզեան գերդաստանին փառաւորապէս զարդը, որ միապէս հմուտ էր նկարչութեան, ոսկերչութեան և տարրադիմութեան ու ժամանակա-

1. Վարք Տէր Կոմիտասի, էջ 9:

2. Ազգաբաժնութիւն Ջարսից Տիւզեանց. Տ. Գարսիէլ Մէժէվիշեան, Վիեննա, էջ 6-7:

3. Նոյմ. ամդ, էջ 9-10:

կից նախանձներու նշաւակ ալ եղաւ իր բարձր արժանիքովը իր մէկ խօսքովն՝ 1701ին 53 հոգի ազատեցան, ու 1769ի պատերազմին ալ՝ իմաստուն միջամտութեամբ մը ազատեց Յոյները։ Այս Հոնա Միքայէլի որդին է Յովհաննէս Չէլէպին (Ծն 1749. Վիսն. 1812), որ շատ ուսումնասէր էր և ուսումնական ալ. ինք էր Դիֆֆֆի Բիւզանդիանն հրատարակել տուողը, և շատ գիրքեր ալ իր ծախքովն հրապարակելուն, ասոր իսկունի առուն աղջիկն էր, որ Հ. Ա. Կ. Բազրատունիէն անուանեցաւ «Հայկաբան»։ Յովհաննէս Չէլէպին թողուց 12 զաւակ, որոնց մէջ էին Սարգիս, Դրիգոր, Յակոբ ու Միքայէլ Չէլէպիներն, և ասոնց պատմութիւնն համառօտիւ ըրած են Ա. Պէրպերեան ու Հ. Գ. Մէնէվիշեան։ Տիւզեան ընտանիքն ամենէն հին ու նշանաւոր ընտանիքներէն է Պոլիսի, որ թիւով նուազ ու դիրքով և տաղանդով առատ՝ բացառիկ փայլ մը տուին բիւզանդեան հարստութեան։

Դարձեալ 17րդ դարուն կէսերը կը յիշուի Սէմէրճի Տէաէ կոչումով Կասըմցի Մուրատ հօնայ մը, որ վայելած էր Վն. Սուլթան Մէհմէտ Գ.ի վստահութիւնը և ազդեցիկ անձ մըն էր Տէրութեան մէջ, որով մեծ յաջողութեամբ կը միջնորդէր պետութեան ու տոհմայիններուն։

Գ.

Նախ, անցեալ 17րդ դարու կէսէն ասդին հետզհետէ՝ կ'ընդարձակին նաեւ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ու, հետեւաբար, պոլիսի գլխաւոր տէրերն եղող հայերուն գործառնութիւններն ու ազդեցութիւնները։ Նոյն ժամանակի Պոլիսի գաւառացի երեսելի վաճառականներէն էին նաեւ՝ Պարոնայք Միքզէ ու Խոսրով,

1. Ամդ, էջ 25—40 :

Ամիրամբերը :

2

Յակոբ կաթողիկոսի ժանօթները. (առևտրական ամիրաներուն ամէնէն շոջերը կը համարուին 18րդ դարուն Սամուէլ Մուրատ և Ռափայէլ Հնդկաստանի մեծ թանգարներն ու Մխիթարեանց վէնետիկի վանքին* մեծ բարերարները):

Բայց Պոլիսի մէջ ժամանակակից ամէնէն նշանաւոր դէմքն է Ապրոյ Չէլէպին՝ եպարքոսին մարդն և խորհրդականը, Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսին մտերիմն և պաշտպանը:

Տասն և եօթներորդ դարին Երուսաղէմի Գրիգոր Պարոն — տէր Պատրիարքին ժամանակակից է նաեւ՝ Բաղի շեցի մահաեսի Ամիրազիզ ամիրխան բաճաւէր ու աստուածասէր աղան. որ շատ տեղ՝ մինչեւ Հոռոմ իսկ՝ ուխտի գնաց, իմաստասերի մը վայելուչ անխտրութեամբ և իր բարեկամ Պարոն — տէր Պատրիարքը կարգեց զինքը Վանքին նուիրակ՝ քաղցրաբանութեանն և նախանձաւորութեանն համար:

Այլպէս՝ աշխարհական կրօնասէրը՝ իր համբոյր բարքովն ու անբիծ վարքովն օգտակար եղաւ Երուսաղէմի Աթոռին վարչապետէ մը աւելի. անուշ լեզու Ամիրազիզին ձեռքով ամէն մարդ առաւ որամ կու տար Վանքին՝ բաւ էր որ ինք բերան մը խնդրէր: Եւ վախճանեցաւ յԵրուսաղէմ:

1681ին պոլիսի հայերը բնակած կը դտնենք գլխաւորաբար դամբաթու, վլանեա, իէնի Գաթու, և ասոնց եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին: Սամաթիա ունէր 1000 տուն, եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ. իսկ իէնի Գաթու և Պալատ՝ եկեղեցի՝ Ս. Հրեշտակապետ. Ղալաթիա՝ Ս. Գրի որ Լուսաւորիչ. Սկիւտար իէնի-մահալլէ՝ Ս. Կարապետ: Նոյն դարիներն, ըստ հերոսական ժամանակագրի մը, պոլիսի մէջ կային իբրեւ 40000 բնիկ և 30000 պանդուխտ Հայեր:

Ամիրաներէն Պատրիարք ալ եղածը կայ, ու թերեւս ժամանակին պահանջներուն կա՛մ իր աստուն համաձայնութեամբ: Հազար վեց հարիւր եօթանասուն երեսն

* Վարժարանիմ այժ, քայց Վանքիմ և ո՛չ քնիմ մը:

մեծատուններէն, Էքմէքէի Պաշի Սարգիս բարձրացաւ, աչխար: իկ վիճակովը, մինչեւ պատրիարքական տեղապահութեան. ապա եկեղեցական դատնալով՝ եղաւ պատրիարք ալ ինչպէս կարձանագրէ նաեւ Զամչեան¹:

Եւ այս յանդուգն նախընթացին վրայ՝ 1683ին դարձեալ աշխարհական երեւելիներէն Սազայ օղլու և Շահին անուն տեղակալներ՝ կելնեն Պոլիսի պատրիարքական աթոռը, և կը վարեն զայն քանի մը տարի: Այս միջոցին (1685—1706) տեղի ունեցած են մեծ յուզումներ պատրիարքական աթոռին շուրջն և Պոլիսի հայերուն մէջ առ հասարակ, ինչպէս արձանագրուած է 1709ին Պոլիս տպուած Ագաթանդեղոսի մը յառաջաքանին մէջ: Գրիչն այսպէս կ'ըսէ «Յորժամ նորին (Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոսի) հրամանաւ ես նուաստ Աստուածատուր վարչապետ՝ ձեռնասուն աշակերտ ի մանկութենէ այն հայրապետիս գայի՝ ի նուիրակութիւն ի մայրաքաղաքս Բիւզանդեան, ետ ինձ զգիրքս զի բերեալ ապցից մահտեաի Գրիգոր դպրին՝ զի տպեսցէ և ՌՃԾԶ Թուոյ և յամսեան ապրիէլի եօթներորդի ժամանեալ հասի ի կ. Պոլիս, և տեսի զի խռովութիւնք յուովք յուզիւր ի քաղաքիս. ամենեցունցդ յայտ է յաղազս որոյ եղեւ խափանումն իրողութեանս մինչեւ ի թիւն ՌՃԾԸ»:

Բայց 1704էն մինչեւ 1706՝ հռչակաւորն Աւետիք Պատրիարք, իբրեւ նախանձաւոր եկեղեցականներու իշխանական իրաւունքին, կը յաջողի վերջապէս բաւական նեղը ձգել ատենին ամիրաներուն հարուստներն ու իշխապետները. անոնք ալ միաքանկով՝ կը հրաժարեցունեն զինքը: Ահա այդ միջոցներուն է, հաւանաբար, որ կը զայրանայ ու տեւական կամ պատմական երեւոյթ մը կ'առնէ՝ վերի գրիչին յիշատակած յուզումներուն հետ՝ պատրիարքութեան և ամիրայութեան մէջ իրարու վրայ իշխելու և իրարու հրամանահան ըլլալու նախանձաւորութիւն՝ մանաւանդ թէ հանուրին փաստակար կիրք մը, որ տեսած է մինչեւ 1863 թուականը, և, շրջան ընդ մէջ, մինչեւ մեր օրերն իսկ:

1. Հատոր 9:

Նոյն տառններն է (1703)՝ որ Աւետիք պատրիարք կերթայ Ֆրանսական դեսպանատունն՝ հետն առած երեքնաբիւր հազար հայեր, բաժնադրանք մը վերցունելու համար: Դարձեալ՝ երկու տարի ետքն՝ 1707ին՝ է որ, եպարքոսական հրամանով, Խաչատուր Մարկոսեան և Տօնապետ Վարդանեան ազդեցիկները համբայ կ'ենեն Կ. Պոլիսէն Եւրոպա՝ դռնելով Աւետիք ծածկեալ պատրիարքը բերելու համար, ու կը վերպին, Ֆէրիոլ դեսպանին նախապատրաստեալ երկդիմութեամբը. թէպէտեւ ժամանակին Օսմանեան Վահապեան ալ շերտ փափաքող էր, հայ ժողովուրդին հետ, արեւմտացեալ Աւետիքի դարձին:

Վիպական այս դրուագներէն ետեւ, որ թուրքահայերուն պատմական ամէնէն անանդորր փուլերն են, ու շղթայակիր Գրիգոր Երուսաղէմի խաղաղիկ պատրիարքէն քանի մը տարի առաջ՝ նոյն վանքին խեղճութեանն հզօրապէս օգնած են ժամանակին ամիրաններէն թէվէքէլլեան Յարութիւն, Պոլսեցի Մահմետի Խարայէլ, Մահմետի Լութֆի և Ալենցի Երեւանեցի՝ մահմետի Սեղբեստրոս Պապիրկեան Պաշը, որ էր ճոխ սեղանաւոր և եղաւ վաճառապետ արքունի: Այս օգնողներուն մէջ ամենէն ազդեցիկն եղած է՝ Կեսարիայի Տարսիսի գիւղէն Արապ օղլու Մելտոնը², ճարտարապետ վէհ. Սուլթան Ահմէտ Գ.ի, որ Բ. Դրան ալ մեծարուն էր³. նաեւ մահմետի Սեղբեստրոսի ընկեր՝ Հովոսեան մահմետի Յարութիւն. նոյնպէս Կեսարացի Սարգիս Խալֆան, որ ժամանակին արքունի ճարտարապետն ու Ղալաթիայի եկեղեցին վերաշինողը, միւս եկեղեցիներուն ալ պաշտպանն էր: Եւ ասոնք ամէնը կը յիշուին ժամանակին գրուածներուն մէջ պիբճաւոյ անունով: Կան դաս մը մահմետի պայազատներ ալ, որ յիշուած

1. Յովհ. Համմայ, Բ. տպագրութիւն 1767ի, էջ 139: Երուսաղէմի Աթոռիմ այս բարերարը վախճանած է ի Պոլիս՝ իսահակ պարթեւի տօնիմ իրիկումը, 1754 փետր. 5իմ:

2. Հ. Ղուկաս Իմփիմեան, Եւրոպիա էջ 131: Նաեւ Բ. ծամօթութեամ մէջ:

3. Նոյմ, ամդ, էջ 169:

են Պուլիսի տպագրութիւն հին Հարանց վարքին յիշատակարանին և ուրիշ ձեռագիրքերու մէջ, ամէնն ալ սիրող Երուսաղէմին ու խաղաղութեան և ամէնն ալ սիրուած անոնցմէ:

Երուսաղէմի մէջ Գրիգոր Շղթայակերի ու Պուլիսի մէջ Յովնանէս Կոլոտի Պատրիարքութեան իբրեւ քսանըհինգ տարուան միջոցը՝ կ'երևի Արծաթ դար մը շինութեանց և ուսումնասիրութեանց, մինչ ամիրաներ, մահտեսիներ, աղաներ և ուսումնասէր վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ՝ շուրջն առած այդ երկու ամլածիններուն՝ կառուցին իմացական բարեսիրական և աստուածսիրական շատ բաներ, ու տպագրեցին և թարգմանել տուին կրօնական ու պատմական շատ գիրքեր: Այդ արծաթ դարին ծաղկած են, ի մէջ այլոց, Ճամհուլատէ լեզուազէտ Յակոբ դպիրը՝ թարգման Շուէտի դեսպանին ի Պուլիս, որուն բարեկամն ալ էր Նալեան Յակոբ յաջորդ պատրիարքը. և անոր թարգմանել կուտար իր փափազած եւրոպական լեզիւնակները. նաեւ Կեսարացի Բարսեղ արքունի նկարիչն իշխակաւոր, որ քաշած է բարձր անձնաւորութեանց կենդանագիր պատկերները:

Ասոնցմէ ետքը կու գայ՝ Ճէվանիրէի Մաղաքիա Չէլէպին, ազգական Երեմիա Չէլէպին և Սեդրոսեան Յովնանէս Չէլէպի կամ մարգիզ՝ մատենագիր ամիրան, որ իտալերէն և հայերէն քանի մը հրատարակութեանց հետ ունի նաեւ գրած իտալական պատմութիւն մը և Տ. Կոմիտասի վրայ ծանօթութիւններ: Քիչ ետքն է նաեւ՝ որ հետզհետէ կը ծաղկին Նալեան Յակոբ պատրիարքի խաղաղ օրերուն յառաջագէտ ամիրաններն ու արուեստապետները, որոնց վրայ կ'արժէ վատ գրել ուրիշ աւելի լայն պատեհով մը:

1. Բաղէշի Ամլուղուոյ վամքէմ էիմ ամոմք, և գլխաւոր աշակերտմերը՝ վարդամ Բաղիշեցի մեծ վարդապետիմ:

Նոյն ատեններն է (1705)՝ որ Աւետի
թայ ֆրանսական դեսպանատունն՝ Եւ
րիւր երեւելի և հարուստ հայերէ
ցունելու համար: Դարձեալ՝ երկուս
է որ, եպարքոսական հրամանով, Ե
սեան և Տօնապետ վարդանեան ա
կ'երևին Կ. Պոլիսէն Եւրոպա՝ դռն
կեալ պատրիարքը բերելու համար:
Բիւլ դեսպանին նախապատրաստեալ
թէպէտեւ ժամանակին Օսմանեան
փափաքող էր, հայ ժողովուրդին
Աւետիքի դարձին:

Վիպական այս դրուագներէն Ե
հայերուն պատմական ամենէն անտ
ու շղթայակիր Գրիգոր Երուսաղէմ
րիարքէն քանի մը տարի առաջ՝ նոյն
թեանն հօրապէս օգնած են ժաման
թէվէքէլեան Յարութիւն, Պոլսեցի Ա
Մահտեսի Լուծֆի և Ակնեցի Եր
Սեդրեսարոս Պապրիկեան Պաշը, որ
ւոր և եղաւ վաճառապետ արքունի
մէջ ամենէն ազդեցիկն եղած է՝ Կես
գիւղէն Արապ օղու Մելտոնը², ճա
Սուլթան Ահմէտ Գ.ի, որ Բ. Դրան
նաեւ մահտեսի Սեդրեսարոսի ընկեր
տեսի Յարութիւն. նոյնպէս Կեսարոս
Փան, որ ժամանակին արքունի ճարտ
լաթիայի եկեղեցին վերաշինողը, միւ
ալ պաշտպանն էր: Եւ ասոնք ամ
ժամանակին զրուածներուն մէջ շէր
Կան դաս մը մահտեսի պայազատներ

1. Յովհ. Համմայ, Բ. տպագրութիւն
Երուսաղէմի Աթոռիմ այս բարերարը
է ի Պոլիս՝ Իսահակ պարթեւի տօմ
1754 փետր. 5իմ:

2. Հ. Ղուկաս Իմիմիեան, Եւրոպիա
Բ. ծանօթութեամ մէջ:

3. Նոյմ, ամդ, էջ 169:

ասին թէ հռոմէական հատուածի մասին
ուսարար գիրք մը և կատարած է հաշտ դեր
իւրաօրութեամբ ու միջին քաղաքագի-
ւոր, որով մեծութիւնք, արուեստք, դպրո-
ղեցական, զրական և վանական զարգա-
րաւ կը բացած են արմատ ձգել ժամանակա-
ններուն մէջ: Կոլոտի ու Նալեանի օրերէն
մայիսուն բնիկ յառաջդիմութիւնը կը ձգէ
նաւ մը, որմէ կը բուսնին և կ'ընծիւղին
արուած իմացական ու արհեստական բար-
քը:

Գնորուն կը սկսի նաեւ փայլիլ ի Ռուսիա՝
կազարեան ազնուականը, որ շինած է Բե-
մէջ երկու հայ եկեղեցիներ ու կտակած է
ը հազար բուլղի՝ Մոսկուայի մէջ հիմնեալ
ճեմարանին համար:

Գնորը կը սկսի նաեւ յիշատակուիլ Ռուսա-
ւի՝ Արզութեանց երկայնաբազուկ տոհմը,
Բեմի ընտրեալ կաթողիկոսն Արզութեանց
արալեանց հին գերդաստանը, որ յաճախ
մ ու արձանագրուած է: Այս վերջինին շա-

1840էն ասդին իբրեւ մատենագիր ու
Վրաստանի և Իմէրեթի փայլող Սարգիս-
տան Հասան Ջալալեանց. կը գրէր յստակ
տալաւ մը:

Ի մէջ ծաղկած ու փայլած է նոյն ա-
750) ամէնէն երեւելին թուրքահայոց —
ուսկ աղան կամ ամիրան, որ հիմէն նորո-

II. Կարապետի վանքը, որ և մայրա-
նաղզի ժողովուրդներէն մեծարուած էր,
Եջ ցայն վայր չէր տեսնուած իրեն հաւա-
մը. մարդ՝ Ղազէզի պէս: Իբր իրեն ժա-
րայլած են նաեւ ապուշեխցի Ազատեան
որոնց տապանաքարերը կը կենան դեռ
երուն պերեղմանատունը, ակընցի Մոմճի
ան՝ արգի խապիւղի Մոմճեաններուն
ուն յաշորդները սերնդաբար գրասէր
ն, մանաւանդ Մոմճեան Մկրտիչ աղան,
և նետուող դեր մը 1855էն 1855:

1706ին ատեններն է որ Էջմիածինէն Պոլիս նուիրակ եկաւ Ֆաթհապատցի Աստուածատուր աստուածաբան Վարդապետը, որուն համար կը վկայուի * Թէ փիլիսոփայական ու բանասիրական ուսումներու նախասկիզբներն աւանդեց պոլսեցի պատուելիներուն և որուն առաջին աշակերտն հասաւ Պաղատասար պատուելի Դոլիքըսուածը, Նալբանի Դրան Բրաբեքը, որ զրած ունի նաև ընդարձակ պատմութիւն մը տոհմային:

Փ ԻԼԻՍՈՓԱՅ — մատենագիր Նալեան Յակոբ պատրիարքի օրերուն՝ ինչպէս իր հոգեւոր հօր Կոլոտ Յովհաննէսի՝ ժամանակ՝ փայլած են նշանաւոր գաւառացի ամիրաները նումայական բեղուն խաղաղութեամբ մը, որ տուած է բացառիկ գրոշմ մը զիմառացի՞ պատրիարքին երկարաձիգ վարչութեան:

Կաթոլիկութեան, պատրիարքի, աշխարհական տեղակալներու հին կռիւներն՝ առած են այդ օրերուն երկարատեւ դադար մը փաստաբանութեամբ և յորդորներով, որով լի են Նալեան Սրբազանի բազմաքերտ երկերն ու քարոզները:

Ինք Նալեանն ալ՝ ոչ միայն իբրեւ պատրիարք մը իմաստասէր, այլ նաեւ իբրեւ կրօնական պետ ազգային ստուար մեծամասնութեան՝ ժամանակին ամիրաներուն և տեղակալներուն հետ՝ թէ պատրիարքարանի խըն-

(*) Գիրք տրամաբանութեամ Սիմէոնի Ջուղայեցւոյ, տպ. ի Պոլիս էջ 295 և Տէրոյեմց յԵրևան:

1. Պոլիսի պատրիարքներուն ամէմէմ խաղաղակամն ու՝ կաղզուսմցի Ջաքարիա պատրիարքէն զատ՝ հրկարատեւը, որ ամխափամ 25 տարի վարից Պոլիսի աթոռը, և միւսաւ 1741իմ:

2. Նւ սա 20 տարի իմաստուն խաղաղութեամբ վարեց պատրիարքութիւնը, սակայմ ըմգմիջումով:

դիրներու մասին թէ հռոմէական հատուածի մասին բռնած է իրաւարար դիրք մը և կատարած է հաշտ դեր մը՝ հնարաւոր իւրասիրութեամբ ու միջին քաղաքագիտութեամբ մը, որով մեծութիւնք, արուեստք, դպրոցական, եկեղեցական, զրական և վանական զարգացումներ դիւրաւ կըրցած են արմատ ձգել ժամանակակից տոհմայիններուն մէջ։ Կոլոտի ու Նալեպի օրերէն է՝ որ թուրքայեան բնիկ յառաջդիմութիւնը կը ձգէ խորունկ արմատ մը, որմէ կը բուսնին և կ'ընձիւղին ցայսօր կատարուած իմացական ու արհեստական բարգաւաճումները։

Այս միջոցներուն կը սկսի նաեւ փայլել ի Ռուսիա՝ Յովհաննէս Լազարեան ազնուականը, որ շինած է Բեզըսպուրկի մէջ երկու հայ եկեղեցիներ ու կտակած է երկու հարիւր հազար ռուպլի՝ Մոսկուայի մէջ հիմնեալ Լազարեան Ճեմարանին՝ համար։

Նոյն միջոցները կը սկսի նաեւ յիշատակուիլ Ռուսահայերուն մէջ՝ Արղութեանց երկայնաբազուն տոհմը, որմէ էր Յովսէփ ընտրեալ կաթողիկոսն Արղութեանց և Հասան Զալալեանց հին գերդաստանը, որ յաճախ յիշատակուած ու արձանագրուած է։ Այս վերջինին շառաւիղէն էր 1840էն ասդին իբրեւ մատենագիր ու իբր առաջնորդ Վրաստանի և Իմէրեթի փայլող Սարգիս արքեպիսկոպոսն Հասան Զալալեանց. կը գրէր յստակ ու կշռեալ գրաբառ մը։

Իսկ Պոլիսի մէջ ծաղկած ու փայլած է նոյն տեղները (1730) ամէնէն երեսելին թուրքահայոց — ազնոյի Եսդուպ աղան կամ ամիրան, որ հիմէն նորոգած է Մուշի Ս. Կարապետի վանքը, որ և մայրաքաղաքի ամենազգի ժողովուրդներէն մեծարուած էր, ու հայերուն մէջ ցայն վայր չէր տեղեկուած իրեն հաւասարապատիւ մը. մարդ՝ Ղազէզի պէս։ Իբր իրեն ծանակակից՝ փայլած են նաեւ ապուշեխցի Ազատեան ամիրանիւրը, որոնց տապանաքարերը կը կենան դեռ Սկիւտարի հայերուն գերեզմանատունը, ազնոյի Մոմէի Սարգիս ամիրան՝ արդի Խասգիւղի Մոմէաններուն նախահայրը, որուն յաջորդները սերնդաբար զբաւեւր մարդիկ եղած են, մանաւանդ Մոմէան Մկրտիչ աղան, որ ունի գործօն և նետուող դեր մը 1855էն 1855։

Վերջին (postscript)

1749 թուականներուն էր նաև Սահմանի Եռուսուճ՝ Պոլիսի Եռուսուճեանց նախահայրը։ Նոյն միջոցներն Ապրիլ 24-էպին միջնորդելով Դրան մեծերուն՝ առաւ հայերուն համար կրէտէի Քանտիա քաղաքին Յունաց Ս. Գէորգ Եկեղեցին, որ այնուհետեւ կոչեցաւ Ս. Կարապետ։

Ասոնցմէ տասը — տասնհինգ տարի ետքը կու գան արքունի ոսկերիչ և դրամապետ Տիւզ Մէքայէլ ամիրան, որուն ծագումն և վերջապէս վերն յիշեցինք անուանաբար և մա։տեսի Տատ Առաքել ամիրան¹, համա-նուն գերդաստաններուն նախահայրերը, մեծահաւատ ըսուած Մուրատ ամիրան և Պաղտասար ու Մուրա-տեանց Գառապար ամիրանները²։

Ասոնք են, ըստ մեծի մասին, կարգ մը երկրորդա-կան ամիրաններու և Թարմատար աղաներու հետ՝ ակընցի նախնական ամիրանները, որոնց արտակարգ փայլելուն մեծ պատճառը կը թուի դարձեալ ինք՝ Նալեան Յակոբ պատրիարքը, իբր անոնց հաճելի՝ ակընցի՝ ըլլալով ինք ալ Զիմառայ գիւղէն։

Հինաւուրց այս ակընցիներուն յաջորդելով է՝ որ հետզհետէ կը ծլին ու կը մեծնան միւս ակընցի թան-ձրախօսիկ և խորամանկիկ ամիրաններն ալ, որ երեւե-ցան ու հոխացան մինչեւ 1840՝ իրենց երփնազանգուած ու առակի կարգ անցած վարպետորդութիւններովը։

1760-1765ի միջոցը փայլած են մեծ Վէզիրին վա-հառապետ՝ Պօղոս Ղազար և Աւան Ամիրանները, որ Վէզիրին մեռնելէն ետքը բանտարկուեցան և բարեխօ-սութեամբ ազատեցան. բայց Ղազար ամիրան ինկաւ, և իրենց երեքին միանգամայն յաջորդեցին Ճանոսեանաւ Յարութիւն Սարգիս ոմն և Սազայեան Մարտիրոս։

Նոյն 1730-63ի միջոցին է՝ որ կը շինուի հոյակապ

1. Կսրղուածցի Պօղոս վարդապետ՝ գրած է ու-տամաւոր գովեստ մը ի Մահտեսի Տատ-Առաքել ամիրայ, տե՛ս ի տետրակո « Զումայմութիմէ կեմ-ցադոյս » տպեալ ի Պոլիս 1805։

2. Յիշատակարամ ծաշոց գրոց, տպեալ հրկրորդ ամգում ի Պոլիս 1793իմ և Յիմգիւրորդ տպագրու-թիւմ Նարեկի՝ 1774, ի յիշատակարամիմ։

մեծ — Նոր խանը, և Վալիտէ խանին հետ կ'ըլլայ գըլ-խաւոր կեդրոն ու օթեւան սեղանաւոր — վաճառական հայ ամիրաներուն և մեծատուններուն՝ մանաւանդ սեղանաւորներուն, որ այդ հսկայակոտ շէնքերուն մէջ աւելի հսկայակոտ առեւտուրներու ձեռնարկներով իսկ՝ չկըրցան դարձեալ մինչեւ տասնեւիններորդ դարու իբրեւ կէսէն ասդին ալ անխարխար պահել, այդ խաներուն չորհրդանգնեան վեմերուն և որմերուն հետ, իրենց հարստութիւնն և հեղինակութիւնը. չկրցան սիրել զիրար աննախանձութեան մը չափ ու տեւել համերաշխաբար իրենց նախանձելի դիրքին մէջ։ Մեծ Նոր խանը մանաւանդ՝ հայ ամիրաներուն խորանն եղած է հարիւր տարիի մը չափ։

Ասոնցմէ դուրս և ժամանակով աւելի նոր է՝ Զարպ-խանէ Սարրաֆի Կերուան և Բաստ օղլուն, որոնց Ապուշեխի Բեդրաքի հռչակաւոր Չէլէպին ծառայած էր նախ և ապա յաջորդած։ Այս Բեդրաքի հայ-հոռոմ Չէլէպիին ազդեցութիւնն ու պատիւը մեծ էր օսմանեան ազնուականներուն մէջ, որոցմէ շատն հարստացան՝ միայն իր հաշուազէտ գործառնութեանց շնորհիւ. բայց ինք ու վերոյիշեալ Երզնուպ աղան այ՝ չգիտնալով խոհմութեան սահմանին մէջ կանգ առնել, շուտ ինկան։

Այլոնքի այս Երզնուպ աղան Յովհաննէսեան. Նալեան Յակոբ պատրիարքին՝ ամէն գործերու մէջ՝ ձեռնառու էր, և Նալեան ալ իր Երուսաղէմական պատրիարքութեան միջոցին շատ անգամ կը թղթակցէր անոր հետ և կը հրաւիրէր ալ ուխտի յԵրուսաղէմ՝ կոչելով զայն վաճառապետ արքունի. նոր Յովսէփ զեղեցիկ ժամանակին և երկրորդ Զօրաբաբէլ տաճարաշէն։ Իւ Երզնուպ աղան ալ Երուսաղէմ ուխտադնաց ըլլալով՝ դարձին հետը Պուլիս բերաւ ու Պուլիսի Պատրիարքութեան աթոռը նստեցուց Նալեան Սրբազանն՝ ըստ Թախանձագին փափագի այս վերջինին։

Կայ Երուսաղէմի Վանքը պղնձի յիշատակարան տախտակ մը, որուն վրայ մի առ մի գրուած են Երզնուպ աղայի բարեպաշտական ընծաներն ու յիշատակ-

ները՝ նուիրեալ միայն Ս. Յակոբայ տաճարին: Տալու համար առ հասարակ դադափար մը ժամանակին նուիրական ոճին ու հարստութեանց որակին՝ կօրինակենք նոս այդ յիշատակարանը (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի հատ. Բ, էջ 78):

Նուէրք Եաղուպ աղայի ի գանձս Ս. Աթոռոյն և Ս. Տեղեաց Քրիստոսի յԵրուսաղէմ՝ ի յիշատակ իւր և ազգատունին իւրոց — 1 արծաթի ջահ 56 օքքայ՝ կախեալ ի մէջ գմբէթի հկեղեցւոյն Ս. Յակոբայ, և ի ներքոյ նորին կանթեղք 8. 1 մեծ և պատուական վարադոյր Աւագ խորանին ոսկեթել ասղնեգործ, յորոց վերայ տեսնին կերպարանք վիշապաց. 2 ծաղկեայ տիպայ գոգնոց. 1 իւղաքերից շուրջառ. 4 Ստոֆա վարադոյր Ս. Գլխադրի, և որմոց նորին պատկերք տնօրէնութեան փրկչին, գործ սքանչելի հանդերձ արծաթի շրջանակաւ և վանդակաւն. 1 արծաթ կանթեղ ի մատուռն Մակարայ Հայրապետի. 1 ոսկեթել թաւիշագործ (կլապիտոն, աթլազ տօգումայ) վարադոյր, Ս. Էջմիածնի խորանին. 1 պղինձ ծորակ տնտեսատան, երկաթեայ արտաքին մեծ Դուռն Վանաց: Ս. Յարութեան 1 ոսկի կանթեղ 600 տրամ ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի, 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ. 1 վակաս. Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ՝ 1 լեւ չիթ վարադոյր. 1 տիպայ գոգնոց: Ս. Թորոս եկեղեցւոյ՝ 1 արծաթ ոսկեղօծ սկիւ. 1 տիպայ գոգնոց, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ՝ 2 տիպայ գոգնոց. 1 լեւ չիթ վարադոյր. 2 քարեայ աշտանակք մոմեղինօք: Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ՝ 1 տիպայ գոգնոց. 1 զոյգ քարեայ աշտանակ մոմեղինօք: Ս. Առտուածածնի գերեզմանին՝ 1 տիպայ գոգնոց, 1 սաղաւարտ, 1 վարշամակ, 3 շապիկ: Ս. Մինչեան եկեղեցւոյն՝ 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ, 1 վարշամակ. 1 փորուրար. 5 շապիկ. 1 արծաթ բուրվառ: Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն Յոպպէի՝ 1 շուրջառ 1 սաղաւարտ. 1 վարշամակ. 1 փորուրար. 4 շապիկ. 1 լեւ չիթ վարադոյր: Իսկ Եաղուպ աղայի Բարեպաշտունի տիկինը՝ Սողոմոնէ՝ յիշատակեց Ս. Յարութեան տաճարին մէջ կանանց վերնատանը՝ 2 տիպայ գոգնոց, 1 չիթ լեւ վարադոյր, Քրիստոսի գերեզմանին հանդէպ խաչելութեան պատկերի ոսկեղօծ շրջանակը քանդակագործ:

Այս ձեռն ունէին ընդհանրապէս նուէրները Պոլիս ալ : 1773ին՝ Էլմիածնի շերտ միաբաններէն կաղզուանցի Զաքարիա արքեպիսկոպոս Փոքուղեան կընտրուի պատրիարք Կ. Պոլիսի, ու իր Էլմիածնական աններդութիւնը գրգռելով և եւս Մխիթարեանց ու Հ. Մխչայէլ Զամչեանի քանի մը խտրական գրութիւններէն ու բառերէն, իր նախորդաց իմաստուն տոհմասիրութեան հակառակ՝ ձեռք կառնէ ձանադորր տոհմասիրութիւն մը՝ իրեն այլ անհայտ ոգիին կը բռնուին ժամանակին Փոքր Ասիացի եպիսկոպոսներն՝ ու ամբարներն ալ մեծ մասով՝ հալածելով և տանելով կաթողիկէներն ու հալածուելով և աստուելով անոնցմէ. այս ատելութիւնն և բնդոտ անմիութիւնն է՝ որ տեսած է մինչեւ Աբրահամ պատրիարքի օրերն և մերթ անկէ շատ ասգիները՝ մինչեւ որ բողոքական նոր հասուած մըն ալ հակոտնեայ արեւմուտքէ մը վրայ հասնելով, շրջեց միաբները բոլորովին ընդդիմոտն նորութեան մը դէմ, մոռնալով ալ ձեւակերպեալ կաթողիկոսութիւնը :

Դարձեալ այս միջոցներուն նշանաւոր է՝ Թէ մեծութեամբը Թէ վշտակրութեամբը՝ Կարապետ Մանուկ-օղլուն ամասիացի, որուն կենցաղը կը համառօտագրենք հոս և աւելիին համար կը զրկենք ընթերցողը 1828ին Փարիզ տպուած Վարդ Հայրի Կարգիտի Մանուկ-Օղլուն, Եղանակի Գայտիմի Թահիր Բալայի և Վելիյի Ալի Բալայի Ենթադրութեան :

Այս Կարապետ Մանուկ-օղլուն ծնաւ Ամասիա քաղաքն աղնուական և հարուստ ծնողքէ 1755ին : Տասն եւեթ տարեկանին սկսաւ ինքնագլուխ կառավարել իր հօր վաճառական գործերը. քսան երեք տարեկանին՝ վաղ իսկ ամուսնացած՝ անցաւ ի Կ. Պոլիս, ուր ընդունուեցաւ մեծ պատուով և սկսաւ աւելի մեծ գործերու : Շատ բաշաներու սեղանաւորութիւն ըրաւ, մաս-

1. Աստուծոյ Ե մահու ծերունի յիշուած Պօղոս Գարագոջ եպիսկոպոսն. որ Պրուսայի առաջնորդեց, Արմաշը վերստիմ հիմնեց և հասցուց մեծկակ աշակերտներ :

Դաւորապէս երկու մեծ բաշաներու, որ հռչակ հանած էին: Իր վաճառաբարձ նաւերը կերթեւեկէին Ռուսիա և Եթիօ. քսան տարի այսպէս շարունակելով՝ դիզեց մեծ հարստութիւն և ապա սկսաւ նուազիլ և իյնալ:

Այդ առաջին անկումէն ետեւ՝ նորէն կանգնեցաւ օգնութեամբ իր եղբայրներուն՝ վերստին իյնալու համար. մինչեւ որ՝ մղեալ արկածներէ ու հիւանդութիւններէ՝ զնաց Սինոպ և անաի Եանեա, ուր քաջային պաշտպանութեամբը դիրքի և տունի մը տէր եղաւ: Եւ ապա դարձեալ Պոլիս դառնալով կրօնքաւ զբաղիլ իր հին գործերով ատենի մը համար, մինչեւ որ բախելով մեծամեծ փնտնէրու՝ միտքը դրաւ երթալ ապրիլ Ֆրանսա: Հետզհետէ Վարչաւ, Պերլին, Վիեննա, Համպուրկ, Լինսորա և ուրիշ քաղաքներէ անցնելով՝ 1825ին հասաւ Փարիզ: Հոն՝ իր ամբաւ հարստութեանց նշխարներովը բացաւ արեւելեան անուշահոտութեանց խանութ մը՝ պաշար իրօքի ի մէջ, մինչեւ որ հոն ալ կրակ մը պատահելով մոխիր դարձուց Կարապետին վերջին հանգրուանը, այնպէս որ եօթանասնամեայ հայ Յոջն հարկադրեցաւ գիշերօթել համբու մը վրայ:

Վերջապէս Ֆրանսացի երեւիլի բարեկամ անձնաւորութիւն մը՝ վրան զթալով հանգանակութեամբ անոր ապաստան հարկեց և խանութ մըն ալ զնեց Պալէստինայի Բաւարիայի վրայ, ուր անկեալ ժերուկը կապրէր՝ ծախելով դիրապէս բաներ: Հոն ալ սակայն հալածեց զինքն անողորմ վնիւր՝ զի օր մը ամբաստանուեցաւ արգիլեալ ծուխ ծախելու յանցանքով և դատաստանի քաջուհելով՝ հազիւ կրօնքաւ արդարանալ և ազատիլ տուգանքէ: Իր փաստաբանը Տիւբլանէի գրեց վերոյիշեալ իր վարքը:

Եւ Կարապետ՝ ալ վերահասու եղած իր ճակատագրերին դժնւութեան՝ որոշեց քաջուիլ Արշիպեղազոսի կղզիներուն մին՝ հանդերձ իր ընտանիքովը, ու ապրիլ հոն վերջին փիլիսոփայութեամբ մը:

* 1780ին կը յիշուի Պոլզաբանցի մահտեսի Յարութիւն ամիրայ. որ էր Սարաֆար քէհնասի և ամէնէն ազդեցիկն հանրային գործերու մէջ:

1782 օգոստոսի առաջին օրը սոսկալի չրդեհ մը 66 ժամի մէջ մոխիր դարձուց Պոլիսի մէջ հազարներով

տուն և կիզեց այրեց հազարէ աւելի մարդ:

1786ին կը յիշուին նոր Զուգայեցի ազնուատուն՝ Մանիշարեանք, որոցմէ հասած են զբասէր մարդիկ:

1789ին Պուլիսի մէջ տեղի ունեցաւ սոսկալի տեղա- տարափ մը, զոր այսպէս կը նկարագրէ՝ ժամանակին ունիւն՝ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Մխիթարեանը:

«Այս տարի Ստանպուլ մէկ ալեկոծեալ տարի մը եղաւ. երկընքէն մէկ հեղեղ (սէլ) մը եկաւ որ չիկար ծեր մը անանկ սաստիկ անձրեւ յիշող. երկու օր անձրեւային եղաւ, բայց մէջը մէկ անձրեւ մը եկաւ ժամ ու կէս քաջ անանկ շատ որ լման պզգիկ ջրհեղեղ մը երեւ- ցաւ մեզի. Ստամպուլին համբաները անանկ բարձրացան ջրով որ տեղ տեղ մարդիկ շի կըցան անցնիլ, տեղ տեղ ալ անանկ խորունկ փորեց որ՝ գետնի տակէն հնուցմէ ձեռքած գերեզմանի քարեր երեւան հանեց. Գասըմ փաշան տուներ՝ տէիրմէնի քարեր քակեց ծովը տարաւ: Պօղաղ իշխին ան գեղերը որ ձորի (տէրէի) մէջ են՝ տու- ներուն բարձերը. Ֆըշիները սեղանները և այլն ծովը քշեց տարաւ. Խանտիլիին ջուրի համբուն մէջը քշելով խօթիլով կող մը՝ անանկ հրելով ծովը տարաւ, տեղ տեղ ալ ան համբուն ամուր պատերը պատուեց որ սուլ- դան Մուրատէն են շինուած. Պէպէթին ձորին մէջը ծա- եեր քշելով իրարու վրայ դիզելով մէկ պատուար (պէնտ) մը շինեց, ու ծառերուն վրայ ջուրը արգիլուե- լով բարձրացաւ, բարձրութենէն վար վազելով ջուրին սաստկութիւնը ինչ հոռմի գերեզմանի քարեր որ կային՝ ծովեզերքը քշեց տարաւ, տուներ փլուց, լեռան հողը վար բերելով չարշին հողով լեցուց. խանութները վարը խորունկը ձեռքին, սոխախները խուլահի չափ խա- նութներէն բարձր ձեռքին: Կէօքսուլին ամմէն պար- տէզներէն որ 4 ժամ ներսէ ներս կը քշէ՝ իրենց ամմէն բերքը ծովը քշեց տարաւ. Չէնկէլ գեղին ծովածոցը լեց- ված կիրեւնար քշված կանանչեղէնով, տըներէն հանած բարձերով: Ամմէն մէկ տեղին պատահարները ինչ որ տեսանք առ սոսկալի անձրեւին սաստկութենէն եղած՝

1. Դարապատում հատ. Ե. 1789-1795 էջ 11-12:

Թէ որ պատմելու ըլլանք՝ մէկ դէրք մը կ'ըլլայ¹. ամ. մէնուս վրայ անանկ ահ մը պատել տուաւ աս անձրեւին աստակութիւնը՝ որ իբր Թէ դեռինը անցնիլ կը ցըցընէր աս ամբողջ քաղաքը»:

Ե.

Ժամանակին հետեւակ մակարդակէն բաւական բարձ. րացած ու մեծացած ազնուականութիւն մը կ'էլնէ իոս մէր դէմը՝ տասնհուութերորդ դարին վերջերը, նշանա. լոր դեսպանական մը՝ Թէ իբրեւ զրազէտ Թէ իբրեւ Զէլէպի կամ Ամիրայ, Մուրատեան² ըսուած պոլսեցին,

1. Տեն որչափ որ գրեթե հմք Ամարամոց Բիւզամ. դեամ գրքիմ մէջ թղթ. 207:

2. Մ. Յովհ. Հիսարեամ (տեն ԲԱՆԱՍԷՐ ամսա. կամ տետր տպ. Պոլիս 1851իմ. Հատոր Ա. էջ 14-15) կը գրէ այս ամուռը Մուրատեան տ'օհսոն. Դար. ծեալ՝ ըստ Բանասէրիմ՝ իզմատիոս Մուրատեան տ'օհսոն ծնած է ի Պոլիս 1740իմ թոսումեան ըմ. տամիքէմ. իր հայրմ՝ Զմիւռմայի շուէտակամ հիւ. պատոսմ էր, որ տուաւ իր այս զաւակիմ արեւմը. տեամ ըմտիւր կրթութիւն մը: Մուրատեան իր համ. քոյր բմաւորութեամբմ և իւլէմայի մը օգմութեամբ ստացաւ արեւելեամ լեզումերու և պատմութեամբ մը վրայ մամրամասմ ծամօթութիւնմիր. ու 1782իմ հղաւ Շուէտի դեսպամ, և 1787-1790իմ հրատարա. կեց իր պատկերազարդ Ընդհանուր պատկերիմ Օսմա. նեան կայսրութեան ուռաջիմ մասը: Միուաւ 1807 օգոստ. 27իմ իր Պիէվրի տումիմ մէջ. իր զաւակը՝ զարոյոս Մուրատեան ասպետը, դեսպամ Շուէտի ի Պրիւսսէլ՝ շարումակեց իր ըմդհատած գործերը, և հրատարակեց Պատմութիւն Մոզուլաց՝ 1821իմ և Սիւ ու Կասպից ծովերուն Հիւսիսային երկիրներու վրայ ի Ժ. Դարու, 1828իմ:

որ քաջ Ֆրանսազէտ ալ էր և բրաւ հեղինակութիւններ Ֆրանսական լեզուով Օսմանեան պետութեան պատմութեան վրայ (տպ. ի Փարիզ 1784) ու առաւ ի փոխարէն հայասէր Սուլթան Սելիմէն մեծ պարգև: Ինք այս Մուրատեանը՝ զնացած էր նաեւ 1792ին Վիեննայի վանքն և չոն ալ բանասիրած էր: Իր հրապարակային ու մատենագրական վերջին անունն էր՝ Ասպետ Օսոնի և այս է պատճառն՝ որ Եւրոպացիներն յոյն կանուանեն զինքը: Այս հայ ասպետն՝ եղաւ նաեւ թարգման շուէտական դեսպանին և առաւ, Շուէտի մէջ, Օսոնի ատպետութեան այդ տիրոջն ու պատիւը, որկէ իբրեւ լիազօր գեսպան հկաւ Պոլիս: Պոլիսէն դուրս մեռած է: Զափազանց յարած զրելու կարգալու՝ դեսպանական ու պաշտօնական գործերուն մէջ անգամ՝ օրն ամբողջ եօթը ժամ՝ կը գրադէր գրականութեամբ. արժանիքով՝ Երեմիա Չելէպիի պէս, իսկ պաշտօնով՝ անկէ շատ վեր անձնաւորութիւն մը, որուն անունը յիշուած է նաեւ Երեւելի արանց եւրոպական բառչիրքերու մէջ:

Գրադէտ ամիրայ մըն էր Մարգար Խօհնեց Զաքարիան ալ, որ պատմութեան միջոցին Պոլիս գտնուելով՝ Պէյօղլուի զերեզմանատունին մէջ տօն օր մը ունեցած է չոչակաւոր և իմաստուն զրուցատրութիւն մը մամանակին Անատոլու և Գաղասկերին հետ՝ Երրորդութեան վրայ, որ արձանագրուած է Սիօն Երուսաղէմի հանդէսին մէջ: Ունի Հփեղահ Բանիչ Կոփեթի Բապեալ՝ առ իւր որդին և առաջին թարգմանութիւն մը Տելեֆոսյ Աբլօթ ին՝ տպագրուած նոր Նախնեան՝ քնն հփեթոմ Երեմիանգիտ Սաբէ Խալմաթի 1795ին: 1799ին կը յիշուին՝ Բինկեանցի մահտեսի Պետրոս ամիրայ Ագրիանուպոլիսի մէջ, ու իր որդիները՝ Պաղտասար, Յովհաննէս, Խաչատուր, որ տպագրել տուած են Սիւնեցիին Ա. ամ Գիւրքը, հիներուն լաւագոյն տաղապիեալ քերթուածներէն:

Ռուսիայի մէջ ալ՝ 1789ին ծնած էր Խաչատուր Լազարեանց, Ռուսիայի պետական խորհրդական, որ նուիրեց իր նախնեաց հիմնած Լազարեան հեմարանին մե-

1. Դարապատումէն ու աւանդութիւնէ:

ծաքանակ դումարներ. վախճանեցաւ բարւոք ծերուն-
թեամբ 1871ին Բեդեքապուրկի մէջ:

1790ին Մաարամի մէջ կը փայլէին կարգ մը հայ մեծ
տուններ, որոնց մէջ էր նաեւ Շահամիր Ս. Շահամիրեան,
որ տպել առած է Աղեքսանդր Մակեդոնացիի պատ-
մութիւնը: Այդ միջոցին զարձեալ նշանաւոր է Մանուկ
պէյ Ռուսնուխցի, որ փայլած է արաբացի կարգի
թեաքապետութիւններով:

1799ին առաջնակարգ հայեր էին՝ ի Պուլիս՝ Աղնաւորեան
Գասպար, Տադէսեան Յովնանեան, Լիմոնճեան Յով-
նանէս և Յիւլիպեան Յակոբ աղաները:

1800ին կը յիշատակուի Լրիմեցի Աղայեկէան Եղ-
ճի Գէորգ՝ թաղման Ռուսի դեսպանատունին, որ աշ-
խատեցաւ կաթողիկոս ընտրել տալ Յովսէփ Եպիփո-
պոս Արղուիթեանցը: Նոյն թուականներուն յիշուած են
ի Գանձակ Արղուեցի Տայիեանք, որոնց սերունդը
բնակեցաւ 1842էն ասդին ի Տփլիս. կը համարուին
Օձնեցի Յովնան իմաստասէրին տոհմէն: Այս սերունդին
վերջին նշանաւոր անդամն եղած է Ստեփանոս Տայի-
նեանց:

1780էն մինչեւ 1825՝ կը յիշուի նաեւ ժողովրդասէր
մահատեսի Աբրահամ ամիրան, որ տպել տալէ ետեւ

1. Իբր հայրակամ և համրակամ ալ պարագայ
մը՝ մերեմ մեզի հետաքրքիր ըմթերցողներն յաւե-
լուլ հոս, որ ակըմցի տպագրասէր այս ամիրայիմ
հղբայրն էր հաճի Նրամ բարեսէր ամծմաւորու-
թիւնը՝ հայր Նրամիամ Կարապետ ու Գէորգ Պէյե-
րում, որ այս վերջիմն ալ՝ էր հայր Բարձրապատիւ
Աբրահամ փաշայիմ: Այս հաճի Նրամ աղամ եւս
կը բնակէր Սամաթիա՝ ատիմին հոչակաւոր կե-
դրոմը, և Մըմըր զատէ Յակոբի (մեր հօր կուսէ
պապն ու Մըմըր Տէր Աբրահամ՝ Սամաթիայի
վալմջոց աւագերէց և Աւետիք պատրիարքի մօ-
տիկ յազակամ աղօթամարմունջ «Մըմըր» քահա-
նայիմ թողմ) մահու Գույումըն Ղազարոսի
հետ թաղիմ համերաշխ երեսփոխաններն էին. ե-
րեքը միասին ըմտամի մտերմութեամբ կը հաշուեմ
որ 1816 Ս. Գէորգի տօնին շաբթում՝ երեքն ալ

իր ժախքովը շատ գիրքեր՝ բացաւ ալ ի Պոլիս Հասան փաշա խանը տպարան մը իրեն սեպհական. ժամանակին մանաւանդ կրօնական ու պատմական գիրքերուն մեծ մասն ելած են այդ խոշորագիր տպարանէն : Ասոր հայրն է Թերզեանց Սարաֆ հաճի Օհան աղան՝ միշտ ակընցի :

Ասոնցմէ զատ կան նաեւ լատինական գրերի՝ 1780-1810՝ դարոցաշէն Միրիճանեան Շնորհք ամիրաները, որ նըպաստած են Ս. Յարութիւն եկեղեցիին քովի հիւանդանոցին հիմնարկութեան (1794) : Փափաղեան Սիմէոն ամիրան, հայր նշանաւոր Ճանիկ յաղթանդամ ու յաղթագրամ ամիրային և Մուրատ ամիրայ Սուրենեան :

Կեսարացի նախ կօշկակար տապ գրագէտ՝ Պաղտատար Ա. գլխի յորջորջուած Պատուելիէն ետքը, որ իջմիածինի

մէյմէկ մոր զաւակի տէր պիտի ըլլամ, ուստի, ուխտ կը դնեմ որ յղացուած երախամներուն երեքիմ ալ ամուսնի առ յիշատակ Գէորգ դմելով՝ մուկրեմ ամուսն Բամրակամ ծառայութեան : Մակայմ Ղալաթիայի ամհամդարտ այմ մարդը, Գույումսը զատէ Ղազարոսի որդիւմ, յառաջագիմաբար երկու շաբաթ առաջ կը ծնի, ու հայրմ ալ՝ այս պատմանով կը յայտարարէ իր ընկերներուն թէ պիտի աւրէ իր ուխտը, քանի որ Աստուած կը կամեւ, տասն և հինգ օր առաջ տալու իրեմ զաւակը. մկրտելով ամհամբեր երախամ ալ՝ իբրեւ Քրիստոսի արագ առաքել՝ ամուսն կը դնէ Քրիստոստուր, հռչակաւորմ այմ Ղազարոսեան քրիստոստուր էֆէմտիմ : Դսկ համի Նրամ աղայի և Մրմըր զատէ Յակոբի ժամադէտ երախամները՝ ճիշդ ուխտեալ ժամուն, Ս. Գէորգի շաբթուն, 1816իմ աշխարհ գալով՝ կը մկրտուիմ երկուքմ ալ Գէորգ ամուսնով մոյմ Պարագայ խաչի կիւրակէիմ — միմ Նրամեան Գէորգ Գէյ սեղանաւորը, միւսմ համգուցեալ (1873) հայրս՝ Գէորգ Մրմըրեան, երկուքմ ալ երրորդիմ քրիստոստուր էֆէմտիի հետ՝ կ'ըլլամ այսպէս յորովայնէ ընտրեալ : Ջայս այսպէս պատմած է իմծի իմք քրիստոստուր էֆէմտիմ աւամդաբար :

Ամիրամները :

էին Նուիրակի մը ամէնէն ներսուն աշակերտն ու 1700էն մինչեւ 1738 Պոլիսի ամէնէն բազմակրօնաւ և բազմասան վարժապետն էր և՛ ձեռնկալութեամբ իր ժամանակակից ամերաներուն և Գրասէր Յովնանէս Կոյուն և անոր ձեռնասուն Յակոբ Նալեան պատրիարքներուն, և՛ ազետէ իբրեւ լեզուագէտ ու գրագէտ դպիր և թարգմանիչ՝ փայլեցաւ, խարբերցի Ղուկաս լեզուագէտ վարժապետին հետ 2. 1750էն 1812՝ անխնշ աշխատող Պալատցի Տէր Յովնանէսէան Գէորգ Ամասնէիին:

1: Ըստ ծերունի Գաբրիէլ Պատկանեանի (ծանկաքաղ կենթագրութիւն Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսի, էջ 11-12) այս Պաղտատար դպիրը՝ հոլով Յովնանէսի մանւ Միսիթար արքայի գրական հեղեղէն պահպանած էր ուղիղ հայիրէն լեզուն, գրելով և տպելով շատ հեղինակութեամբ ու սիրագրութեամբ հետ՝ մանւ երեք հատոր աշխարհաբան ու գրաբան քրականութիւն, գոր, կրօն Գ. Պատկանեան, ծայրէ ծայր իւրացուցած է Է. Միքայէլ Զամչեան՝ առանց յիշելու իր պատմութեամ մէջ գէթ անունը Պաղտատար Ա. Դպիրիմ: Յայս վաղեմի դպիրիմ վարժարանիմ մէջ ճախարակութեամ Միսիթար կաթողիկոս, Բասեմցի Յարութիւն վարդապետ, Իմաստասէր Պետրոս վարդապետ Բերդունեան, Թազուր վարժապետ (Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսիմ վարժապետը), Աղամալեան, Ղաբանցիմ, Բարսեղ Կեսարացի և Սահակ Բ. Կահգիմ ըսուածը՝ որ հակառակորդն էր Զաքարիա պատրիարքիմ Պոլիսի:

2. Այս Ղուկաս վարդապետ լատինագէտը՝ շատ ճշամաւոր է իբրեւ թարգմանիչ բազմապատակ. ունի թարգմանած 20 հատորի չափ իբր ամէն տեսակ մեկնութիւն Ս. Գրոց, որոնց մեծ մասը դեռ ձեռագիր կը մնայ Ազգ: մատենադարանի ստոր մակողմ դարանիմ մէջ և մէկ մասն ալ տպուած է ի վեցետիկ և ի Պոլիս. Միսիթարեանցմէ ու Տէրոյնեցի պատուելիէն վատ՝ չիկայ այս ամօն չափ թուղթ սեւցունող գրագէտ, որ կը գործէ եղեր ծախքով ու յորդորելով Յակոբ Նալեանի:

տեղեակ գրականօրէն ալ վեց մեծ լեզուներու (յու-
նական, եբրայական, պարսկական, արաբական, լա-
տինական ու հայական), որ ամիրաններուն շատ գլուխ
ծողոզ մարդ ալ չէ եղեր, ու Պալատի հրեշտակապետ
եկեղեցիին քովընտրի մէկ սենեակն առանձնական բու-
սակեր ներանձնութեամբ մը՝ բանասիրեր է տարինե-
րով, օժտելով տասն և հինգ հաաորի չափ հմտալից
գործերով (պլատորները՝ պարսկահայ բառարան, եբրա-
յականէ թարգմանութիւն մը Սաղմոսի, Աստուածա-
բանական հատորներ, Արաբերէն ձեռագիր քերական-
ութիւն մը գրաբառ բացատրութեամբ, արաբականէ
թարգմանուած աստղագիտութիւն մը և այլն) տոհմային
վախա բանասիրութիւնը, մինչ Վենետիկի Հ. Արսէն
Բազրատունին դեռ աշխարհ իսկ չէր եկած... Պէզճեան
նապաքին տուած է այս անձին քանի մը գործերը, և
մեք շատ ուրեք պատահած ենք իր կոկիկ ու կարեւոր
ձեռագիրներուն: Աս ալ իր ժամանակի գրադէտներուն
անիրան է եղեր, որ Պալատցի ըլլալուն համար՝ կըս-
տորադրէ եղեր Գեորգ Դուրի Պալատին: Գեորգ դպիրին
ալէն ձախէն զոյգ կ'ընթանան՝ Մեքիսէզ դպիր և հօգիւն
իմաստասէր ըստածն՝ հաւանաբար հայ-հոռոմ, որ թարգ-
մանած է ի մէջ այլոց յունականէն լատինական ըստած
(ձեռագիր) կարեւոր գիրք մը, և Սարգիս դպիր Յովհաննէ-
սեան՝ որ գրած է Կ. պոլիսի վրայ հետաքրքրական տե-
ղագրութիւն Բիզանսէն մինչև իր օրերը պատմական
ակնարկներով, որուն ոճը կոկիկ և լեզուն պարզ եփուն
գրաբառ մըն է. Պալատի այս իմաստուններուն թի-
կունքն էին Ղազէզ Աթին ու Հովսէփեանց Մարտիրոս՝
թոռն Ապուլիեցի արդիւնաւոր հօճայ Յարութիւնի*:
Իրենց յաջորդեցին այս դարուս՝ Գրիգոր Փեշտումալճեան
և Զամուրճեան, որ ապա (1837ին) Տերոյենց կոչուեցաւ:

Պատմական է նաեւ 18րդ դարին վերջերն Ալեքսի
Զօփենց մահտեսի Անտօն ամիրան, որ Երուսաղէմ
գնացած էր մեծ զէզիրին հետ և Մեծն Նաբոլէոնի
Օտրիական արշաւանքներուն լստեն Պաղեստինի տե-

* Զեռագիրք Վառլի Մամուէլ Բաֆֆիիմ
էջ 1 և 92:

ղացիներէն հայերուն և Երուսաղեմի վանքերուն կրած վիշտերը թեթեցունելու համար՝ Պետրոս Երուսաղեմի Պատրիարքին խնդրեցով միջնորդ եղաւ տեղւոյն մեծ Բէնաշխին և Յակովբեանց Միաբանութեան: Զօփեցի հետ կը յիշուին նաեւ Մատենի Ստեփան և իր ընկերը Փիլիպպոս ամիրաները:

2.

Ամիրաներուն ժաղումն՝ իրենց նշանաւոր պատրիարքներովն ու կցորդ գրագէտներովն և դպիրներով՝ կը հասնի այս տարտամ գիծերուն հետ մինչեւ 1800 թուականն, մինչ իրենք կը սկսին առնուլ աւելի գործօն աւելի վառ դիրք մը անձնական ու հանրական կամ, ըսենք, այսպէս կերեւին ժամանակի մերձաւորութեամբ:

18րդ դարու ամիրաներն ընդհանրապէս աւանդական պարզ մարդիկ եղած ըլլալ կը թուին. յիշատակարաններն ու աւանդութիւնն և տոհմին նախապետական վիճակն ալ կը ցուցընեն՝ որ անոնց մէջ պակաս չեն եղեր դպրոցասէր ու եկեղեցասէր մարդիկ. ընդհանրապէս մահտեսի են եղեր անոնք, ընդհանրապէս բարեհոգի ու երկիւղած (pieux) թէպէտ անուսում թէպէտ ըստ ամենայնի անոճ ալ, այլ խորագէտ և ունիւ իրենց գործին և տունին՝ շրջափայրին ներած ու ներգործած արեւելեան համեմատութեամբը: Իրենց բնակութեան տեղերն են եղեր առ հասարակ՝ Սկիւտար. Օրթագիւղ, Հասգիւղ, մերթ Սամաթիա, Պալատ, Գում. Գաբու կամ Եէնի Գաբու և ուր որ նշանաւոր եկեղեցի մը կամ հայ բազմութիւն մը կը գտնուի:

Գալով ուրեմն այսպէս ներկայ դարուն սկիզբը՝ ճարտարպետ, արհեստագետ, մանաւանդ սեղանաւոր ամիրաներուն՝ ընդհանրապէս տէրեցի կանոնն որոշ ուղղութիւն և կը շողան յատուկ փայլով՝ մանաւանդ երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի և Սուլթան Ապտ-իւլ-Մեհթաի օրերուն:

Անոնք ալ կը սկըսին Տէրութեան և Բղեջխներու հետ ընել մեծ գործառնութիւններ՝ հաղորդակցութեանց, գիւտերու, շողենաւներու տակաւ յառաջագիմադ դիւրութեանց արագութեան չափով՝ արագ արաւ կրկնապատկելով իրենց ազդեցութիւնը գիտութիւնն և հարցատութիւնը արեւմտեան գաղափարներու և ոճերու նախնական ազօտ շփումը կը սկըսի իրենց որդիներուն ձեռքով, և արեւելեանէ ու արեւմտեանէ խառնուրդ միջին կենցաղ մը, արուեստագիտութիւն մը, կառավարիչութիւն և կառավարութիւն տարազ մը յատուկ՝ մարմին կ'առնէ հետզհետէ, որուն բաւական ալ կ'ընդգդիմանան իններէն Ֆաթիմա ամիրաներն և որուն մեծապէս կը նպաստեն Վենետիկի կիրթ վերապատուելիներն ու Պոլիսի հոռմեական հայերուն երեւելիները։ Ասոնցմէ բաւական զատ՝ Զատահանց — Տատահանց Տունը՝ կը ճանչցուի իբրեւ Վառօշապետ Տէրութեան ու Պալեանցն իբրեւ հարտարապետ արքունի, առաջինն հարիւր քառասունի մօտ, իսկ՝ երկրորդն երկու հարիւրէ աւելի տարուան ընտանիք մը, որուն յայն ժամու ներկայացուցիչն էր Գրիգոր ամիրայ Պալեան, բարի ու պաշտօնասէր մարդը։ 1790էն մինչեւ 1830 փայլող և փայլեցունող մեծ ամիրաներէն մին եղած է այս Պապա Գրիգոր ամիրան Պալեան, որ իր նահապետական պարզ մարդասիրութեամբն և ուսումնասէր ննարագիտութեամբը սիրելի եղած էր թէ՛ Օսմանեան վեհապետին աւաւանիին թէ՛ հայ պատրիարքներուն մեծերուն և ժողովուրդին։ Իր հարտարապետական ձեռնկալուն եղած է իր հայրը Մակար խալֆան, ինչպէս ինք ալ շատերուն, մանաւանդ Ղազէզ Արթինին ձեռքէն բռնած է և ներկայացուցած է զայն Օսմանեան վեհապետին՝ ի-

* Պալեանց մահաճառով Գարամամի Պելէմ գիւղէմ Պալի խալֆա՝ 1682իմ Պոլիս եկած, որ ապա Բաբերդէմ սերումդ ունեցած է Գրիգոր խալֆամ, իմք միւսած է 1725իմ, իր որդիմ է Միմաս խալֆայ՝ մեռեալ 1730իմ, ամոր որդիմ Մակար խալֆա՝ գործումեայ և համեմարեղ մարտարապետ որ՝ ի մէջ այլոց շիւմած է Նուրի օսմամիի մզկիթը. ասոր որդիմ է պապա Գրիգոր խալֆամ։

բրեւ հաւատարիմ ու հանճարեղ խորհրդակա՛ն մարդ մը, հրք Սուլթան Մահմուտ ի խնդիր էր այդպիսի անձնաւորութեան մը: Իբրեւ արքունի ճարտարապետ՝ մեծ էր իր անունն և գործը Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, և իր գործաւորներն ու երկրորդականները լեզուն կը կազմէին, որոնց կը մարդասիրէր ու կը կենակցէր ալ մտերմաբար՝ առանց նուաբասանալու:

Իր տունն ալ միշտ հինաւորաց գուարթ հիւրասիրութեամբ կը պատուէին ժամանակին մարդիկը՝ աշխարհական, զրադէտ ու արուեստագէտ, ինչպէս այս քաց հիւրասիրութիւնն ապա ցոյց տուաւ նաեւ ճարտարգիտականներուն համարակալ գրապետն Օտեան (Եազըճի) Պօղոս աղան:

Գրիգոր ամիրայ Պալեանի շինուածապիպութեամբ կառուցուած են՝ Սէրայ-Պուռնուի հին պալատը¹, Տու մապահճէի ու Զրադանի այժմու պալատներուն նախորդ փայտաշէն պալատները Պէյլէրպէյիի հին փայտաշէն Պալատը Պէլկրատի Պէնտերը, նաեւ Սելիմիէ (Հայտաբ փաշայի) ընդարձակ զօրանոցն և ուրիշ զօրանոցներ ու նովանոցներ, որոնց մէկ քանին կը կենակցէին, Պուլիսի Եանկըն քեօշկիւն ու Թոփ հանէի բարձրագմբէթ մզկիթը: Ի՛նք է պայծառացունողը Պալեանց անունին և անոնց մէջ եղած է առաջին ամիրան, որ ձայն ունեցած է պարբիարքական ու տոհմային գործերու ալ մէջ, ուր ժրպցած է շերմեռանգաբար և պաշտպան կեցած է խեղճերու, վանքերու և վարդապետներու: Անդամ մըն ալ սխալ հասկըցողութեամբ մը տարագիր ալ դացած է Տարսոն և Կեսարիա ու տեղէն ընտիր ապուխտի մը շնորհիւ, զոր Լպպէզ բարեխօսաբար ընծայած էր Վէհ: Սուլթան Մահմուտի ի դիմաց Պալեան Գրիգորի, ազատած է կարճ ատենէն ու Եղիա եպիսկոպոսի հետ Պուլիս դարձած:

Գրիգոր ամիրան հապտատած էր իր բնակութիւնն Սկեւտար Պիւլպիւ Տէրէյի բլուրին առաջին սարահարթին վրայ, ուր կ'երեւի այժմիկ հռադարեան կիսակեր սօդին և որ նախ իր շնորհիւն առած է Պիւլթիւլ-Էփէր անունը. վասն զի ամիրան սիրահար ըլլալով ստեակի

1. Որ այրեցաւ 19րդ դարու կէսէն ապրիմ:

իւր քննակութեան պարբերէ հոգեւոր զեպեղած է հզօր
արդեւորութեամբ հեցած մը գեղեցիկ սոխակներու և իւր
ծերութեան օրերուն կերթայ ծածկերով մտիկ կ'ընէ հզօր:
Պատահաւորով մը զոչ կ'ընէր՝ կաթնաճանար վախճա-
նած է 1823ին:

Բարեհամբոյր և ազնաւորացի ալ մտնել՝ շատ կիւ-
րակէ իր Պաղլար Պաշլէի ընդարձակ այգիին մէջ
խնջոյք կու տայ եղեր իր ստորակարգ բանւորներուն
և անոնց լսեալներուն՝ հաշակցութեամբ և զուարթ բա-
րեկամութեամբ սփռելով զանոնք: Ժամանակին լոյ և
հոգի հայերը, նոյն ինք Ղազէզ տեղամ, շատ բան կ'ը
պարտին Պալեան Գրիգորի, 19րդ դարին սկիզբի առաջին
ամիսային: Ինք իմը դրած է այն համբաւին ու հա-
րուստ ազնուականութեան, որ ապա պարծանքն հղան
իւր սրբիներուն և հարաւորութեան թողնելուն: Իր
մեծ թողը՝ Նիկողոս պէյ Պալեան՝ իր ընտանոթեանն
ու բարձր մանրանկար վերկենցադում մըն է հզօր,
կ'ըսեն. վերկենցադում մը՝ վարդի նման վաղորդայնի
մը շափ նշողիւով . . . Ենթադ էր 1825ին. շինած է Տոյ-
մա-պահանձէի Սերային նոյակապ Տիվան խանէն, քանի
մը Գեղեցիկ քեօշէր, Պուլիս նոր Եանկընքեօշէին ու
լայնատարր Ղալթա Սերային:

Գրիգոր ամիսայի անմիջապէս յաջորդած է՝ իր զեռ
շատ երիտասարդ օրերն կարապետ խալֆայ, երկիւղած
ամիրան:

19րդ դարին սկիզբները կ'ըսենք անուն հանել՝ ի
Ռուսալայի՝ Թամամշեանք, Արծրունեանք, Խէրոդի-
նեանք, Թայրեանք ու Մանդինեանք*, ինչպէս վերջերը
Մանուշեանք և այլք: Աստորախանի մէջ ալ երեւելի են
նշանաւոր վաճառական ազայ Իանիէլ Սարգսեան,
որուն հարստութիւնը կը հասնէր 7 միլիոնի: Ասոր
օրդիներն ալ Գրիգոր և Մկրտիչ՝ նշանաւոր եղան
իրենց քարեղործութիւններովն և հարստութեամբ: Նոյն
քաղաքէն անուանի էին նաև Գաբրիէլ Աղաշանեանք
և Զանօմ Ստեփանեանք: Աստորախանէն է նաև պարոն
Աղապապեանք որ կառուցած էր զգրոց մըն ալ և իր

* Ճամապարհորդութիւն Սարգսի Սամահմեցոյ
ձաւալեանք: Մասն Բ. էջ 56-75

ժախքովը կ'ուսանէին չոն 12 աշակերտ՝ վարժապետութեամբ պոլսեցի Սերոբէ Պատկանեանի: Հոշակուած է նաև ջուղայեցի աղայ Յօնանշտն մըն ալ:

Գրիգոր Խալֆայի ժամանակակից հոռմէական հայերուն մեծատուններէն իննգ զնց ընտանիք ալ կանուանին մերթ ամիրայ և ընկանրապէս շէլէպի կամ հօճա, որոնք նեազնեաէ, մանաւանդ Աղբիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքի օրերը, Լուսաւորչականներու մերձիկ գործակցութեան մը միտումները կիրականացունեն:

Օրինակի համար Գրիգոր Զէլէպի Տիւղեան¹, կաշնեցի Մասթէոս Զէլէպի մահտեսի Աստուածատուրեան, Թընկըր զատէ Յակոբ, Տիւղ-Յակոբ Զէլէպի՝ դասէր ու հանճարեղ աղնուական մը. Վենետիկի Մխիթարեանց մարդը՝ որ տղել տուած է Հ. Արսէն Բազրատունիի քանի մը երկերը, Մկրտիչ Զէլէպի, Գըլհը զատէ Անտոն և Զէմպէրէկհի օղլու: Ասոնք են որ զերոյիշեալ Պօղոս պատրիարքի գումարած աստուածաբանական ժողովին ներկայ դառնուած են, իրենց քանի մը վարդապետներուն նետ, հոռմէական հայերուն կողմէն առ հասարակ իսկ լուսաւորչականներու կողմէն՝ իբրեւ պատուիրակ ներկայ եղած են զլուսաւորապէս Աղնաւորեան կարապետ ամիրայ, Յովհաննէս ամիրայ Արիստակէսեան, Մահտեսի Յովհաննէս Զէլէպի, Մահտեսի Յակոբ ամիրայ Լաթիֆեան, Գրիգոր ամիրայ Պալեան, Գասպար ամիրայ Զարաղեան, Գրիգոր ամիրայ Սազայեան, Մկրտիչ Ամիրայ Արփիարեան, աղայ Պօղոս Մարգարեան, Ճանիկ ամիրայ, Մահտեսի Պօղոս կէլիկէլեան, Յակոբ Մանանեան, Մահտեսի Աստուածատուր Ղօնչէկիւլեան, Յարութիւն աղայ Նորատունկեան, Մկրտիչ Աշիան, Մահտեսի Յարութիւն Բինկեանցի, Մարտիրոս Սազայեան, Բարունակ ամիրայ, Շնորհքեան Մանուէլ, Մանուէլ աղայ քերէտէհի (հայրն Յակոբիկ աղայ Մանուէլեանի, որ տնօրէնն էր Ճեմարանի և գրաչէտ ու Տէրոյնցի խումբին ալ Թիկնակիցն էր)

1. Տիւղեանմօտիմ իբրեւ Բիմ ոսկերչապետներ ու վաղեմի վարիչմիր փողերամոցիմ՝ եղած էմ մախլազէզ Արթիմի պաշտպատմ վարպետմերը:

Մինաս զարպհանեցի (մեր մօր կուսէ պապը). Յարութիւն Չէլէպի կիւլլապեան. Անդրեաս Չէլէպի և այլ բազմաթիւ արհեստագետներ:

Գործոյս համեմատութիւնը չնհրէր յիշեալ ամիրա-նիւրուն և ամիրապետներուն վրայ զատ զատ տեղեկագրել. մանաւանդ որ լիակատար տեղեկութիւններ կը պակտին մեզի յաւիտենապէս, կամ զի անոնց սերունդներուն պատմածներն ալ՝ մեծ մասով՝ չենք կրնար արձանագրութեան մը չափ վաւերական համարել: Ուստի կը շատանանք շեշտելով միայն հոս՝ թէ ժամանակին ազդեցիկ ձայն և հնչուն զրպան ունեցողներն ասոնք են ընդհանրապէս, որոնց մէջ կան միշտ և

հարկաւ հարկէր տարուան գերդաստաններ, օրինակի հա-տար կելկէլեաններն ու Սաքայեանները:

Է.

Այս աստուածաբանական երեւ խումբէն քիչ մը հաջը կը հասնին՝ իբրեւ վերջին տրդակն ամիրաներուն՝ Պոլսեցի Ղազէլ Արթին հռչակաւոր ամիրան, Պալեան կարապետ Ամիրան, Տատեան Յովհաննէս Պէյն ու Սերվերեան Յովհաննէս ազան կամ ամիրան, որ քարի և փայտի վրայ քանդակելու եւրոպեան գեղարուեստը մտցուց հայերուն մէջ ու գլխաւոր սատարողն եղաւ Սկիւտարի հին ճեմարանին՝ մանաւանդ իր իսկ դրամովն ի հենուկս Միսաք և Ճանիկ ամիրաններուն՝ որ, չլիտենք ինչ պատճառով, ուխտած էին կըսուի՝ ախոռի վերածել այդ հոգեւորին փարախը մուսաներուն: Նաեւ Երկանեան Յարութիւն և Փիշիկ ամիրաները՝ Ղազէպի հանրական գործակից, Յովհաննէս ամիրայ Աղնաւորեան, հաւի Մարտիրոս Պաղտատարեան, Մաղաւտ Սարիմեան, Պաղտատար Գասպարեան, Մահմետ Յարութիւն Չէլէպի կելկէլեան (մեծ հայրը Վսեմ. տօքթ. Խորասանեան էֆ.ի). Յովհաննէս Բինկեանեան, որոնց մէկ քանին էին հին հիւանդանոցը շինողներէն ու վա-

բողներէն¹, Բարունակ ամիրայ, Մխաթ ամիրայ, Տա-
տեան Պօղոս Պէյ և Մկրտիչ ամիրայ ձեռագիրքէ՞
պաշտպանն Զասգիւղցիներուն և Շահնազարեան կա-
թաղեա վարդապետին: Տեղն է հոս նաեւ յիշելու Պե-
տրոս ամիրայ Եռասուֆեանը (ծ. 1780 մ. 1846). Պե-
ղոս Պէյ Եռասուֆ և, բաւական ետքը, Նուպար փաշա
Թազուր փաշա Մմիւռնացի շոջերը, որ մեծ մասով
Եգիպտական վառ դօտինն տակ շինեցին իրենց բազմն
ու փառքն և կապեցին իրենց աշամանակուն դօտինն:

Ահա այս նանրագիծ ակնարկութիւններով և տեղ-
դոսներով կը հասնի մինչեւ 1855 թուրքահայերուն ա-
միրայութիւնը, փաշայութիւնը և պէյութիւնը, մա-
նաւանդ ամիրայութիւնն իբրեւ շէշտեալ դրուստանուշ
(titre) մը ժողովրդական՝ ի փախարինութիւն կարգ
մը անձնական կամ ժա անդական բարեմասութեանց,
աւազութեանց, բարեպաշտիկ գործերու, նուիրատու-
ութեանց, եկեղեցաշինութեանց և շուն ուրիշ ալ
գիտութեանց կամ հեղինակութեանց:

Իրենց վրայ աւելի ներբողեալ ծանօթութիւններ առ-
նել փափաղողը կըրնայ դիմել Օրթագիւղի, Բերայի,
Սկիւտարի ու Պալզլըյի հին տապանադիրներուն, որ
մեծ մասով Եգիպտան Յովհաննէսի կամ Փեշոյրմալահանի՝
գարուն սկիզբի ամիրաներուն փերիսոփային գրիշնե-
րէն կլած են. անոնցմէ մաս մը օրինակուած ալ է
Ղալաթիայի Ազգ. Մատենադարանին Գ. րդ դարակէն

1. Տե՛ս Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցիմ, Բիւ-
զանդ Քէչիանի:

2. Ասոր վրայ՝ քիչ մը վարմ աւելի բողարձակ
գրած ենք:

3. Զմիւռնացիներում մէջ Պ. Մուրաս Թարու-
թիւմեամ ալ երեւելի է, որ կը բեական յորուսա-
ղէսի մէջ և բարեկամ էր Մ. Յակոբայ փամքիմ և
միշտ կօզմէր ամոր իր խորհրդով և ազդեցու-
թեամբ, մամաւամդ երբ Եռասուֆեամ Պօղոս Պէյի
շնորհիւ Սարտեմիսի ու Նափոյի հիւպատոսու-
թեամ հասնիլով՝ ճոխացաւ թէ պատուով թէ՛ հա-
րըստութեամբ: Ինք կտակած է յորուսաղէսի վամ-
քիմ բաւական կալուած:

մէջ՝ փամայակակից ձեռագիրի վրա վերջերը: Իսկ մենք՝
 ըստ մեր նպատակների՝ քանի մը անաչափ պատճառա-
 խնդրութիւններով և հակիրճ բանաբանականով մը՝ փա-
 կենք այս վերջնական մասն ալ այդ ամբողջական գրո-
 չին:

Օգտնական պետութեան և ընդարձակածաւալ երկի-
 րին փառաւորութեանց մէջ փառաւորուած, հարստա-
 ցած, տաղաւարած և ընդարձակուած այս ամիրաներուն
 մեծ մասը՝ կը բնակէր Պոլիսի նախալիցուած գեղա-
 դիտակ արքայաճանները, լայնատ (մօտեցուր) արած՝
 գետիններու վրայ, բազմաթիւ ու բազմաթիւ պալա-
 րանքներու մէջ՝ խոկուած դիւթուած և հաճախաւորուած
 առասպելական խնջոյքներով, շրթներով և խաղաղու-
 թիւններով՝ քիչերն անոնցմէ կազմելով անառիւտ բա-
 ցառութիւն մը: Այդ բարեբաւարիկ ամիրաներն ունէին՝
 ամէնահարկաւորապէս՝ իրենց հեռեւոր գաղաները, ու-
 մանք իրենց կանանին, իրենց մանկաւիկները, իրենց
 մարտնչականներն ու տակառապեանները, իրենց — Բնի-
 յերն ու հացկաթակներն (որոնք խաղալից պատճառներ
 կ'ըլլան մեծատուններու արտառոց հաշիւներուն և կա-
 բովէր անկումներուն), և կարգ մը նախամասնութեանց
 հետ՝ իրենց արտակարգ մոլութիւններն իրենց նախա-
 պաշարուններն ու յոռի տկարութիւնները, որ բուն
 պատճառներն ալ եղած են իրենց կործանումին. և այդ
 կործանումին առաջն հիմնապէս առնել՝ անկարացած
 է ժամանակին բարձրաստիճան կղերին մեծ մասին փա-
 ռապիրութիւնն և հաճոյակցութիւնը: Կային այդ ամի-
 րաներուն մէջ՝ տգէտներ, ամբարտաւաններ, մոլեռանդ-
 ներ ու մանաւանդ անխոհեմներ. կային գիտական, հա-
 մեմատներ, ջերմեռանչներ ու խորագէտներ ալ: Եւ
 այս երկու տեսակը՝ նուազեցաւ միայնակի կամ տեւեց
 որոշեալ ատեն մը՝ իրեն այս յատկութեանց նուազու-
 թեան կամ ամբողջական յոռութեան կամ լուսաւորու-
 թեան համեմատ:

Պատմաբար և քննաբար ալ փիլիսոփայելով հին այս
 ամիրաններուն վրայ՝ կը գտնենք՝ որ անոնք կապարած

1. Միայն Պալեստինայի միջին մը կամ զուտ հող ու-
 մէն:՝ հարեւոյցի մը հաշուելով:

են, Արեւելքի տնտեսալին մէջ, Թէ՛ հանդէպ Տէրութեան Թէ՛ հանդէպ հայ հասարակութեան, կարեւոր և հզօր դեր մը միայնակ՝ իրենց սահմանափակ ու տեղական հարտութեանցն և իմացականին շափով: Անհատապէս ալ՝ անոնցմէ ամէնէն հզօրներն հարուստներն և միանգամայն վաղանցիկներն եղած են անոնք, որ ունեցած են կարի՝ անատուլուական ծագում մը քաղաքային, և եղած են աւելի խորամանկներ քան խորագէտներ: Ընդհակառակն անոնց ու պոլսական հասարակ Էսնաֆին մէջ՝ ամէնէն խելացիներն արդիւնաւորներն ու իրենց միջակ դիրքին շափով տոկուններն եղած են անոնք, որ Թէ՛ խորագէտ Թէ՛ արուեստագէտ Թէ՛ գիւղականցաղ կամ հին մայրաքաղաքացիներ էին, համեստ ու զատէ խելացիօգտուողներ բաղդէն և հարուստ պետութեան շնորհներէն և պաշտպանութիւններէն: Առաջիններն՝ Անատուլի տրմուզ խորերէն եկածնուն պէս, առանց իմաստասիրելու իրենց նոր և կիրթ շրջավայրը, առանց բանի տեղ դնելու աստիճանաւոր յառաջիմութեան գերազանց բարիքը՝ համեմատութեամբ յանկարծական յառաջիմութեան՝ իրենց Պոլիս տեղաւորուած ու լայնցած ազգականներուն կամ բարձր պաշտպաններուն թեւարկութեամբ՝ իսկոյն վեր ոստնըլով, վեր ու շատ վեր, հոն գլուխի բնական պտոյտներովն հանդերձ՝ յաջողած ալ են տիրանալու, առ իրանելի ժամանակ մի, մեծ փառքի, իշխողութեան (autorité) և հարստութեան՝ ինչպէս նաեւ անոնց անկարթութեան լծորդ մեծ ախտերու և կիրքերու, որպէս զի նոյն թափով և նոյն համեմատութեամբ իյնան վար՝ կշռուած ժամուն՝ վար, գահավիժաբար վար՝ ու կորսուին անհետ, կտակելով իրենց սերունդին վառ անունի մը քովիկը՝ մեծատունի գծուար թշուառութիւն մը:

Իսկ վերջիններն՝ այսինքն խելացի գիւղականցաղները կամ Անատուլի բանիբուն քաղաքացիները, օրինակ իմն կեսարացիները՝ հին ու ազնիւ մայրաքաղաքացիներն և թերեւս ամէն անոնք ալ՝ որ գէթ Ակն քաղաքէն չէին ու իրենց համար աստիճանաւոր յառաջում մը ընտրելու մասին աւելի համեստ ու իմաստուն էին, բաւականապէս տակաւ յառաջատելէ ետքը, զուա իրենց արժանիքովը, խորագիտութեամբ

կեցած են հոն, ուրիշ անգին ալ չէ գորած իրենց տեսակ մը ինքօզնական ոյժը, և ըստ այդմ՝ իրենք ալ իրենց կարգին արժանացած են, Պոլիսի բանիւրուն միջակայիներուն հետ, մեծ ամիրաներէն շատ աւելի դիմանալու՝ իրենց դիրքին հարստութեան և ազդեցութեանը մէջ։ Եւ ասոնց եղած են ընդհանրապէս՝ Պալէկոյուած արհեստագետները, ոսկերիչներու, Ղազէզներու և Պէզզիներու մեծերը, զարպխանեցիները ու մեծաքանակ վաճառողները։ Տգէտ այլ բանգէտ ամիրիկներու աղաներ, որ կենցաղելու արուեստին գիտուններն էին, գիտէին շահիլ և սիրաշահիլ ալ լրջութեամբ՝ թէպէտ չգիտէին մեղի պէս գրել, կարդալ, հառել ու զիհել։

Ը.

Ըստ այսմ՝ մեծ-նոր խանի, Վալիտէ խանի, Վէզիր խանի ամիրաներն՝ եղած են մեծ մասով ակնցի կամ ուրիշ քաղցրցի սեղանաւորներ (բաց ի Բաբերդէ, Եզնկայէ, Խարբերդէ, Կեսարիայէ ու Երեւանէ)։ Քիչերը վաճառական։ Եւ ասոնց իւրաքանչիւրն՝ իր քաղաքակիցներն այլամերժօրէն առաջ քաշելու և Պոլիսի հանրական իրողութեանց մէջ ազդեցութիւն և հրամայատութիւն վաստակելու աշխատած են մինչեւ վերջ՝ խստանալով պահանջկոտ և անազորոյն դառնալով առ դրացին առ իւր համազդի օտար, և թոյլնալով առատանալով ու ներելով ամէն արատւղութիւն իրենին ազգականին կամ պաշտպանեալին և կամ իր կիրքերը փայփայող անարժանին... Իսկ թէ ակնցի թէ՛ այլ քաղցրցի՝ վատօղապետ, հարտարապետ, հացաժաճատ ու արհեստագէտ ամիրաներն՝ ունենալով այլ վերիններէն գործնապէս զատուցեալ գնացք մը և իրենց հարտարարուեստական մտացիութեամբը՝ ըլլալով աւելի աշխարհամերձ աւելի խօսք հասկըցող, կը յիշուին բնականաբար զառ՝ ինչպէս հանրական գործելու մէջ ալ կը գործեն զատաբար, որոնց գործառնութիւններն ալ

աւելի՛ բնթացադից ըլլալով մայրածիղացիքն միշին ար-
հեստաւորներուն և անկուն բանուորներուն գործերուն՝
տեւած են աւելի՛ տոկուն ամբութեամբ, աւելի՛ միշին
հաշուեգիտութեամբ մը: Ասոնցմէ ոմանց ամբրայու-
թիւնն ալ՝ իբրեւ մօտէն ծանայողներու արքունակա-
նին՝ ունեցած է միւս կողմէն աւելի՛ ազնուական աւելի՛
քարեսէր ու պլախնդիր շուք մը: Որով և իրենց ազ-
գեցութիւնն հանրային գործերու մէջ վայելած է աւելի՛
ժողովրդականութիւն և աւելի՛ սէր: Ասոր համար է որ
Պաշեան Գրիգոր ու Տառնան ամիրաները՝ վայելած
են ինչ գամիրայի բարոյական ոյժ, և ինք՝ Պապա Գրի-
գոր ամիրան՝ Ղազէզի ձեռքէն բռնողը, զառուած ու
հանցուած է Վարպետ (sage) ամիրայ յորշրջումով,
ինչպէս կը կոչուէր Խոյն ինք Մետաքս ամիրան ալ:

Այս վերջիններուն համարյա խրախուսանքովն և գոր-
ծակցութեամբ, մանաւանդ ին տեղացիութեան և հնա-
րագէտ մտացիութեան իրաւունքներով, Պոլիսի գլխա-
ւոր էսնաֆներն ու արհեստագէտներն ալ՝ դարիս սկիզ-
բէն՝ կանոնաւորապէս միջամուխ եղած են հասարա-
կային իրողութեանց, իրենց արհեստագէտներուն և
Զարպանէցի Նոոմ հայերուն միջոցով, որ ունեցած
են մերթ (1813-1840) ամիրաներու հաւանար այժ մը՝
մանաւանդ իբր ամէնէն իրանմուտներն ու ելմտագէտ-
ները Պոլիսի մէջ: Ասոնցմէ ելած են նաեւ ուսումնա-
կան ուսումնասէր ու խորհրդական մարդիկ՝ սիսելով
թերզեանց Աբրահամ Չէլէպիէն, Բեստենէն, Եզե-
կեանէն՝ մինչև Գրիգոր Ազաթուն, Սերվիէն, Յակոբ
Կրահեան, Յովհաննէս Միւլէնտիսեան, Պետրոս Խո-
րասանճեան, Յակոբ Տիվիթեան, Բարունակ և Ստե-
փան Արսլանեան (եւքը փայայ) պէյ էֆէնտիները, որ
նաեւ կըրցած են քանից միջնորդել խաղաղապէս ա-
միրաներուն և արհեստաւորներուն՝ խօսքով, խրատով,
խորհուրդով ու զրիչով, մինչև որ շողենաւային, հեռա-
գրական ու տաղաճրական դիւրութիւններն եկան աւելի
զիւրացունել բարձրամիտներուն նահաւանդութիւնն և
անհամոզելի անգիտութիւններն, ու բանապ հաւասա-
րել իրենց ու հասարակութեան միջև կոթողած ամ-
բարաակեալ խափը: Այդ խորհրդանկան մարդիկ՝ կըր-
նանք ըսել՝ անոնց հաւանելուն իրենցմէ ոմանց ծայրայեղ

ու գայրանկոտ արմատականութեան՝ 1840էն մինչեւ 1860 իւրջան։ քաղաքակրթութեան վերոյիշեալ նիւթակնան միոյններն յօլուտ ի կիր արկանելով, զօրացունել ամիրաներուն չափազանցեալ զօրութեան ու ձեռնմխութեանց հանդէպ՝ ժողովուրդին բանիւրուն մասին ներշնչակող ազդեցութիւններն իրաւացի, նախընտրելի ազդեցութիւններն ընտանեացի վեհերու և կոնգրեսներու ալ հանելով տաքուկ բաժին մը հետաքրքրական։

Պոլիսի այդ բանիւրուն էսնաֆն՝ որ ամենէն յարմարն էր ամիրայութեան արմատացած ու պատաստուած զեղծողներն յօտելու մաքրելու, ի վաղուց ունեցած է նեծ անուն՝ իբրեւ քաղաքացի, իբրեւ ճարտարագէտ ու բանիմաց խօսող, իբրեւ կրթող և մղող՝ տրմուզ անանդուցին, իբրեւ մանաւանդ բանասէր ու կրթասէր տարբ մը, և իր մէջէն ելած են ամեն մասնամբ մեծ մարդիկ, ամիրաներէն ալ մեծ երբեմն։ Այդ ընտիր էսնաֆին մէջ ամենէն մեծ կշիռն ունեցած են՝ գէթ մինչեւ 1870՝ Պոլիսի ժածկագէտ քահանայորդիներէն ու վարժապետներէն զատ՝ ասկերիչներն ու զարձեալ պոետներ, գմբուսացի, տիւրիկցի, կեսարացի, պանտրուսացի վաճառականներն ու պետական գրագէտ պաշտօնեաներէն ումանք՝ մեծ մասով Սամաթիայէն, Բիւրայէն, ինչ որ թաւադէլէն ու Հասգիւղէն, Գում-Գաբուլէն և Սկիւտարէն գերազանցապէս ճարտար խօսելու կշիռն ու կրթելու մէջ։

Ասոնց ներգործութիւններովն էր՝ որ 1836ին 1 ամիրաներէն ուսումնասէրներն ու երկիւղածները՝ Պատրիարքարան հաւաքուելով, ի ժողով կը բազմին «Աղաւնի» Ստեփանոս Պատրիարքին Նախագահութեամբ՝

1. Ասկէ երկու տարի առաջ ձեռնարկած է ու շիծած է Մ. Երուսաղէմի աթոռոյն փոխամորդ Յովնանէս Զմիւռնացի վարդապետը՝ ասպա պատրիարք Երուսաղէմի՝ Պոլիսի երուսաղէմական փոխամորդարանը՝ ակնարկութեամբ և Ոպաստով ալ Պեգմեան Յարութիւն Բիւրի Միքայէլ և Ճամիկ ամիրամեքիւն։ այս շէնքն է որ կը կոչուի Տուն Երուսաղէմի կամ Երուսաղէմատիւն։

ու կորոշեն չիմեի Սկիւտարի չի՞ն հեմարանը, որուն ապա ոգիով չափ հակառակեցան սեղանաւոր ակնցի-նէրէն նախ Մխաթ ու Ճանիկ և ապա Ճեզայրցի Մկրտիչ ամիրաները՝ լոկ հակառակելու համար ճարտարապետականներուն, նաեւ առ տաւահլին նախապա-տուութեան նախանձէ մը բռնուած:

1815էն մինչեւ 1845 փայլող սեղանաւոր մեծ ու փոքր ամիրաներու տիրադոսներուն և դասակարգութեան վրայ կառնենք հոս հակիրճ ծանօթութիւններ և ա-նուններ մը ձեռագիր այն տետրակէն, որն հաւած է ցոյց տալ մեզի հանդուցեալ վերջին ամիրայականի մը ազնիւ որդին. և այս տետրակն է որուն կականարկենք ալ Ափրաթ անունով մեր ստորիջեան ծանօթութեանց մէջ:

Այդ դասակարգերուն բաժանորդ երեւելի անուն-ները կը յիշատակենք հոս, որպէս զի տուած ըլլանք արդի սերունդին՝ լի դադափար մը անոնց վրայ և ի-րենց սերունդին ալ՝ յիշատակարան հայելացում մը իրենց նախորդներուն, որոնց անունները պիտի կար-դան հոս պատմօրէն՝ թերեւս առաջին անգամ ու պիտի հրճուին պապասիրութեամբ մը, և յետաձեռացներն ալ պիտի թելադրուին ի նախանձ լաւագոյն նմանութեան:

Թ.

Սեղանաւորներու այս դասակարգը՝ կը բաժնուէր ե-րեք տեսակի, որ իրենց մէջ կը բաժնուէին նոյնպէս երեքի: Առաջին բաժանումն էր՝ Ալթա, Էլաթ, Էր-նա. ու երկրորդ բաժանումը կամ ստորաբաժանումն էր այսպէս՝ Ալթա կը բաժնուէր երեք կարգի, - Ա. Ալթա, Բ. Ալթա, Գ. Ալթա. ինչպէս կըստորաբաժնուէին նաեւ Էլաթն ու Էրնան. - Ա. Բ. Գ. Էլաթ ու Ա. Բ. Գ. Էրնա:

Ի սկզբան Ա. Ալեան էին՝ խիտավէրտի օղլու Նա-զարէթ ամիրայ, Բիշմիշ Միքայէլ ամիրայ ակնցի՝ իր

Հարպիկութեանն համար այդպէս Բէլէլ (Եփած) յոր-
շորջեալ, և այդ Հարպիկութեամբ՝ փռան Թիգթիւ-հ-
դար-թիւի մախրայութեան բարձրացած. կելկէլեան
Մահտեսի Չէլէպի, Երկանեան Յարութիւն մախրայ¹,
Քիւրճի Խանլը Պեարոս, Տավուտեան Յովսէփ, Թըն-
կըրեան Յարութիւն² (այս չորսը կը յիշուին ետքերը):

Բ. Ալէայէն էին (Քամանտոյի ի հետ) Բարունակ ա-
ղայ. Բինկեանցի Յովհաննէս աղայ, Պեարոս աղայ,
Ղազար աղայ, Մարգար աղայ, Միսաք աղայ և մահ-
տեսի Մարտիրոս աղայ:

Գ. Ալէայէն էին՝ Ազնաւորեան Յովհաննէս աղայ
Ղազար աղայ, Տամատ Յովհան աղայ, Խորասանը
Յովհաննէս աղայ, կիւզէլեան Յարութիւն, Թոփա-
նիլի Յարութիւն աղայ, Պաղտատար աղայ⁴, և այլն:
Իսկ՝ Ա. Էվսատէն էին Մաքսուտ աղայ, Նիկոլ
աղայ (հայ հոռոմ), փափաղ օղլու խնդիբ աղայ, Չե-
րազլըեան Գրիգոր աղայ⁵, որ հմուտ էր տաճկական
գորութեան:

Բ. Էվսատէն էին՝ Ճանիկ մախրայ, Մովսէս և Յով-
հաննէս աղայ, Ղոնչէկիւիան Մահտեսի Պաղտատար
և Մելգոն աղայ, Ճեղայեբլի Սարգիս աղայ (հայրը
Մկրտիչ մախրային⁶, Մահտեսի Երամ աղայ (հայրն

1. Ամիրայք, էջ 1:

2. » էջ 7:

3. » էջ 2:

4. » ամդ և 9: Այս վերջինը թուի շի-
նովմ Ներոսլըթիւմ Նկեղեցիիմ Բերայի:

5. Ամիրայք, էջ 2 և 10:

6. 1851ին Պոլլիս հրատարակուած շնորհքով ամ-
սական համդէսէ մը կը համառօտենք վերջիմ ա-
միրամներէմ այս հռչակաւորիմ վրայ կնոսազրական
հետեւեալ տեղեկութիւնները՝ առանց երաշխաւո-
րելու պատմական ոտուգութիւնմ այդ ծագումիմ.
որ կըրմայ ծածկապէս կըթըմած ըլլալ կոսակցա-
կամ կամ ձեռնտուութեամ պատճառներու, վասմ զի
մոյմ միջոցները ճեղայիբցիիմ ամէնէմ փայլում ա-
տենմ էր ու իմք մեծապէս կ'օգնէր զրոգմերում, մա-

Ամիրամները:

Երամեանց), Եորբամ աղայ, Մահտեսի Ստեփանեան Յովհաննէս աղայ :

Գ. Էվսատէն էին՝ Աշնան Պօղոս աղայ (մինչև 1880ը ազգային դորժերուն կուսած փոքրիկ Երբուկ մը), Միսաքեան Յակոբեան աղայ, Եորդի աղայ (հայհոսաբ) :

Եւ Ա. Էտնայ էին՝ Բինկեանցի Խաչատուր աղայ, Էլիմեան Մարտոս աղայ, Միսաքեան Պարտապար աղայ, Ղոնչեկիւնեան Յովհան և Մարտիրոս աղայ, Մահտեսի Ստամբուրի աղայ :

Բ. Էտնայ էին՝ Մոմէնեան Նիկողոս աղայ, Ետընեան Յովհաննէս աղայ, Տամաս Յովհան աղայ, Էսմէր

Սաւամդիր կողմի գրողներուն . դարձեալ մոյմ միջոցմիրմ ալ երկու կուսակցութիւն սաստիկ զայրացած էին՝ իրարուի հեծուկս՝ միմ Պալեամցմ ու Տատեամցը միւսը ճեղայիրցիմմ և իր կցորդս եղամաւորմիրումը :

— Մկրտիչ ամիրամ կը կոչուի եղբր մասն չուկումց, և այդ ազգատոհմիմ ծագումը կը տարուի շատ հիմ ժամամակմեր : Այդ հիմ ազգատոհմիմ ամուլը մշտմջնաւորելու համար՝ իւրաքամ չիւր տամուտէր ջամացեր է իր զաւակմերէմ միմ ամուլմնել հովիւ, և այդ ազգաբամութիւնմ է որ կը շարուլակուէր երեք դարէ հետէ որդի ի հօրէ աղոմց մախահաւերէմ Պումեաթ կամ Պիմեաթ ամուլմով մեծ մը՝ պատմաւով մը կու գայ հաստատուիլ Սեքաստիա և ամժառամգ ըլլալով՝ կը յօժարի որդեգրել ազմուլակամ ցեղէ մը Արծկէացի որը պատամի մը՝ Պուլամ կամ Ապուլամի ամուլ : Զամի մը տարիէմ կամուլսմացումէ զայմ, և քիչ մը հտքը՝ Ա. Մուլթամ Մելիմիմ պարսկաստամ արշաւելու ատեմ՝ Պ. Պումեաթ կը քաշուի Ալմի երկիրը, ուր քաղաքիմ մօտ տեղ մը կը հաստատէ բմակութիւնը և այդ տեղիմ ալ ամուլը կը դմէ՝ իր որդեգիրիմ ամուլմովը՝ Ապուլամի . այս այմ գեղմ է որ ժամամակէ մը հտքմ ու հիմայ ալ կը կոչուի Ապուլէխու : Պ. Պուլամի ծմած բոլոր զակըմիրը ամդէմ խամծարուրքի մէջ կը մեւմէիմ բաց ի վեր :

օղու Պօղոս և Յովաննէս աղայ, Շիշմանեան Յակոբ աղայ, Սափա աղայ, և այլն¹։

Ու Գ. Էսեայէն էին՝ որ կանուանուէին եղբայր, Տաքեան Մկրտիչ, Պանէկոյան օղու Գէորգ (Էսքը՝ Էսքը՝ ափրայ) և Ասեաիս եղբայր՝ իննսունհինգամեայ Մեբուշի մը (գեւ ողջ յՕրթագիւղ), Մարկոս և Կարապետ եղբայր, Խոնայ Զաքարիա, Ղուկաս եղբայր և այլն²։ ու ասանք բազմաթիւ էին, և կը նստէին

ջիծէն որում ամուսնը դրին չովիւ՝ ի յիշատակ չովուեանց հիմ տոհմին։

Այս չովիւն է երկրորդ մախահաւը չովուեանց զարմին, որում ութերորդ թոռն էր ծնգայիրլեան այդ Մկրտիչ Ամիրամ՝ ըստ այսմ — Պուղամ ծնալ չովիւը, չովիւ ծն. թորոսը, թորոս ծն. չովիւը, չովիւ ծն. Մարգիսը, Մարգիս ծն. թորոսը, թորոս ծն. Մարգիսը, Մարգիս ծն. Յովհաննէս Ամիրամ՝ Մականուանալ ծնգայիրլի, Յովհաննէս Ամիրայ ծն. վերջին Մարգիսն Ամիրայ, որում որդին էր, իմչպէս վերն գրած եմք, Մկրտիչ Ամիրա ծնգայիրլի, մեծահոգի և համեմարեղ, այլ ամուսնահաւամ ու քիչ մը ամխոհեմ ալ իմչպէս կ'ըսեն, որով յետին աղքատութեամ մէջ կմքեց իր վերջին տարիները, և կտակեց յետին աղքատութիւն մը իր կողակիցին ու միւս մօտաւորներուն։ Բազմաթիւ երիտասարդներ իր օգնականութեամբը Ներուպայի մէջ կրթուեցան, Հասգիւղի մէջ իր ծախքովը մեծ վարժարան մը հիմնուեցաւ և շարունակեցաւ քանի մը տարի, Մաքսի մեծ գործառնութիւններն ինք հեղինակաբար ստանձնեց ու տնօրինեց, երկրագործական ձեռնարկներու պաշտպան համդիսացաւ մաւահանգիստին մէջ մօր կամուրջի մը շինութեամ գլուխ կեցաւ. իր սուստածնութիւնը և սալթահաթը չափ չուէր կ'ըսեն, որ վերջապէս գլխաւոր պատճառներն եղան իր արագ մուսգումին և ամկումին։

1. Ամիրայք, էջ 4։

2. » » 5-6։

ընդհանրապէս պզտի Նոր-խան Վեդիբ խան, Քաջքճէի խան որոնցմէ վերջերը մինչեւ առաջին Աւելային բարձրացողներ ու ամիրայ ըսուածներ տեղամ ֆան:

Ասանց շրջերէն ամենակարեւոր խումբ մը՝ համախոհութեամբ իրարու հետ և համահանութեամբ պետութեան՝ իրենց էր ուրուրեմն այն հսկայ ընկերութիւնը սեղանաւորական, որ երկու հիւղի բաժնուելով կը կոչուէր Ասփուլ և Բաթլի Գաթանիսը: Առաջինը կը տնտեսէր ու կը հաւաքէր իր գործակաւարներուն և հարիւրորդաւոր հաւաքողներուն ձեռքով Անատոլոյի հարկերը, և երկրորդը՝ նոյնպէս իր գործակաւարներուն և հաւաքողներուն ձեռքով Բուսէլիի հարկերը, այնպէս որ ամբողջ Տէրութեան հարկերն և տուրքերը կը ժողովէին այդ ընկերութեան ձեռքով, որ շատ տեղամ Տէրութեան ի հաշիւ այդ հարկերուն կանխավճարներ ընելով՝ կը դիւրացունէր անոր պիտուէին առձեռն հաւասարակշռութիւնն, և ինք ալ լիով կը շահէր՝ ցորչափ իր հաշիւը գիտնար և լաւ պաշտօնէութեան մը ձեռքով տնտեսէր իր ընդարձակ գործը: Իր փառաւոր սկիզբին ու կազմութեան հակառակ՝ այդ հարկահաւաք ընկերութիւնն ալ չկրցաւ ընդ երկար գիմանալ, և հարիւրորդաւորներու վճարողներու, և այլն անկանոնութեան ու զեղծմանց երեսէն՝ նուազեցաւ ընդ ուշ և եղծաւ, տեղի տալով հետզհետէ նոր դրութեանց ու եւրոպական մեթոտով կազմուած պանքաներու և հաշուեկալներու:

Այս է աւասիկ վաւերական ցանկն ու գործառնութեանց տեսակը՝ Ամիրայ Աղայ ու Եղբայր սեղանաւորներուն, որոնց մէջ 1800էն մինչեւ 1850-55 գոյացած էր ու կը տեսէր տեսակ մը գործակցական համերաշխութիւն՝ հանդէպ պետութեան Եպարքոսին և միւս բլեայիներուն: Իրենք տոնոց հետ միշտ կը կրնայէին պայմանադրութիւններ ու կ'ընէին գրամական մեծ փոխանակութիւններ և առեւտուրներ:

Ունէին իրենց քահանան (իսկա՝ Երկանեան Յարութիւն ամիրան, ետքը Ճանիկ ամիրան), իրենց արհեստագետական սենեակը, իրենց գործակաւարները, գրագիրները, թեւարկեալները, թաղերն ու վարդապետներն և դպրոցները, նաեւ հարցարան բանդէտներն

ու պատուելիները: Ունէին իրենց գիւղազնացութեանց, ուխտաւորութեանց, խրախնանութեանց, հարանիքի և յուղարկածորութեանց յատուկ եղանակներն որոշեալ: Ունէին դարձեալ իրենց սեպհական յառաջդիմական կամ յետադիմական կարծիքը, մատենադարանները, մատանները, հագուելու շքուելու տարազները, հաւաք-տալ-խնայելու ու սխալարեան փափկամուկութիւնները: Ունէին վերջապէս իրենց սիրած պատրիարքները՝ օրինակի համար «Աղանի» Ստեփանոս Պատրիարքը, Զուհանեան Մատթէոս և փոքր ինչ Գեորգ Դ. կաթողիկոսները, որ իրենց մէկ քանիին ձեռքով կաթողիկոսացան՝ յուղարկուելով մեծափառ հանդէսներով Տըփ-խիս և Էջմիածին: Ունէին՝ ասոնց հետ՝ իրենց սեպհական ազնուապետական քահանաներն ու տիրացուները. ունէին դեռ շատ բաներ՝ իրենցը և միայն էրեւոյ՝

Սեղանաւորներու այս դասակարգին մէջ՝ կը յիշուին նաեւ քսանեակ մը հայ-հոռոմներ, որոգիսիներ շատ կային Անատոլուի մէջ՝ մանաւանդ Ակհի շուրջ դիւղերն ու մօտերը, թուի Եզր կաթողիկոսի ատենէն մնացած: Այս Հայ-հոռոմներէն կային Բիթանիայի կողմերն ալ՝ մինչեւ 1850ը և կան ալ դեռ: Պոլիսի Հայ-հոռոմներուն մէջ յիշելի և ամիրապատիւ ոմն էր՝ այս դարին սկիզբն Անաստաս Աղան կամ Սմիրան, երեսելի՛ իր հարստութեամբն ու ազդեցութեամբ, որ հայ լեզուի թարգմանել տուաւ յունական Եկեղեցիին արարողութիւնները՝ (իբր հայ՝ ազ-

1. Հետեւեալը՝ ղուռն է այս Ամաստաս ամիրայիմ տպել տուած յունակրօմ և հայալիզու մաշտոցիմ -

ՄԱՇՅՈՑ

Հատընտիր հաւաքմամբ հանեալ է մեծ Մաշտոցէն յունաց որ կոչի

ԷՖԻՕԼՕՅԻՈՒՄ

Նորոգ թարգմանեալ և սրբազրեալ՝ աշխատասիրութեամբ Անաստասայ մեծ իմաստ վարժապետին յունաց և պատուելի Գրիգոր Դպրի Փեշտմալահան.

զով, և յոյն՝ կրօնքով), ինչպէս տասնեւմեկերորդ դարին
ամբողջովին կատարած էր անձամբ այսպիսի թարգ-
մանութիւն մը՝ հայ հոռոմ կարապետ իշխուն, որպէս
կը գրէ Հ. Ղուկաս Ինճիհնեան ի հատորն Ասիա։ Հայ-
հոռոմութիւնն ալ այսպէս. ազգին մէջ քանի մը հարիւր
և տւելի հին տարիներու տարտամ երեւոյթ մըն էր՝
նման ամիրայութեան, և արդ երկուքն ալ՝ զրեթէ ոչ
եւս են նմանաբաղդ արար։

Ժ.

Ինչպէս տէնարկեցինք վերերն ալ՝ այս ամիրաներէն
բացառաբար դուրս կ'իյնային՝ նախ մեծ ամիրան Ղա-
զէյ Աթին, որուն պատմութիւնն՝ ազէկ զէջ՝ գրուած
է մասնակի տետրակով մը, և հոս գործիս համեմա-
տական չափը շնորհիւ երկայնաբանել իր վրայ. ապա
Տիւզեան և Զարպէանէի միւս լոյները, վառօպապետ
Տառեանները, որոնց վրայեւս կարժէ զրել առանձինն,
հարտարապետ Պալեանները, որոնց վրայ՝ կուզէինք որ
զրէր ազգականութիւն չունեցող մարդ մը, Սերվերեան
Յովհաննէս ամիրայ, նաեւ քանի մը հացապետներ,
որոնց կարգէն էր՝ Նորատունկեան Յակոբ, Գրիգոր,
Սիմէոն հայրերուն վարպետը՝ էքմէքհի Պաշի Աթին
անունով՝, որուն խորանն (փալան) էր այժմեան Պէր-

« Զամիւ և արդեամբ քարեպաշտօմ և աստուա-
ծասէր Սառաֆ Ամաստաս աղայիմ, որ ի Սուրբ
Գէորգայ վամից գիւղէմ Ակմայ քաղաքիմ » :

Հրամանաւ ճեռոմ Ագաթանգեղոսի Սրբազամ
արքեպիսկոպոսի և տիեզերական Պատրիարքի Յու-
մաց տպագրեալ յօրթագիւղ 1831. ՌՄՁ :

1. Այս այն Աթինն է՝ որ ժամամակիմ տասմ,
երկումներում մէջ ամէնէմ աւելի պմդողմ էր Ղա-
տուածատուր պատրիարքի հրաժարելում վրայ-

պէրեանի վարժարանն ի Սկիւտար՝ իր բոլորի ընդար-
ձակ հողերովը: Եւ ասոնք եւս՝ ամիրայաբար կցորդ եւ
համապատիւ էին վերիններէն ամէնէն ջոշերուն, եւ
ռոնմային կարեւոր խնդիրներու համար միասին կը
գումարուէին ի ժողով, այսինքն՝ խնդիրներու պատ-
րիարքական փոփոխութեանց, եկեղեցիի մատակարա-
րական տնօրէնութեանց, դպրոցի եւ հիւանդանոցի շի-
նութեանց եւ այլն: Ամիրաներուն եւ ամիրապատիւ
աղաներուն թիւն ալ՝ Օսմանեան պետութեան փառա-
ւոր պաշտպանութեան ներքեւ՝ հետզհետէ աճելով, եւ
գրաւելով արգասաւոր ու նախանձելի վստահութիւն
մը՝ հասած է մինչեւ 1840ի ժամանակները զրեթէ
200ի, որ կըրցած էին՝ ցայնվայր իրենց պարզ եւ ան-
պլանց (inaliénable) հարտարմտութեամբը՝ դիզել մեծ
հարստութիւն. վկայ՝ իրենցմէ մինչեւ այսօր կանգուն
մնացած քանի մը մեծ կառուցուածներն ու փառնի-
նիքը 1. որ կը կենան Պոլիսի ամիրայաբնակ արուար-
ձաններուն մէջ, վկայ դարձեալ՝ Անառուլի եւ Պալի-
սի եկեղեցիներուն, գպրոցներուն եւ վանքերուն իրենց
նուիրած այլեւայլ յիշատակներն եւ տպազրել տուած
գիրքերն ու մշակել տուած հողերն ու այգիները, թող
այն ահագին գումարներն ու գոհարեղէնները, զորս
վտանհցին անխնայաբար թէ իրենք թէ իրենց սիրունի-
ներուն հովւոքայ ու անփորձ մասը: Ամիրայք տետրա-

այմպէս որ՝ երբ օր մը դարձեալ կը ժխտէր Պատ-
րիարքիմ՝ թէ ամպատմառ պիտի տաս հրաժարա-
կամդ, խստաբարոյ պատրիարքմ ալ չլիմամալով
«Եկմւր, գրեմ» կ'ըսէ, եւ թուղթմ առմելով՝ իրմ
ալ կը գրէ. բայց հրաժարակամէ աղիտաբեր բամ
մը, հացապետ Արթիմիմ սքսորալմիռը – զոր իմքմ
հացապետը միամտաբար առմելով կը տամի առ
որ ամկ է՝ Այսպէս՝ յամդուգմ Արթիմը, յամգէտս,
իր իսկ աքսորումիմ լրատարը կ'ըլլայ:

1 Որովց միմ է մահւ՝ Գումգարուի պատրիար-
քարամիմ կից մեծ տախտաշէմ ապարամքը ծամիկ
ամիրայիմ՝ որ վայելաբար վերածուեցաւ արդի
պատրիարքութեամ օրովըմդհամուր դիւամատումի:

Հին սեղանաւորներուն՝ ցանկին մէջ՝ կ'երեւին նաեւ քանի մը հրեաներու անուններն ալ, և հրեաներն՝ իբրեւ բաղ-դակից հայ ժողովուրդին Օսմանեան պետութեան մէջ՝ շատ ուրեք իշխանութեամբ մը գործակից ալ եղած են անոնց. դրամի և առեւտուրի մէջ ալ իւր-իւր լաւագոյն աշխատեցին հրեաները:

Ամիրաներուն ժամանակակից շքանուն ածականներն էին՝ սկսելով « Լուսաւաճան »-էն 2 — Լեւափա, Կեր-ճապափա, Կերճալափա, Կերճահափա, Գերայափա, Եր-ճափա, Գերապափա, Երճալափա, Երճահափա, Երճալափա, Երճահափա, Երճալափա և այլն:

Մաս մը այդ վերջին սեղանաւոր ամիրաներէն 1859ին յատուկ դրամագլուխ մը դնելով (ինը բեռ և 49, 151, զուրուշ) Լոստրայէն բերել կու տայ, Պարոն Լըմուան վաճառականին ձեռքով, Էսթրէ Բէճարէի անուն նաւ մը, և կը սկսի բանեցունել զայն մասնաւանդ Սեւ ժո-վու նաւահանգիստները: Նաւը դժբաղդաբար կը վտան-գի Սամսոնի առջեւ, և որովհետեւ ապահովագրուած էր 12000 լիրայի՝ կարճ դատաւարութենէ մը ետեւ

1. 1865-70՝ մայրաքաղաքիմ հերոպակամ Մա-մուլիմ սկսած էր աղէկ չխօսիլ սեղանաւոր հայերու մ վրայ՝ ամշուշտ արեւմտեամ մախամօծով մը, որպէս զի հայերն իյնամ Տէրութեամ ւաքէմ և դրամակամ գործերն ալ ուղղակի Ներոպացիմերու մ ձեռք մ մտցնիմ:

2. Օրմը՝ սիամիտ Ղուկաս Նպիսկոպոս մը աղեր-սակամ մամակ մը գրել տալու համար առ ծամիկ ամիրամ՝ կիրթայ փեշտըմալմեամ Գրիգոր պա-տուելիիմ, և կը խմդրէ որ այդ մամակը իմք շա-րադրէ՝ իր գեղեցիկ հայկաբամութեամբ և աւի-րայիմ ալ բացառիկ շքամու մը դմէ « Իմչ կ'ու-գես որ դմեմ, կ'ըսէ պատուելիմ, պերճափառ գրեմ », չէ՛ պատուելի, աւելի մեծ ամու մը դէիր, « Էյ գերափառ գրեմ », « չէ՛ պատուելի », « չէ՛ լու-սամհամչ ամիրայ գրէ » և պատուելիմ ժպտելով մը կը ճամամչագրէ « Լուսամհամչը »-լուսաշաւի-ղիմ հեղիմակ աղքատիկ և ամուլոյս պատուելիմ:

կանոնին փոխարէնը¹։ Ասոր նման ուրիշ հաւաքական մեծ ձեռնարկներ ըրած են, ինչպէս իրենցմէ մէկ քանին՝ Շիրքէթի խայրէյէի սկզբնաւորական գործողութեանց ու հաստատութեանն իսկ բաժնեկից եղած են։ Այս վերջիններէն էր նաեւ մեր Բէսիմէի հաճի Մկրտիչ խալֆան՝ ծնած Կեսարիայի Բալ հայախօս Մանհուսուն գիւղը, և Պոլիս գալով՝ շատ երթոտասարդ հասակին՝ կրթուած ճարտարապետ Գրիգոր, Կարապետ խալֆաներուն և Մ. Քարէլի իտալացի ճարտարապետին ձեռքին տակ։ Քիչ ատենի մէջ մեծ անուն շինած է՝ իբրեւ միակ Բէսիմէի Պոլիսի մէջ իր շինուածապետութեամբ շինուած են Պոլիսի մեծ Խըլլէնիք և քանի մը Եկեղեցիներ. մինչեւ 100 տարի ապրեցաւ և կը վայելէր հայ և թուրք մեծերու յարգանքն. իր վրայ հակիրճ իննսագրական մը գրուեցաւ Բիւզանդիոնի 925 և 926 թիւերուն մէջ 1899։

Առանց պաշտօնապէս կոչուած ըլլալու ամիրայ՝ ամիրաններէն կըրնան սեպուիլ նաեւ Տատեաններու ազգականացած Փափամահեան բազմեղբայրները՝ վաճառական մանիֆաթուրայի, մանիֆաթուրային ոսկեղաբուն. Պէյլէր Օղլու Յակոբ աղայ՝ ձեռնկալուն Յ. և Մ. Եսայեան եղբայրներուն, Գույումէր Մելքիսեդ աղայ՝ ազգեցիկ և Գումգաբույի եկեղեցական մեծ մը, Քիւրքէի-Պաշինները, Եազընի Պաշի Պօղոս աղան, Կեսարացի Մանուկեաններն ու Կիւմիշէի Գասպար աղան, որ ոսկերիչներուն և դրամագէտներուն ճարտագոյնն աւարագոյնը՝ վասն զի կոնխիկագոյնը, ուստի և իմաստնազոյնն եղաւ։ Կայ նաեւ Տոնիկ փոքրիկ ամիրայ մըն ալ՝ Գասըմ փաշայի արդի եկեղեցիին հողը գնողն և նուիրող։

Այսպէս ահա՝ գլխաւոր անունները, հակիրճ անցեալն ու հանրական և անհատական գործառնութիւնները կը հասնին մինչեւ հոս (1860) այն նախնի մեծատուններուն, որ տեւեցին իբր 300-305 տարի, և, իրենց աւանդապահ առաւելութեանցն ու ճարտարութեանց կցորդ ունեցան իրենց աւանդական պապասութիւններն ու բարոյական և զգացական աղքատութիւնները, որոնց

1. Ամիրայք, էջ 42-48։

ի հեռուէս կանէր յառաջդիմաբար՝ Պոլիսի բանիքուն արուեստագէտ գրագէտ ու առհասարակ միջակային դասին մէջ՝ փորձ կորողութիւն մը բնիկ։ Այդ միջին տարրին եփուն ոյժն էր՝ որ ժամանակին յառաջացած իտալականներուն, անցեալին չափազանցութեանց փորձառութեան, իմաստասերներուն, Պատրիարքներուն և քարեխնամ կառավարութեան շնորհներուն և միջամտութեանց հետ լծորդուելով (սակայն շատ արեւմտեան և ընդօրինակեալ ձեւի մը վրայ) պարզեց, բաշխեց, դասակարգութեան մը լծեց հանրական գործերը՝ յանգելու համար ներդաշնակութեան մը, որուն ամբողջութեն շատ քիչերը կրցան ըլլալ բաժանորդ և հանգիստաւոր։ Վասն զի իրենց անցեալ ազնուապետական անչափգիտութեան փոխարէն՝ խաղալիկ եղան երիտասարդական ու կարի հասարակական անչափգիտութեան մը, բանիւ, դիբով, գործով։

Իրենց՝ ամբողջներուն՝ կենցաղի հոխ թատրէն իբր իսպառ անհետանալուն բուն պատճառն ալ՝ իրենց էին։ Սեղանաւորներուն մեծ մասը ծագումով Ալեքէն էր՝ բողոքացած տգէտ այլ խորագէտ ու խորամանկ ալ մարդոցմէ, որ կը բանեցունէին իրենց խելքը, իրենց բան ու դործերէն գուրս, իրար քարքնդոտնելու, նաեւ վրէժխնդրութեանց։ Ամբողջներու անկումին մէջ մեծ դերեր խաղացած են՝ չարահալ սպրդողներու և փայփայիչ շողողորթողներու հետ՝ նախանձն ու բարոյական անարժանութիւնները, գորստգեղկ' ըլլայ նշանակել հոս. « Ես անոր հերը տանիծեմ, ես անոր հախէն տիգամ աները՝ վերջնաբաններն եղած են յառախ երկու ամբողջներու միտն անհրաժեշտ կործանումին միւսի մը ձեռքով, և յատուկ մարտիւններ մըն ալ՝ եղած են պատճառ իրենց խօլ մարտիւններուն և տոհմային վատահամբաւութեանց։ Պոլիսի միջակային ժողովուրդն ալ՝ 60-63էն շատ առաջ կռահած էր այս ամենը։

Անոնց տոհմային բարձրամտութեան ալ բաւական հարակ կը մատուցանէր՝ Բիւթիկլի-Բիւթիկլի, որ էր ինչ ու աւանդական վարչապետութիւն մը թաղային ու եկեղեցապական գործերու՝ ընտրուած միայն Պատարքէն ու պատասխանատու միայն անոր՝ ըստ երկուստեք հանութեանց, դուն ուրեք ըստ իմաստուն հանրախրութեան ու անփառախրութեան։

Այս հինաւուրց միւթէվէլլիներէն զառ՝ կային եկեղեցականներ ալ, որ եկեղեցիին համեմատ կըրնային ըլլալ 4էն մինչեւ 12: Բայ ի ասոնցմէ՝ ամէն մեծ եկեղեցի ունէր դպրոցի համար երեք, աղքատներու համար երեք և հիւանդանոցի համար մի հոգաբարձու:

Եկեղեցականներու պաշտօնը եռամեայ էր, որմէ ետեւ նախորդ եկեղեցականներու և միւթէվէլլիի փոխանորդին հետ՝ հոգաբարձուներու, թաղին քարոզիչին, Աւագերէցին ու արժուակալին մասնակցութեամբ ժողով ընելով՝ կը պատրաստէին ցուցակ ժը եկեղեցական ընտրելիներու, կրկին թիւով՝ հոգաբարձուներէն և ղուրսէն ուրիշ արժանաւոր մարդոցմէ: Միւթէվէլլիի փոխանորդը կը մատուցանէր ընտրեալներու այդ կրկնապատիկ անուանացանկը միւթէվէլլիին, որ ինքնիշխանաբար նշանակելով նոր եկեղեցականներն՝ հաստատել կու տար անոնք կոնդակով Պատրիարքին, նոյնպէս դարձեալ միւթէվէլլիին նախորդ եկեղեցականներէն հաշիւ առնելով՝ կը մատուցանէր Պատրիարքին:

Գալով Բաբելօնի, այդ անունն ունին Մանմէտական Շէրիֆօ՛ Տէրոյ ու մատակարարի զաղափարներն հաւասարապէս: Ալֆըճ եղած ստացուածքներն ու եկամուտները տնտեսելու և մատակարարելու համար՝ կտակարարին կարգած մատակարարը կանուանի Բաբելօն:

Հայերու եկեղեցապատկան գործերը, կալուածները՝ կտակները և այլն, մատակարարելու գործն ալ՝ այդ սահմանին հանգիստութեամբ՝ յանձնուած էր այսպէս Բաբելօնիներու, որոնց հսկողութեան ներքեւ կը գործէին վերադրեալ եկեղեցիներն հոգաբարձուներն և փոխանորդները:

Վ Ե Ր Զ Ա Ռ Ա Ն

Ահա այսպիսի մարդիկ էին հիւ օրերուն մեծաւոր հայերը: Եւ ասոնց հետ էր Պատրիարքներուն, բզեաշխներուն, պէյերուն, վարդապետներուն, վանապետներուն, վարպետներուն, վարժապետներուն, փիլիսոփաներուն, աւագերէցներուն և կաթողիկոսներուն իսկ ի բուն դործն ու հապուկ յարաբերութիւնները. միջին դարեան ու զրաբառեան մարդիկ, ինչպէս ոճ է ըսել, մեծ մասովն ալ՝ ատանց հասկընալու և միջին դարն և՛ զրաբառն և՛ աշխարհաբառը, հասկընալով միայն և միայն այն աշխարհն ու դարը, որուն մէջ կապրէին, և միայն այն լեզուն, որ զրամ ու հանգիստ և ազդեցութիւն կը բերէր: Այդ դրամէն ու ազդեցութենէն արձանական և քերականական բաժին մըն ալ ելած է ժամանակին զպրոցներուն և վարժապետներուն հետ՝ անցեալ Մխիթարեաններուն ալ, իսկ հանգիստէն, մեծկակ բաժին մը ինկած է իրենց որդիներուն և թոռներուն այն մասին, որ աշխատելէն աւելի սիրած են

1. Ուզողը կըրմայ կարդալ Գաբրիէլ Պատկանոսի կեանագրութեամ և Մսիւր Մսերեանցի կաթողիկոսներու պատմութեամ մէջ՝ Դամիէլի և Դաւիթի կաթողիկոսութեամ ատեմ և առաջմերմ ալ՝ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսիմ՝ վարդապետ հղած միջոցիմ Պոլիսի և Զմիւռնայիմ մէջ վարած հմարագիտութիւնները, զորս աւամդութիւնմ ալ աւելի պտոյտաւոր կը պատմէ:

2. Ի յսողաց (?) եմք՝ թէ Ղազէզ Արթիմ ամիրամ, միայն 1836-1837ի հայերէմ մեծ Բառզիրքիմ տպագրական ծախքիմ ի մպաստ լեցուցած կամ հոսեցուցած է Համդրիմ վամական ծոցը (Վեմետիկի վամքը) 1000ի (?) չափ ոսկի:

նստիլն ու հանգստիլն անշարժ անարզիւն, որպէս զի չըսենք ուրիշ բան:

Գործիս մէջ, խելամառութեան կանոնին ներածին չափ, պարզուած և ցուցադրուած այդ հոխ անուններուն և դրուստանուններուն հետ իրենց՝ անոնց տէրերուն՝ հոխութիւնը, ազդեցութիւնը, ամիրայութիւնն և նահապետութիւնն ալ իբրեւ բոլորովին անհետացան 1863էն 1869ի վերջերը. ու այդ փառաւոր անցեալէն՝ 1870ին հազիւ հեռաւոր փառքերու և փայլունքերու տոգոյն երանգ մը ստուերաբար կը ծածանէր նոր հորիզոնի մը նոր գոյներուն հասեւը, իբրեւ ցոյացում հսկայ կոհակներուն մեծ ծովի մը, որ ծփացունելէ հասել իր վրայ փոթորիկներ, խաղաղակալներ, հոխազնա-ցութիւններ ու ոսկեաւախա լաստեր՝ կը վարէ իր ուժասպառ հանդարտ և ցածուն ալիքը՝ առոյգ, զուարթ, այլ անձնիկ ծովեզերք մը երեկոյնական, շատ մասնատեալ, շատ խօսուն ու մարդախիտ և կարի՛ մանրախնդիր նրբութիւններով ստորաբաժանեալ ու խարսխեալ:

Յ. Գ. Մ.

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Սխալ	Ուղիղ	Երես	Տող
նախ, անցեալ	նախանցեալ	17	24
վլանեա	վլանկա	18	25
Եէնի գաթու	Եէնի գաբու	18	25
Եէնի գաթու	Եէնի գաբու	18	28
նոյն դարիներն	նոյն տարիներն	18	30
պանեուխտ	պանդուխտ	18	32
Քանրապատցի	Քահրապատցի	22	2
ճանոսենաւզ	ճանսուզեան	24	29
1823	1832	39	5
Հասգիւղցիներուն	Հասգիւղցիներուն	42	3
Ծմիւռնացի	Զմիւռնացի	42	7
լայնատ (մօտեցուր) արած	լայնատարած	43	10
լուսաւորութեան	լաւութեան	43	33
Քամանտոյի ի հետ	Քամանտոյի հետ	49	7
Ապուշէխ	Ապուշէխ	50	36
կը ժտէր	կը ժտէր	55	25
շքեղաջան	շքեղազան	56	11

1244 30
Հասցիքն մաս մի Սինատրի Աղագախումբին
յաշխարհած է

չէր քրտի

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ե Ի

ԻՐԵՆ ԺԱՄԵՆՈՒԿՈՅ ԽՈՅԷԿՈՒՆԵ ՎՐԱՅ

ՀԱՅԵԱՅՆԵՐ

1815ԷՆ 1891

Ե. Դ. Մ.

Ա. ՊՈՒԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱՅԱՆ

Հաշարիս, Գաւրշունյու խան քիւ 7

1907

Հասցեքեմ մաս մը Սկիւտարի Ազատութեամբ
յաջակցուած է

133 P.

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ե Ի

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՑ

ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815ԷԳ 1891

Ե. Գ. Մ.

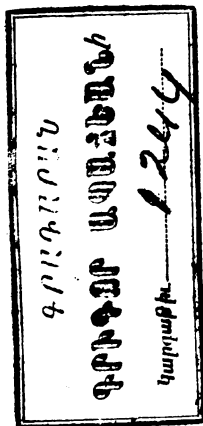

Ե. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱՆԱՆ

աշտիա, Գուրշունյու խան քիւ 7

1907.

معارف نظارت جلیہ سنک ۱۲۱ نومبر و فی ۲۲ نیشان
۳۲۲ تاریخ اور خستہ ماہ سبہ طبع اول نمشد

Մ Ո Ւ Տ Ք

Այս կենսագրական բանաքննութիւն Պուէտ
Խաչատուր Միսաքեանի վրայ՝ արդիւնք եր-
կարամի մօտուստ դիտողութեանց և հնա-
կրէիտ բացառիկ ճգանց՝ հրատարակուած է
միանգամ 1898ի թիւ 1—14 ՄԱՍԻՄներուն
մէջ։ Կարեւոր յղկումներով, յաւելուածնե-
րով և ինքնագիր կտորներով հոս վերստին
կուտանք զայն, քաջալերուած մանաւանդ
առաջինին գեղեցիկ ընդունելութենէն ու ա-
պագային ճշմարտութեան ցոլքեր մը աւելի
աւանդելու գիտումով՝ թէ՛ Պուէտին թէ՛ իր
ժամանակին վրայ։

Հ Ի Ն Օ Ր Ե Ր

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՅՆԵՐ

Ա. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒՓԻՒՆ

Յառայարան ճետութիւններ. — Գ. Խ. Միսաֆեանի ծնունդն էւ Գուէս դրուստանունը. — Նոյն ասեւի Գոյիսի իմաստուն Գատիարֆն ու հայկաքան ոգին. — Գատիարֆարանի ամիրայական վարչութիւնը. — Պատեղիներն ու հռչակաւոր գրագէտները. — Վեմեսիկի յայնժամու ջոյ Միսիքարեանները. — Ժամանակին պատմական-սոցալատական գնացֆն էւ զուտ տաղայական քանաստեղծութիւնը. — Գրիգոր Փէշիմալան ու Եգեկեան իբրեւ լեռնոյն ժամանակին. — Երկիրին արհեստական վաճառական ու կրօնական վիճակը. — Միսաֆեանի կայսառ ու խստաբեր մանկութիւնն էւ աշակերտութիւնը. — Իր շրջավայրին ներգործութիւններն իր վրայ. — Սկիւսար Եկեմ-Մահալի քաղն ու դպրոցն էւ եկեղեցին, միւս քաղերն ու մեծատունները. — Երուսաղեմական Հոգեւունք, անոր անցեալը, Տերոյնցի վրայ. — Միսաֆեանի ոգիւնկալութիւնը արքնութիւնն էւ քանաստեղծիկ բերուեմները. — Կաշակերտի Գ. Փէշիմալանի. — Իր տաղերը՝ վե՛ր ժամանակին տափալութեան. — Իր Այրախաւաթը, ուխտագնացութիւնն յերուսաղեմ. — Ինքն Աս-

ուածատուր եպիսկոպոսի ինչ, Աղամի կերած պտուղն
Ասգաւանուր եպիսկոպոսի բերանը. — Միսաֆեան երե-
ւունքն էլ հիմզ օտրեկան հասուն օտրիֆին մէջ, Պրու-
օարֆոս՝ բարոյական առաջնորդ իրեն. — Ինք Միս-
թաբեանց հետ. — Սկիւսարի ձեւարանին բացումը.
— Միսաֆեան էլ Խ. Պարսիզպան կը գծէին Տերոյեն-
ցի հետ, իրենց ծածկագործութիւններն էլ կոխ. —
Միսաֆեան կը ձգէ ձեւարանն էլ կը դասախօսէ ա-
ռանձին. — Իր զուարթամիտ էլ նորասէր բարձր. —
Վարագոյրին ցելումը. — Իր հօրը մանուշակ վրայ կը
մենանայ. — Գեորգ Միսիսեֆեան իր յորդորելովը
կը հիմնէ Սկիւսարի ձեւարանին մէջ օպարան մը.
— Միսաֆեանի այն ասեւնուան հետեւողները. — Իր
համբաւն ու հեղինակութիւնը. — 1848ին Պետրոս աղա
Խորասանձեան՝ կուգէ դիպել իր երկու որդիներն Մի-
սաֆեանի հետ ի Բարիդ. — Իր յայնժամու շեզուն էլ
գրական իմացական կարողութիւնը:

Ա.

«Յարգա՛նք կենդանիներուն
«Ճշմարտութի՛ւն մեռածներուն» :
«Թիէ՛ր»

Այո՛ «Յարգա՛նք կենդանիներուն և ճշմարտութիւն մեռածներուն» . սակայն նաև որչա՛փ դժուարին է ճշմարտութեամբ պատմել կեանք մը՝ բաւական լայն և իր անտես կողմերովն ալ բաւական խրթին , խրթնագո՛յն չըջաւայրի և ապաշնո՛րհ ժամանակի մը մէջ՝ մանաւանդ երբ այդ կեանքին տէրն ունեցած ըլլայ՝ դեռ կենդանի ժամանակակից անձերու հետ՝ առնչութեան անթափանցելի միջնաբարներ , անբնական սրտնութիւններ , զորս կենցաղական հաստատեալ սովորութեան մը հակառակ՝ դուրս բերելու համար վարագոյրին ներքեւէն , բաւական արիութիւն և հզօր դեր պէտք է գրողին :

Ասոր համար է որ երկար վարանումներէ ետեւ՝ մենք նոր կը համարձակինք գիրի առնել այս կարգէ՛ դուրս և կարեւոր անձնաւորութեան վրայ քանի մը հանրական տեղեկութիւններ ու բանասիրական խորհրդածաւթիւններ :

Թէպէտ քաղաքակցաբար մօտէն դիտող ալ եղած ենք իր վերջին տարիներուն և իր

ապրելու եղանակին քանի մը ներքին կողմերուն՝ մանաւանդ իր իսկ անյարդար խոստովանութեանց ծակոխէն, սակայն, կը մտածենք՝ սր լաւագոյն եւս կըլլար՝ եթէ ինք իսկ, իբր անձ հոյակապ, դրամ ըլլար խոստովանօրէն իր կենցաղին գլխաւոր պարագաներուն հետ՝ իր միտքին ու իմացական գործունէութեանց անպատրուակ պատմութիւնն ալ :

Այն ատեն աւելի ոտոյգ վկայագրութեամբ պիտի կըրնայինք հաշտեցունել իր վարքին դէզ մը փոշոտ ներհակները, առանց ըլլալու Քսենոփոն կամ Պոզուէլ՝ սիտի կըրնայինք նկատել, այդ անձնագրութեան մէջ, թերեւս Սոկրատի մը կամ ձոնսընի մը հոգիին յոլքը իր մարդկային ու երկնային կրկնակ կողմերովը : Իր հոգեքանութիւնը պիտի ուրուանար ընթերցողին միտքին մէջ՝ աւելի հաւաստի եզրերու և գոյներու վրայ, աւելի համոզումներով մը պիտի խրախուսուէին յետինները, և մենէ շատերն ալ ակամայ չպիտի սպերտխտանային ափ մը մոռցուած անուններու, որ գոց և իմացապէս տնդեղուն ատեն մը ողորմելի միջոցներով՝ այդպէս կանուխ առաքինացան ու յաջողեցան գլել իրենց ժամանակակիցներն՝ հինէն դէպի նորին շէնքը ձգտելով յաղթ սխնիրու պէս :

Որչափ գիտենք, գէթ գրելով ապրողներէն իսկ, դեռ ոչ ոք փորձեց անաչառու-

Թեամբ խմբագրել պատմութիւն մը . մէկը
չարիացաւ ժամանակին հրապարակել վերջին
Յ(0)-70 տարիներուն մեր մէջ եկած գացած
մարդոց և իրերու նկարագիրը , որ մնացած
քանի մը ալեւորներու առկայք յիշատակու-
թեանց , ասդին անդին պահուած ձեռագիր
նամակներու և անտեսուած կարգ մը անտ-
րակներու մէջ կը պլպլան գօս պատրոյգնե-
րու լոյսին նման : Մինչեւ հիմայ երեցած
անձնագրութեանց մեծ մասն ալ շատ տեղ
կողմնական անպէտ երեւոյթներով պաճուե-
աւ է : Աւին ոք իրենն յառաջ կը քշէ . հոն
երկրորդական գուարճալի բայց պիտակ ալ
պարագաներ անցած են էականներու տեղ .
հոս պզտիկ տեսակէտներ՝ անձնասիրութեամբ
բակ առած ու խոշորացոյցներու փոխարկուած
են . վարժապետական ու հետտրական փոք-
րոգի մեծամտութիւն մը տիրած է իբր առ-
հասարակ իրերագով կամ իրերանախատ հը-
րապարակի մը վրայ , նոյն իսկ էական խն-
դիրներու վերաբերումով . ժամանակակից ի-
րերու շահով կա՛մ կիրքով կցորդ մարդիկ՝
ըստ անձնիւր զինչպիտութեան՝ կցկցած են
անցեալ յիշատակներու պատառիկներ մը ար-
ուեստագիտական ողորկութեամբ զգեցած
պատմական ձեւ : Ուր խնդիրը անձի պար-
մանք կը բերէ՝ հոն կիկերոն է գրողը , փոյթ
չէ թէ իմաստունները կը հազան և կղիով կը

• Ժպտի... : Ա՛յս է վերջին ժամանակներու նշանն ու ոգին :

Ուստի՝ համառօտելու ատեն քանի մը ծանօթութիւններ Խ. Պ. Միսաքեանի գրեթէ սորած կծկտած կեանքին վրայ՝ կը ջանանք, մեր դիրքին ու մանաւանդ մեր սիրտին բերումովն իսկ, հեռացունել մենէ թէ՛ կենսագիրի անձուկ դերը թէ՛ ջատագովի կոյր եւ ռանդը : Անաչառ ու իրագէտ ընթերցող մըն ալ եթէ մեր գծած այս արձակ սահմանէն տեղ տեղ շեղած տեսնէ մեղ, թող հայի հաշտ աչօք՝ համարելով մեզ հոն իբր հատուցանող յապաղեալ ու յանձնարարեալ ալ պարտք մը անոր յիշատակին, որ իր բոլոր դառնութեամբ ա՛նոյշ թուեցաւ մեզի իր կենդանութեան աւտեն և քաղցրանալու էր մահէն ետեւ ալ : Մենք իրեն ո՛չ տիրապէս աշակերտած ո՛չ ալ տիրապէս հետեւող մը եղած ենք մեր գրականութեանց մէջ, այլ աւելի բարեկամն ու սիրողը եղած ենք՝ իբրև ներհուն և անաչառ մանաւանդ լքուած բանասէրի մը :

~~~~~

Խարբերդցի դերձակ Միսաք աղայի որդի՝ Սկիւտարցի մօրմէ ծնած է Խաչատուր Միսաքեան 1815ին Խաչվերացի օրերը : Մկրտութեան անունն է Խաչատուր, որուն 20 տարեկանին լծուեցաւ Պօռէս դրուատանունը :

իրքեւ ատենին միակ բանաստեղծի (*) : Ունեցած է երէց եղբայր մը Յովսէփ անուն , որ՝ ինչպէս մայրն ալ՝ մեռած է մինչ ինք Բարիզ կը գտնուէր :

Ժամանակին Պոլիսի Պատրիարքն էր Ագրիանուպոլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ դարիս առջի կէսին ամէնէն իմաստուն և բարի պատրիարքը , որ եռանդով աշխատեցաւ մանաւանդ Լուսաւորչական և Հռոմէական հայերուն աստուածաբանական միութեան և որուն ատեն Պոլիսի Հայ գրողները՝ կոյս ուժով մը նախանձայոյզ եղան հին հայ լեզուի բարգաւաճումին : Նոյն ատենի խել մը ձեռագիրներն ու աստուածաբանական գրուածներն աչքէ անցունողը՝ պիտի տեսնէ որ վեներտիկի Միադարեան ճոխ հայկաբանութեան հանդէպ՝ Պոլիսի գրագէտներն առած էին արդէն այն վճիտ ու ոսկեդարեան ըսուած ուղղութիւնը , որ յաճախ ձախողաբար կը բեկբեկէր աստուածաբանական ու ամիրայական վէճերու պատճառով և զոր 10-15 տարի

(*) Այս Պուէս անունը , որուն ոգիով չափ նախանձախնդիր էր ինք , մանաւանդ ծերութեան ատեն , ընծայած է իրեն Յակոբիկ ազա Մանուէլեան Ճեմարանի բացումին առիթով արտասանած ոտանաւորին պատեհումեամբ՝ հըրապարակով ըսելով լՇատեր արդէն կը կոչուին վարժապետ անունով և դուն՝ որովհետեւ լաւ ոտանաւոր ալ կը գրես՝ արժանի ես Պուէս տիտղոսին , այսուհետեւ Պուէս պիտի մականուանենք քեզ :

հոգը վիճնական Մխիթարեաններն հասուցին քարձրագոյն աստիճանին քիչ մը ծայրացեղ ուղղափառութեամբ :

Պատրիարքարանի վարչութիւնն էր ամբարայական՝ հասած իր ամենափայլ աստիճանին Սուլթան Մահմուտ երջանկայիշատակ ինքնակալին օրով : Գրականութեան երեւելի ներկայացուցիչները, որ պատուելի կը յորջորջուէին և որոց հարկ էր մանաւանդ պատճառաբանեալ քերականութենէ մը զաա՝ աղէկ սերտած ըլլալ մեկնական, վիճական, աստուածաբանական կարգ մը գիրքեր ալ, ունէին ազատ օթեւաններ մեծատուններու յարկերուն տակ և բաւական հեղինակութիւն, մանաւանդ աստուածաբանական ու եփիմեռօթական խնդիրներու մէջ, որ Բիւզանդեան երանգներով ստէպ կը փթթէին գաղափարներէ զուրկ յառակի մը վրայ :

Իբր հայկաբան և իտալագէտ՝ հռոմէական հին վարդապետներէն ու աշխարհականներէն զաա՝ անուն հանած էին, նալեան սրբազանէն ու Պալաթի Գէորգ պատուելիէն հոգը՝ նոյն Պալաթէն Մելքիսեդեկ ու Սարգիս Յովհաննէսեան զպիրները (*), Տ. Մելքան, Տ. Մեսրոպ Արզրումցի, Յովհաննէս

(*) Որոնց առաջինն յունարէնէ մարգանտած և երկրորդը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ տեղադրական ձեռագիր երկեր ունին :

Եղեկեան, Վանանդեցի Տ. Յովհան Ի Զմբու-
նա, Քրիզոր Փէշտիմալեան, Թադեոս վար-
ժապետ, Ֆիզիքայ-Պողոս և ուրիշ գաւառա-
ցի ու պաշտօնի գրագէտներ: Սալամազեան,
Աբամբարեան, Մեսրոպ Թաղիաթեան, Աեքո-
բէ (Մինասիպեան), Յակոբ Շահան Զրպետ՝
Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ, (Այս
վերջինն ապա Բարիզ, ուր կեցաւ 40 տարի՝
իրբև դասասաց հայերէնի Գոլէժ տը Ֆրանսի
մէջ ու ետքը Ռուսիա անցնելով՝ հոն փակեց
իր վերջին օրերը (*):

Հինաւուրց Վենետիկի մէջ ալ կրնշո-
ղէին՝ Զամբեանէն ու Ինճիճեան Հ. Ղուկա-
սէն ետքն՝ Աւետիքեան, Աւգերեան, Հ. Ար-
սէն Բագրատունին ու երիտասարդ Հիւրմուզ-
եանները, որ յաճախ կերթեւեկէին Պոլիս ալ:
Հանքական ուղղութիւնն էր պատմական աստ-
ուածաբանական՝ (մանաւանդ Զաքարիա Պատ-
րիարքի աններողութիւններէն ետեւ՝ Յովհան-
նէս ու Պօպոս Պատրիարքներուն գաւառաժ-
ժողովներուն առիթով), պատմականն աւան-
դապաշտ երկիւղածութեամբ անքննարէն ըն-
դունուած, իսկ աստուածաբանականը՝ նըր-
բախնդիր հայեցումներով ու քառական վի-
ճաբանութիւններով, յաճախ առիթ երկպա-
ռակութեանց. որոցմէ կը թուի թէ քիչ օ-

(*) Տե՛ս Յ. Հիսարեանի Բաճախէ հանդէսն 1851ին
էջ 210—215.

գուտ չէին քաղեր կարգ մը փառասէր եպիսկոպոսներ, անհամբոյր արեղաններ և խանութներ վարժապետներ: Բանաստեղծութիւնն ալ, ոչ այժմեան միտքով՝ այլ ինչպէս իրենք էր սարասէին՝ լուրջ և կրօնախառն բանաստեղծութիւնն՝ ունէր նեղկակ տեղ մը այդ պատուելիական շրջանակին մէջ՝ որչափ հնար էր ձեռնարհեստով, կամարակապ միթին չարշիով զբաղող ու եղածէն գոհ ժողովուրդի մը մէջ. բայց բոլորովին տաղաչափական էր՝ զուրկ խանդէ ներշնչումէ, զոր արեւմտեան մատենագրութեանց ու անկապ բարքերու հետ չփոււր գրեթէ ամէնէն յաջող ձեւերով անցուցած է, վերջին տարիներս, մեր աշխարհաբառ գրականութեան մէջ:

Բագրատունիի ու Ջախջախեանի քանի մը առոյգ երգերը դեռ չէին հրատարակուած, և բանաստեղծական ինչ և է բարձր ու ազնիւ ներշնչութեանց հետամուտ հայկաբան ու գինեբը՝ Շնորհալիի ազնուական քերթուածներէն զատ տիպար մը չունէին իրենց կոյս հայկաբանութեան դիմաց: Մինչ եւրոպական բանաստեղծութիւնը թունդ կը հանէր իր ամէնէն հոգիացեալ ձեւերովը Գրիստոնեայ աշխարհին տեսլախառն զգացումները՝ հոս Պօլիս, հազիւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան մը իր անխառն տաղանդովն ու Եզեկեան ասիական և իտալական միջակ պերճութեամբը կը թե-

քէին, նոյն Շնորհալիի նախակայծերուն մղու-
մովը՝ վառ տաղեր, ուր կը ցօլան լեզուի և
ձեւի քան հանճարի խրոխտ նշոյլներ :

Երկիրին արհեստներն ու վաճառականն և
սեղանաւորական գործառնութիւններն հի-
մակուան չափ բարգաւաճ չէին, այլ տեղացի
հայերուն ձեռքն էին սակայն, որ խաւաթ
համերաշխութեամբ և հլու գործակատարու-
թեան մը հետեւանք դիւրին արագութեամբ
մը կը կատարէին զանոնք, առանց ունենալու
արդի քաղաքակիրթ դիւրութիւնները, հե-
ռագիրը, շոգենաւն ու շոգեկառքը : Կրօնք
ոյժով էին, ճոխութիւն չառ, աղքատութիւն
ցանցառ (*) ու դարմանուած միշտ առետեղ
բարեպաշտիկ զգացումներով : Ընտանեկան
կենցաղը դրուած հաստատ հիմերու վրայ,
գութ՝ առատ ու անսեթեւեթ, սէր՝ օրէնքի
հաւասար զօրացած, անգիր կանոնապահու-
թիւն, մոլութիւն ձաղկեալ խստիւ և գրեթէ
միշտ միութիւն կարեւոր բաներու մէջ :

Բայց դառնա՞նք մեր մանուկին :

Կայտառ ի ծնէ՝ կերեւի նաև որ ի սկըզ-
բան անցուցած ըլլայ կրաւորապէս սպարտա-
կան կեանք մը խստամբեր. այս պարագան և
Սկիւտարի լեռնային բաց կլիման են ան-

(*) Եւրոպական շուայլ ճաշակին չգոյութեան տլ սխա-
ճառով :

չուշտ՝ որ նպաստեցին իր չարքաշ երկարակե-
ցութեան :

Իր հայրը , արհեստին մանրահմուտ մը ,
աղայ հասակին յատուկ խնամով ընտելացուց
զինքն իրերու ուշո՛վ ուսումնասիրութեան :
Միաաքեան փղձկելով կը խօսէր ապա նաեւ
իր մօր վրայ , որուն մասնաւոր գորովին ա-
ւարկայ եղած էր ու կանուխէն ժառանգած
անոր կրօնական երկիւղածութիւնը , որ տի-
րական նկարագիրն է հին Հայերուն :

Թաղային վարպետ-տունէ ետեւ՝ 8-10 տա-
րեկան հասակին կաշտկերտի կարդացող քա-
հանայի մը և կտունէ ամէնէն ամուլ մէթո-
տով՝ ուսում ըստածին ճաշակը : Բնութեամբ
անհանդարտ՝ այդ եռուն սուրիքին մէջ կանց-
նի փոփոխական շատ վիճակներէ՝ յաճախ նաեւ
գործող տղայական չարածրճիութեանց , զոր
մայրենի գորո լե իւրեւ միշտ անպատիժ կը
թողուր : Միաաքեան մանուկն իր տունին՝
ինչպէս իր թաղին ալ՝ քիչ մը երես ելածնե-
րէն էր :

Յաճախ թեւէն բռնած կառաջնորդէին
իրեն թաղին եւադարեան եկեղեցին և շա-
տիկ կը հագցունէին : Հոն՝ նոր տղաւորու-
թիւններ պատկառանք ներանձնական ու
հաւատք ներշնչական կիջնէին համբուրել՝
կրօնական հին ձեւացութեանց տակ՝ մանու-
կին ուտոստուն հոգին :

Նաեւ պառաւական առասպելներ ու վրէկական զրոյցներ, որ՝ մնացորդ դիցաբանական աւանդութեանց՝ կը վխտային այն ատեն իր բնական յունախառն թաղին մէջ՝ կը սպրբագէին հետաքրքիր մանուկին լսարանէն՝ ձգելու համար իր զուարթ միտքին խորը զուարճալի և ծիծաղելի տեսիլներու որդն ու դիցաբանական մարմաջի մը բունը, որոնց հասուն արդիւնքը շատ շուայութեամբ ցանաժէ աօրա իր երկերուն մէջ:

Ասկէ՛ է նաեւ իր հայերէնասիրութեան զուգակիր իր հելլենասիրութիւնը, որ միշտ նշան է թռչուն և զուարթ տաղանդի:

Մանկական այս հրաղայից հանդերձանքով՝ երկոտասանամեայ կը մտնէ թաղին մեծ դպրոցը:

Այդ թաղը (Սկիւտար՝ Եէնի Մահալլէ) 16րդ դարին կէսերը Մուշէն գաղթական՝ ունէր այն ատեն զարգացեալ վիճակ մը. դպրոցն ու Երուսաղէմական հին հոգեստունն՝ իբրեւ կեդրոն բազմահայ վաղեմի թաղի մը՝ կը խնկուէին Պոլսոյ միւս դպրատուններէն բարձր իմացական ոլորտի մը մէջ: Գաղթականին կառուցած եկեղեցին, որ երկար ատեն զերծ մնացած էր հրդեհներէն, միջավայրն էր (centre) հայաշատ ու բարեկեաց մարդաբնակութեան մը, որուն ետքերն եկած յարած էին Յոյներն ալ: Սրբագործուած Ս. Կարա-

պետի մաշկեղէն անունով՝ Պոլիսի խստակրօն
քարեպաշտներուն հետ իրեն կը ձգէր նաեւ
տարուէ տարի Վարդավառի տօնին՝ գաւա-
ռացի ժանաւանդ Մուշեցի աստուածապարարկ-
ներու հազարեակ մը, որ Մուշի Ս. Կարա-
պետի վանքին կարօտն անկէ կառնէին՝ բե-
րելով իրենց աւիւնին հետ՝ աշխարհական
չէն-շող ցնծութիւն մը՝ ասիական նախշուն
գոյներով և խորոտ ձայներով ժապաւինուած :

Այդ հոծ և ցնծուն շրջանակէն դուրս՝
Սկիւտարի միւս տեղերը, ուր հիմայ յաճա-
խած են Պոլիսի ամէն կողմերէն եկամուտ
տուններու բազմութիւն, կը գրաւէին ընդար-
ձակ պարտէզներ ու այգիներ, որոց մէջ հին-
աւուրց սօսիներու նման կամրառնային՝ հոս
հոն լայնանիստ ու անզարդ տեսակ մը ապա-
րանքներ՝ քաջանկա ըսուած, օթարան Փոքր
Ասիայի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող մեծա-
տուններու և ճարտարապետ սեղանաւոր ար-
հեստապետ ամիրաներու : Ասոնց ազնուապե-
տական ազդեցութեան և սիրուն ներքեւ
կապրէին նոյնպէս ցրիւ կարգ մը ընիկներ
ալ, պարզ ու գեղջաբարոյ մարդիկ, տիրա-
ցու, պարտիզպան, միջնորդ, եազմաճի,
գրաւոր ևլն. որոնց ալ թաղն ու ժամն էր,
թուի, Սէլամսըզի Ս. Խաչը : Սակայն բոլո-
րին ալ հեղինակաւոր կեդրոնն էր դարձեալ
Միսաքեանի նորանուն հին թաղն՝ իր աղամող

փողոցներով, պզտիկ ու մեծ չարաճճիներով, վարդապետներով, վարժապետներով և միջինդարեան եկեղեցիովը:

Եկեղեցատունին արեւելեան կողմը կար Երուսաղեմի հին Հոգեւորդան՝ հանդերձ իր մատուռով, որուն հիւսիսէն սահմանն էր 70-80000 կանգուն տարածութեամբ վանքին այգին: Այս Հոգեւորդան, որ 1838ին Սերվերեանի ու Պալեանի նպաստներովը վերածուեցաւ Ճեմարանի, սկիզբ ունենալով Բաղէշի Ամրտողու վանքէն եկող վարդապետներէն ու վարժապետներէն, կար արդէն Ուլնեցի Կարապետ Կաթողիկոսի ատենը⁽¹⁾, ուր կը թուի նաեւ թէ իմաստասիրութեան նախկին կայծը ձգած ըլլայ, Կոլոտ Յովհաննէս Վարդապետի հետ, անցեալ դարուն սկիզբներն հռչակուած Խարբերդցի Աբրահամեան Դուկաս լեզուագէտ վարդապետը⁽²⁾:

(1) Տես Երեւակ 1 Դեկտ. 1859.

(2) Այս բազմահմուտ անձնաւորութիւնը՝ ըստ Հաննէ վարդապետի (Պատմութիւն Երուսաղէմի Բ. Տիպէշ 175) Թարգմանած է 10 հատոր Գիտք կենդանեաց եւ օրինակաց. 1. Հատոր Աստուածաբանութիւն Սկզբոսի. 1. Հատոր Խորհուրդի եկեղեցւոյ. 1. Հատոր Հուսաւորութիւն. 2. Հատոր Անճառ այլաբանութեան. 2. Հատոր Պատմութիւն Ս. Քաղաքի. 2. Հատոր Խաբէութիւն աշխարհի. 1. Հատոր Ձերմեռանգ կեանք. 1 Հատոր Կիւրակիի Քառոզի նաեւ Կոզիկի փոքրօրէնական գործերուն մեծ մասը, զոր ամբողջապէս

1730-35ին Գրիգոր Շղթսյակիր ու Կոլոա Յովհաննէս Պատրիարքները՝ նորոգեցին այդ Հոգեւորանոցն ալ եկեղեցիին հետ՝ ձեռնադրուած թեամբ Երեւանենց Ակընցի Սեղբեստրոս սեղանաւորին։ Հոն կիջեւանէին նուիրակները, Երուսաղէմի վարդապետներն ու Պոլսեանակ պապաները, հո՛ն նաեւ ի դիպահոջ կը դնէին յանցապարտ կղերներն ու իրերահալած թեկնածուները։ Կա՛ր հոն ճոխագոյն մատենադարան, կայի՛ն ժամանակակից ձեռագիրներ, վանքերէ փախստական մագաղաթներ. հոն նաեւ մեկուսացած էր անցեալ 19րդ դարէն Նալեան Յակոբ լեզուագէտ Պատրիարքը. և գրած էր իր Մեկնութիւն Նառեկի ու Բարոզգիրք անունով ճանչցուած ստուար ձեռագիր աստուածաբանութիւնը։ Պոլիսի Հայոց պզտիկ Սորպոնը, ուր մեր հին աստուածաբաններն ու փիլիսոփոս քերականները կաշխատէին ներսնոնքէն, սփռելով շրջաբնականերուն վրայ ուսումնասիրական շողեր։ Հոն՝ հետզհետէ քաշուած ու իրենց վերջին օրերն համրած են Գրիգոր Յովհաննէս ու Արրահամ պատրիարքները Պոլիսի։ Նոյն թաղին մէջ դարձեալ, որ ապա սնունդ պիտի տար Պետրոս Դուրեանի քանդ-մարմինին ու շանդ-հոգիին, հաստատած էր իր բնակութիւնը Պրուսացի Տէրոյենց Թարգմանեց ապա Հ. Վրդանէս Վրդ. Ասկերեան, և ինչ. Խարբերդ հին ատեն ալ բեղմնաւոր կը Թուի։

Տէր Կարապետեան Յովհաննէս (Չամուրճեան) մատենագիր պատուելին, մեծ բանգէտը, որ նախ Պրուսայի մէջ Մկրտիչ անուն սարկաւագի մը⁽¹⁾ ձեռքին տակ և ապա Արմաշի նորակառոյց վանքին մէջ աւարտելէ ետեւ իր նախնական կրթութիւնը՝ Վանահայր Գրազոչ արքեպիսկոպոսէն վարդապետական կարգը զլացուելով իրեն (իր զայրացկոտ և մոռուտ բնաւորութեան համար) յետ այսր անդր երթեւեկութեանց՝ վերջապէս եկած հաստատուած էր Պոլիսի մէջ՝ անշուք տարազով, այլ բաւական չքեղ իմացականով:

Այս Տէրոյենց՝ նախ Բ. Գիւղը թարգմանի պաշտօնով, ապա մեծատուններուն դասախօսութեամբ, իմաստասիրական գիրքերու թարգմանութեամբ⁽²⁾, խորհրդականութեամբ, ուսումնապետութեամբ, հեղինակութեամբ, հրատարակագրութեամբ և որպէս վարիչ (Leader) աւանդական ըսուած կուսակցութեան, հուշակ հանեց ու հետզհետէ աճեցաւ ու նուազեցաւ 1830էն 1880՝ իբրեւ բազմալեզու ու բազմահմուտ՝ այդ միջոցին Թուր-

(1) Տե՛ս Երեւակ 1 Դեկտ. 1859:

(2) Հարիւր յիսուն հատոր հեղինակութիւն և Թարգմանութիւն ընդ ձեռագիր և ընդ տպեալ, մենք տեսած ու հաշուած ենք: Իցի՛ւ Տէրոյենց չլլար այնքան արագագիւր և չանցած ըլլար իր բազմազան հմտութեանց հետ՝ ստասնալ վայելչագոյն ո՞ն մը և դատողութիւն անխտրական:

քահայոց մէջ գրեթէ միակ տոկոսն ներկայացուցին ըլլալով կրօնական փիլիսոփայութեան մը :

Կրսուի թէ այս պատմական անձը, որուն անունը կուսակցական վէճերու և կղերամիտ նախանձայուղութեան մը պատճառով ետքի տոհմները բաւական քաջքըշուեցաւ, հազիւ ՁՁ տարեկան՝ ունէր առատ պաշար ծանօթութեանց և քաջ լեզուագէտ էր՝ առանց գուրս ելած ըլլալու Բիւթանական շրջանակէն : Իր ներկայութենէն ծերունին Փէշտիմալճեան անգամ կակնածէր : Եթէ ոչ հանճար մը՝ գէթ աննկուն աշխատութեան, լայն և սուր միաքի ու ստոյիկեան համբերութեան տիպար մը, որուն կենսագրութենէն օգտուելու պարտք և իրաւունք ալ ունի ապագային տեսանը ⁽¹⁾ :

Այս սուղ արտուղի ակնարկներէն կը հասկըցուի՝ որ Միսաքեան պատանին աչքը կը բանար յուռթի և վառ կեդրոնի մը մէջ . այդ իմացական ոլորտը բաւական բարձր էր միւս թաղերու տափակութենէն և յարմար ապագային մարդուն միտումներուն . պատկառելի

---

(1) Մենք գրեցինք ընդարձակօրէն այդպիսի կենսագրութիւն մը, զոր ապա պարագաներու բերմամբ վերածեցինք Թուրքահայոց վերջին հարիւրամեայ պատմութեան մը : Այդ գործը դժբաղդաբար նկատուածէն տարբեր վիճակի մը դատապարտուեցաւ :

գէմքեր, հանուրին յարգանքն յանկուցող վեղարաւորներ, գրազբաղ աչքեր ու հասարակաց բանէն վերագոյն իմաստներու աղբիւր շրթունք՝ դարձուցած էին գուարթամիտ պատանեկին ուշն աւելի լուրջ և բեղմնաւոր զբաղումներու: Խելամտած էր՝ որ անցոյց իմաստութիւն մը կա՛յ այդ զգօն մարդոց մէջ. հարկ էր հետամուտ ըլլալ անոր, ունկնդրել, կարդալ, օրինակել և ուսումնասիրել:

Այս շարունակութեամբ՝ ընդ հուպ յառաջագոյն աշակերտը կըլլայ դպրոցին և Հոգետունին: Հայկաբանութեան (որ ատենին բանասիրականն էր) ու քերթողական սէր մը կանո՛ւլիս կիյնայ իր հոգիին մէջ:

Չամչեան ու Աւետիքեան քերականութեանց հետ կը սկսի ուսումնասիրել խանդաղատանքով՝ Ընդհանրականն ու Տաղերը: Ձերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափան կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին, և Հոգետունի մեկուսիներէն ու Վենետիկի Ղալաթական գրատունէն կառնէ բանասիրական այն հունտ-դաղափարները, որ ընդհանրապէս չեն գրուիր գիրքերու մէջ և կը հաղորդուին աւանդաբար բերնէ բերան գրագիտական Խոնավութեամբ մը: Իր արթնութիւնն և կարգէ դուրս ուսումնասիրութիւնը զինքը գաղտնեկից կրնան իր մեծերուն, որ օր օրի առաջ կը քչին զինքը: Ինք

ունեցած չէ սեպական վարժապետ և շատ ալ ականջ կախած չէ հեղինակութեան, այլ ինքնօգնութեամբ և քննական ոգիովը շուտ ստացած է քաջընտիր գրողի հեղինակութիւն:

Միայն Տէրոյնցի առաջնորդելովը՝ կըրցած է ըմբռնել իր բարձրագոյն ձեւին մէջ ժամանակին հայկաբան ոգին, որ զուտ գրաբառեան էր՝ զարգացած մէկ կողմէն Վենետիկի նկարէն թարգմանութիւններով ու միւս կողմէ Պոլիսի դասական վարժապետներու գործերով:

Սկիւտարի բանաստեղծական դիրքը, ցընծակենցաղ յունաց դրացնութիւնը, Շնորհալիի և միւս տոհմային քերթողներու ներշնչումները՝ սկսած էին ձգել մաքուր կայծեր իր սիւտին մէջ, որ կը կրէր մինչեւ խոր ծեռութիւնն հուր մը բանաստեղծական: Կըսէր նաեւ՝ թէ Կարնեցի Շէքէրճեան Գրիգոր անուն վարժապետէ մը առած էր բաւական հայերէն դաս. պատկառանքով կանուանէր այդ մարդը: Իր պատանեկան ուսումնակիցներուն մէջ կը յիշուին Պարտիզպանեան Խաչատուր և Յարութիւն եղբայրները, Թադէոս Հիւնքեարպէյէտեան, Զորայեան Թէոդորոս, որոնց առաջինը քաջ թուագէտ մը եղաւ Բարիզի մէջ և առաջնորդ Պալեան եղբարց:

Միջոց մը սրտնելով իր թաղի խստաբարոյ փիլիսոփաներուն դէմ և յոյսով լաւա-

գոյնին՝ կը սկսի յաճախել Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապետին քով՝ ընկերութեամբ Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեանի (ապա Տէր Յովհաննէս)։ Հոն ալ հռչակաւոր վարժապետին միօրինակ դասերուն համբերութեամբ կը հետեւէին երկու բանասէրները՝ ստանալու համար դասասացութեան իրաւունքը։

Խեղճ երիտասարդները տարուան մը մէջ հաղիւ տամնեւութիւն գրաբառ էջեր դարձուցած էին Ագոնց ճարտասանութենէն, այնքան ժլատ էին այդ կաղապարուած պատուելիները։ Բայց Միսաքեան, իր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր Հայ մատենամոլը⁽¹⁾, բանասիրաբար կը լափէր առանձնակի ժամանակին ծանուցեալ մատենագիրները, և Ոսկերերանի, Եզնիկի, Աստուածաշունչի հետ կը կարդար անդադար Ռոլէնի հատորները՝ գրաբառի այն պալատ յիշատակարանները, Չամչեանը, Դեհաւրոսը, ձեռագիր ու տպեալ հատրնտիր քերթուածներ ևլն։

Այնպիսի ատեն մը, ուր ամէն տաղաչափ բանաստեղծ կըսուէր, և քանի մը լայնատարած բառեր, ածականներու կաղամբի ճոխութիւն, համեմուտք աստուածաբանական պիտակ ձեւերով՝ բաւական էին բանաստեղծա-

---

(1) Անութին Ներքեւ, գրպաններուն մէջ, մինչեւ իսկ Թեւեռուն մէջ՝ զիրքեր տետրակներ, - այսպէս յաճախ կերեւէր ինք զուրսը, կըսեն ժամանակակիցները։

կան դրոշմը տալու կարգ մը անլի գրուած ներու, զարմանալի էր երիտասարդ քերթողին՝ առանց գիտնալու եւրոպական լեզու մը՝ տալն իր սկզբնական տաղերուն այն դիւրահարձ ոլորքն և իմաստներու ուժգին խտութիւնն և ընտրութիւնն՝ որ այսօր ալ կըրնան ազդել նոր միտքերու վրայ։ Եթէ համեմատենք իր երիտասարդական ոտանաւորներն ուրիշ ժամանակակիցներու դրուածներուն հետ՝ պիտի տեսնենք որ՝ Եզեկեանէն զատ՝ անոնք ամէնէն աւելի յղկուած քերթուածներն են, ուր՝ գրաբառի պէս օրինական, լեզուի մը ներած չափով՝ համ, հոտ, իմաստ, քիչ շատ աւելն ալ կան։ Հոն քննաբանն յայտնապէս կը տեսնէ՝ որ ինք իւր ընկերներուն ամէնէն յառաջամիտը գտնուած է օգտուելու համար Ե. Թոմաճանի Հոմերէն, Ռուէնի մէջ՝ Հելլէն ու Լատին քերթողներու ծաղկահիւսթարգմանութիւններէն ու Հ. Արսէնի երիտասարդական երկերէն։

Մեղի ծանօթ իր առաջին տաղն է Այրա-հաւաք ոտանաւոր մը, որը գրած է ի պատասխանի Վանանդեցիի որդիին⁽¹⁾ Անայթ

---

(1) Գրիգոր Վանանդեցի ըստած՝ Զմիւռնացի, որ քաջ զրաբառագէտ ու հելլենագէտ է եղեր, ու ատեն մը իր հօր, Տ. Յովհան Վանանդեցիի, փոխան Զմիւռնայի մէջ վարժապետելէն ետքն՝ անցեր է Պոլիս Սկիւտար Փիշմիշեանց Թախանձանքոյն և հոն Սէլամաբդի դպրոցը բա-

ոտանաւորին և արժանացած որոշեալ մրցանակին. վաթսուն մեծաւերջ տողերու մէջ՝ քերթողն յաջողած է բոլորովին այդ ձայնաւոր ունեցող բառերով տուեալ նիւթի մը վրայ հիւսել քերթուած մը :

Ահաւասիկ քանի տող այդ այրայքներեն.

- Աւա՛ղ հապար հարդար անշայն ցաւո՛ր
բապարս զայն հալան ,
— Կայր հալաղա՛հ խաղցրաբարբա՛տ զաղաղ
բաւնայր բարձրատանջ ,
— Ցանցապարս՝ ազապացայ արարժամ արալ
շայն ազդարար ,
— Վա՛ղ խաղանամ ասոր նազաւայլ խաղցրա-
հարկալ բախանալ ,
— Ահ արլնահան(1) քարաբարբա՛տ խալաբաղ-
խաւ(2) պարսպահան ,
— Քաղաւթարտ արդ բարձրահան բարձրա-
բարբա՛տ արդ պանծան :

Եւ ասոնք ժամանակին ձայնաւոր ոգիին չախորժած բաներէն չէին. ասոնցմով նաեւ համբաւներ ալ կը շինուէին :

1830-36ի միջոցներուն է նաև որ մօրկանն հետ կուղևւորի Երուսաղէմ՝ 40 օրուան ա-

ւական ատեն դասախօսելէ ետք՝ նորէն դարձեր է Զմիւռ. նա խեղճ վիճակի մէջ, ու քահանայ ձեռնադրեր են զինքն և գունաւոր փիլոնով պատուեր են :

(1) Գրիգոր (արթուն) Վանանդեցի :

(2) Խաչատուր Մխաբեան՝ երկուքն իրարու մրցակից ըսել կուզէ :

ազատաւոր մըրկալից ճամբորդութենէ ետ-
քը՝ քանի մը շաբաթ ալ Հռոդոս մնալով :
Արշիպեղագոսի պատմական գանգրիկ կզգի-
ներուն և աստիկեան իմաստասիրութեանց
յիշատակն՝ առաջին անգամ ըլլալով կը դրոշ-
մեն իրական տպաւորութիւններ իր տեսլասէր
ու հելլենասէր միտքին վրայ, զոր ինք կը
նկարագրէր ծերութեան ատեն :

Երկու ամիսի չափ ալ կը մնայ խաղաղու-
թեան Քաղաքը՝ մասնակցելով եկեղեցական
արարողութեանց, համըրելով նուիրական
վայրերը, համըրուելով անոնցմէ և աջին
ձախին դրոշմ առնելով կապոյտ վէտերը՝ կը
դառնայ Պոլիս :

Զգիտենք ինչ պարագաներով՝ իր թաղին
քարոզիչ Աստուածատուր եպիսկոպոսին բա-
ւական ատեն սարկաւագութիւն կընէ Խ.
Պարտիզպանեանի հետ և ուրար անգամ կառ-
նէ : Թերեւս երիտասարդական բարեպաշտ ե-
ռանդ մը մղէր զինքն աւելի՛ անդին՝ մինչև
վարդապետութիւն . բայց եպիսկոպոսին խիստ
բնաւորութիւնն և բարեկամներու յորդորը
կանհամոզեն զինքն, և խոյս կուտայ խորա-
նէն : Այդ տարօրինակ եպիսկոպոսին (որ ապա
պատրիարք եղաւ) դժգոհութեանց դէմ ոխ
պահած էր Միսաքեան, այդ ոխը կառնուի
օր մը զուարճալի դիպուածով . Սրբազանը
քարոզ պիտի տար հետաքրքրական նիւթի մը

վրայ — թէ ի՛նչ էր Ադամի ճաշակած պտուղը։ Սովորութիւն ունէր համեմել քարոզը չափազանցեալ շարժուածներով և ահաբեկել միամիտ ունկնդիրները գաւազանաճօճ բացազանչութիւններով, որ շատ ալ կը խրտչէին իրմէն⁽¹⁾։ Լուսարարը խորամանկութեամբ նոյն օրը վեր չառնելու սուազ խորանին կանթեղը, եպիսկոպոսն ալ ճի՛շտ կանթեղին ներքեւը կանգնած՝ կը սկսի բացազանչել ու պատնաս խանել թէ ի՛նչ էր Ադամայ կերած պտուղը։

— Խնձոր — ո՛չ — ընկո՞յզ — ո՛չ — նժուռ — ո՛չ — խաղո՞ղ — ո՛չ։ հապա ի՛նչ էր և յանկարծ շեշտակի վեր առնելով գաւազանը՝ կը զայնէ կանթեղին, որ նոյն հետայն կը դառնայ և զգեստաւորեալ Ասվաառուր⁽²⁾ եպիսկոպոսն ալ ի բերան կօծուի ձէթով վերէն վար։ Ադամական պտուղին խնդիրն այսպէս, ըստ ուման, դարձեալ անլոյծ կը մնայ, բայց վրէժը Միսաքէանին՝ որ դասը կեցած էր Պարտիզպանեանի հետ՝ կը լուծուի։ Ինք իսկ գիրի առած է այս դիպուածը կոկիկ մանրամէլի մը մէջ՝ շատ համեղ ոճով մը։

Քսան և հինգ տարեկան հասակին՝ արդէն տիրած էր Հայերէնին ու առած Իտալականին

(1) Այս եպիսկոպոսն առաջ Փիլիֆանի է եղեր՝ անուանի յանդգնադործ մը, որ ապա սրբակրօն անձնաւորութիւն մը դարձեր է։

(2) Իր իսկ արտասանութեամբը։

տարրերը, որ այն ատեն կը բռնէր արդեան Ֆրանսերէնի տեղը:

Ոտանաւոր գրելուն համար բանաստեղծի համբաւը տուած էր իրեն ազատ մուտք հարուստ բանասէրներու տունները, և իր համով կատակներն ալ՝ խօսելու համարձակութիւն մը, հակառակ ժամանակին ամիրայական խրատութեանց: Մէկ կողմէն կը դասախօսէր, միւս կողմէն կը կարդար կը քերթէր, և սկսած էր քրթմնջել ժամանակին անձկամիտ հայկաբաններուն ամուլ մէթոտին վրայ, և հեղինակաւոր պատուելիներու ալ միտքով կաքացէր անձայն՝ օր մը աւելի աւելի ազդու ձայնով նշաւակելու համար անոնց բարբարիկ տգիտութիւնները: Իր ըսածին նայելով՝ ինք եղած է առաջին անգամ բողոքողն Յոհան Կաթողիկոսի և նմաններուն ճապաղ և ճարճատուն ոճին դէմ, և յաջողած է՝ ազդեցիկ չրջանակներու մէջ՝ բերել միտքերն Աստուածաշունչի, Եզնիկի, Ոսկեբերանի պա՛րզ ու գիտնական՝ ոճին, որով գրած է ինք նոյն ատենները տպագրուած Տէրոյնցի Ընթացք Հայերեւն դպրութեան անունով քերականութեան կոկիկ ու կորովի յառաջաբանը⁽¹⁾:

---

(1) Այս քերականութիւնը, որ տպագրուած է Պոլիս 1838ին, հանած է իր ժամանակին մեծ աւուր, որուն հիմնադիրին վրայ ձեւած է, կըսէր յօրինողը, Հ. Արսէն Բագրատունին՝ իր Ի պէս զարգացեշոցին առաջին մասը:

Կը գրէր արձակի դիւրութեամբ յանգաւոր (և մի՛շտ յանգաւոր) ոտանաւորներ ու ղերճներ, որոնց գլխաւորն է Աղաւնի Ստեփանոս Պատրիարքին ձօնուած տաղերգը:

Պատմական գիրքերու մէջ իր սամենասիրելին եղած էր Պլուտարքոսի Զուգակշիռնեւրը, զոր կը կարդար մանրադէտ հիացումով գիշերային լուսեանց սլահակերութեամբ՝ անհաղորդ անեցիներուն զբօսանքին: Դեմոսթենէսի, Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի սլաուկերները՝ սկսած էին զուարթէն լուրջին անցունելու երիտասարդ գրողին միտքին ձուլուածը, և զմայլած զմրած կը թեւակոխէր ազդողագոյն գաղափարներու ոլորտ մը. հոն իր ընտելական կիրքերն ամօթահար կը յանդիմանէին իր սուջեւ, հոն միւս ա՛յլ մը կը սկսէր անոր ներսը. ստամբակը յանխուռնը տեղի կուտար համողումով ստրջացող մարդուն, և կը վերջոտներ ուժգին երիտասարդութիւնն ու կը սկսէր բո՛ւն մարդը. իմաստասէ՛ր մարգը: Վերջերն անդրադառնալով կը կրկնէր յաճախ «Շատ բան կը պարտիմ Պլուտարքոսի. ա՛ն կրթեց զիս. ունէի՛ ամեհի կիրքեր, ա՛ն զսպեց, անո՛վ մարդ եղայ»: Դժուար ալ չէ մատենագէտի մը երեւակայեղ՝ որ քերոնացի ստոյիկեան բարոյախօսին ծանր ու ջինջ պատկերներն ու խաթուն կշռութիւններն ի՛նչ գեղեցիկ հակազդեցութիւններ կը-

նէին եռանդուն երիտասարդին վրայ, որ զի բանաստեղծ ու վիճակած ազատագոյն ոգիի՝ չէր զերծ կարգ մը անհարթութիւններէ :

Իր բանաստեղծական ազատամտութիւնը՝ լծորդուած իր վառ սիրազգածութեանց՝ շատ տարբեր գնացք մը տուած էին իր բարոյական ու փիլիսոփայական կազմին, շա՛տ տարբեր ժամանակին վարժապետներէն ու գրողներէն, որ քանի մը դասական գիրքերու վերծանութենէն ետք՝ ա՛լ կարդալն իմաստասիրելն ու սիրելն ալ մէկդի թողլով՝ կը սկսէին կարդացունել երկիրպագել և ճուն ճեղ ըլլալ հանգուշն սրահպանողականութեամբ :

Ինք ազա՛հ հետաքրքրութեամբ և քիչ մը չտիւտանց բանաստեղծութեամբ՝ իր բովանդակ պարապոյ ժամերուն կը կարդար ու կը ոխրաստատակէր. և սկսած էր յաճախել Սեդրոս խանի ներշնչող գրատունը, որ Ագրիական ասիունքէն շարթէ շարթ կը հասցունէր Պոլսոյ բանասէրներուն իր կարմրիկ ու խատուտիկ ապրանքները : Հոն Հ. Արսէնի, Հ. Գէորգ Հիւրմիզի ուշադրութեան և մտերմութեան արժանացած՝ կօզտուէր անոնց տեսակցութենէն . հետամուտ կըլլար ամէն նոր տպագրութեանց և միշտ առաջինն անոնք կարդացողներուն : Միայն Հիւրմիզի Ենիականին հա՛մար 10 անգամ Ղալաթիա իջած է Ենիի գիւղէն, և այն ատեն դեռ չի կար Շիր-

Քէշի-Խայրէն: 1838ի վերջերն հանդիսառ-
րապէս կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը, ու
ինք հայկաբանութեան դասատու կըլլայ հոն:
Իր նախկին աշակերտները կըլլան Մասիսի
հին Տնօրէն-Խմբագրապետը, Տքթ. Բարու-
նակ պէյ, Տքթ. Ստեփան փաշա Արսլանեան,
որ հին Թուրքահայերուն մէջ առաջինները կը
համարուին իբրեւ հմուտներ Ֆրանսերէնի:
Ճեմարանի ուսումնապետ դրուած էր այն ա-
տեն՝ Տէրոյենց պատուելին իբրեւ ամէնէն
հասածն ու լեզուագէտն իր ժամանակին:

Խ. Պարտիզպանեանի դեգ ու յամառ բնա-
ւորութիւնն և Միսաքեանի նետուող ոգին՝
լծորդուած իրարու տեսակ մը արուեստակցա-
կան ու քաղաքակցական համակրութեամբ ալ՝
պատճառ կըլլան հոն շատ անգամ քննադա-
տելու ուսումնապետին դիրքը, և կռուելու
անոր հետ ի դէպս և յանդէպս, մանաւանդ
երբ Մ. Քարէլի Իտալացի ճարտարապետին
ուրուպական ծրագիրին կընդդիմանան ուսում-
նապետն ու իր պաշտպանները: Ժամանակա-
կիցներէն զգօն անձնաւորութիւն մը կը վե-
րագրէ մեծի պղտիկի այս կռիւը՝ նախանձի և
Միսաքեանի ու Պարտիզպանեանի անհանդարտ
ոգիներուն, որ իրենց կողմ որսալով յառա-
ջադէմ աշակերտներէն մաս մը և գրգռելով
ճարտարապետական կուսակցութեան ծածկա-
բար ներհակ քանի մը դժգոհ մեծատունները՝

սկիզբ մը տուլիս ժամանակին էսնաֆի ու ա-
միրայի ծանօթ կռիւներուն : Հաւաստեալ չենք
կրնար ընել ճիշդ դատաստան մը՝ թէ ո՞ր
կողմն և ի՞նչ չափ իրաւունք ունէր այդ բող-
բոջեալ և ապա ծառայեալ հակառակութեանց
մէջ , սա միայն կը զգանք յայտնօրէն որ շատ
լաւ պիտի ըլլար մարել այդ հուրը . . . . .

Այդ պոռոտ կռիւներուն պատճառով՝ դեռ
նոր փայլ առած Ճեմարանը կը խառնակի .
աշակերտներն ու ծնողք կը վրդովին . կը
հրաժարին երկու պաշտօնակից Սկիւտարցիները ,
և Պրուսացին Տէրոյնց ինք միայնակ
առնելով բոլոր բարձրագոյն դասերը՝ կը շա-
րունակէ բաւականատէն ալ , մինչեւ որ բա-
ցումէն իբր Ձ տարի ետքը կը փակուի :

Այդ միջոցին է որ Միսաքեան կը սկսի
առանձինն դասախօսութեանց մասնաւորնե-
րու տունները . ծանօթանալով սեղանաւոր խո-
րասանճեան Պետրոս աղայի՝ իր վրայ կառնէ
անոր երկու զաւակներուն դաստիարակու-
թեան գործն՝ իր իսկ թելադրութեամբն Եէ-
նի Մահալլէ յատկապէս բռնուած տունի մը
մէջ :

Մինչեւ 1845 պատանեկան ու երիտասար-
դական ոստոստուն յեղուածներէ կտեւ՝ ա՛լ
չինուած էր իր վրայ հոգեբանական կայուն
նկարագիր մը , բաւական տարբեր ժամանա-
կին ղուսպ և այլամերժ բարքերէն ու շատ

ալ մօտ արդի արձակ-համարձակ բնաւորութեանց, որուն վրայ պիտի հիւսուէր մեծ քննաբանին եւրոպական ինքնութիւնը: Իր այդ յառաջամիտ ու արձակ վարքը սարտուցիչ էր կարգ մը օրինական մարդոց. մեր հին հայերը թեթեւամիտի տեղ դրած էին զինքը, վասն զի Միսաքեան սպրիկ ալ կը հագուէր, ողո՛րկ, քիչ մըն ալ փետեւետեալ: Այն ատեն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին փողկապ ու արդկեալ շապիկ, և ինք բացառիկ հետեւող էր այդ ձեւերուն. զուարթամիտ ու կծանող կատակաբան, որով միշտ դատաւիտող անվիտողներու և ինք փետրաւոր դատաւիտեալ:

Լսած ենք իր հին աշակերտներէն յԱնգղիա՝ թէ Պէշիքթաշի դպրոցին մէջ գործնականապէս բացատրելու ուղելով Այսօր Անճառի

«Եւ լարագոյր հին օրինին»

«Վերոսոյ ի լայր պատուէին»

տողերը՝ քաշելով կը պատուէ դասարանին պատուհանի հինցած վարագոյրը. հիններն անշուշտ զայրանալու էին այս ակնարկեալ ցելումին վրայ, որ ի թշնամանս էր իրենց:

Կըսեն թէ նոյն միջոցներն ալ հայրը մեռնելով՝ մահուն այս պաղ նախուջոյնը ուժգնապէս սառեցուցած է իր կրակ սիրտը, մահաւանդ երբ իր սիրական մայրը՝ հպատակելով ժամանակին աւանդական սովորութեան՝

կրկին կամուսնանայ, որուն վրայ երիտա-
սարդը կը գծումնի ու կը բաժնուի իր ծնող-
յարկէն :

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը
կուտայ բոլորովին բանասիրութեան . այս պա-
րագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան
կազմածին վրայ և եղած է դիւսաւոր պատ-
ճառն իր մենասիրութեան ու դժնէաբարոյու-
թեան :

Այդ մենութեան մէջ՝ ա՛լ բոլորովին մա-
տենամուլ մը կը դառնայ : Կըսկսի հաւաքել
Աբգար Եւդոկիացիէն մինչեւ իր ժամանակը
տպուած ամէն գիրքերն ու վայելչագլիծ ձե-
ռագիրներ՝ հինգ հարիւր հատորի մօտ ⁽¹⁾ :
Մտերմանալով ոսկերիչ Յովհաննէս Միւհէն-
տիսեանի հետ՝ կը համոզէ զայն թողուլ ար-
հեստն և հետեւիլ տպագրիչութեան :

Հայ հին Տիւորն ⁽²⁾ կը հաւանի իր բարե-
կամին յորդորին , և քանի մը հարուստներու
խրախուսանքովը կը հիմնէ նախ Սկիւտարի
Ճեմարանին մէջ համանուն տպարանը , որ՝
Օրթագլղի Արապեանէն ետեւ՝ քառորդ դա-
րու մէջ հանեց մեծ համբաւ , իր կարկուտ
յատակ գիրերովն և մաքրիկ տպագրութեամբը :

Այսպէս՝ հետզհետէ դասախօսական ըա-

---

(1) Այս ժառանգոր հաւաքածուն այրեցաւ 1872ի Եէնի-
Մահալլէի մեծ հրդեհին :

(2) Ֆիրմէն Տիւորյ, նշանուոր տպագրիչ ի Փարիզ :

նասիրական ու արուեստական ազատ զբաղումներ՝ կը շինեն իրեն մինչեւ 1848 ժայլուն անուան մը։ Եւ ա՛լ կըսկսի ինք ալ իր կարգին ունենալ իր զմայլողներն ու հետեւողները։

Միսաքեանի՝ այն ատենուան հետեւողներուն մէջ՝ իր նուրը դատողականին և ոյժով հայերէնին բովանդակ կնիքն առած կը թուի գլխաւորապէս պատանին Օտեան Գրիգոր, որ մինչև ետքն որդիաբար կը յարգէր զինքը, և հայրն Օտեան Պօղոս աղան՝ յատուկ թեւարկութեամբ ձեռնտու կըլլար իրեն։

Իր անունն՝ իբրեւ գրող ու քերթող՝ ամէնէն նշանաւորն եղած էր ի Պոլիս. ինք իսկ զգացած էր զայս՝ մինչ կը գրէր Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեանի ուղղած տաղն՝ սկսեալ

Զգլխիմ յառաջմե յաջողութեամբքս, Թա՛ղե . . . .

Եւ տեղի կուտար տակաւ հպարտութեան մը, որ հետզհետէ աճեցաւ իր վրայ իր մարդախոյս ծերութեանը մէջ։ Պոլիսի մէջ այն ատեն ամէն տաղ Պուէտին րաբունական յրդկումներուն կը կարօտէր, և ինք ժամանակին միօրինակ նիւթերուն կըզգեցունէր հոգի տերութեան գութիւն։

Եթէ՝ այդ ընթացքով շարունակէր Պոլիսի մէջ իր ասպարէզն՝ անշուշտ ամէնէն բարձր պիտի ճախրէր ժամանակին գրագէտներուն

մէջ ու ամէնէն գործնական կերպով արդիւնաւոր պիտի ըլլար հոս իր կարչնեղ գրիչը. աշխարհաբառի ընթացքն աւելի՛ հարազատ ծանր ու անխոտոր դրոշմ մը պիտի առնէր և Վենետիկցիներուն իսկ նախանձը զայրոյթի տանելու աստիճան ներհուն հայագէտներ պիտի կըրնար հասցունել. թերեւս ամուսնանալով ալ՝ աւելի երկիւղած ու խազազասէր տրամ սկիզբներու նուիրէր իր փաստաբանութիւնները, բայց հայական նմանող գրականութիւնը չպիտի ունենար ո՛չ Քալուրը, ո՛չ Սոփիան (ձեռագիր), ո՛չ 1858-60ի բանաքննականները, թերեւս ո՛չ ալ այն քսնի մը պէսպիսաքանդ վէպերն ու մեսրոպեան տաղերը, որ դեռ ձեռագիր կը մնան իր բուն աշակերտներուն անհոգութեամբ պատճառով:

1848ին՝ Պետրոս Աղա Պապանձեան կոչուէ Փարիզ զրկել իր երկու որդիները (Թովմաս և Միքայէլ). Միսաքեանի կառաջարկէն ուղեկցիլ անոնց լիազօր հսկողի պաշտօնով: Կը գրուի պայմանագրութիւնն և կըստօրագրուի Պետրոսիկ աղային կողմէն, հաստատութեամբ Յակոբոս Պատրիարքին: Իրենց հետ կը մեկնի նաեւ Կ. Ս. Իւթիւճեան, որուն կը համակրէր Միսաքեան իբրեւ յաջողագոյնի և հայագէտի ձեմարանի աշակերտներուն մէջ:

Մեր երիտասարդ Պուէտին մտաւոր վի-

ճակը սահմանափակուած էր ցայս վայր՝ գրեթէ միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանութեան և Պոլսական գաղտփարներու ճարակումին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոյնեյ կարդացողը մատո՛վ կը ցույնէին իբրեւ անհաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համարուած էին Հիւրմիւզի Ենեականն ու Անախատեայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի, Շաթոպրիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իբրանգիւտ նորահաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը առանձնաշնորհեալներու :

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմական ու դիցարանական հիւթեղ պաշար՝ հանգերձ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսականովն և Պուլցոյ շուկացի հայերուն վարպետ և սուր գործնականովը : Քաջ ուսումնասիրած էր գրաբառ քանի մը հոյակապ գործեր, արթուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ գիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրամախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն առնական՝ զերծ տգէտ նորութիւններէ, վայելչամիտութեամբն հանդերձ միշտ գիւրիմաց հասարակ ժողովուրդին. ինչպէս կերեւի Սերվիլէն էֆ.ի Մանկասածութենէն, որուն աշխարհաբառն ինք սրբագրած է : Կարդացած էր 2-300 հատոր գիրք ու բաւա-

ը սահմանափակուած էր ցայս վայր՝ գրե-
միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանու-
ման և Պոլսական գաղտփարներու ճարա-
ւամբն մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոյնի-
յորգացողը մատո՛ւլ կը ցուցնէին իբրեւ ան-
ուաս, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համար-
ւած էին Հիւրմիւզի Ենեականն ու Անա-
արսեայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի,
Յաթոպրիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իբր
անգիւտ նորահրաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին
քանի մը սուանձնաշնորհեալներու :

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմա-
կան ու դիցարանական հիւթեղ պաշար՝ հան-
գերծ յատուկ դատողականով, որ զօրացած
էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսա-
կանովն և Պոլսոյ շուկացի հայերուն վարպետ
և սուր գործնականովը : Քաջ ուսումնասիրած
էր գրաբառ քանի մը հոյակապ գործեր, ար-
թուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ
գիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր
հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրա-
մախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով
և գոյն առնական՝ զերծ տգէտ նորութիւն-
ներէ, վայելչամիտութեամբն հանգերձ միշտ
գլուրիմաց հասարակ լուրդին. Բնութեան
կերեւի և քանի մը հայտնաբերումներ
որուն ամենայն հաստատութիւնն

կանապէս ալ փորձառու եղած կեանքի ներ-
հակներուն դժնդակներուն և անալնկալնե-
րուն՝ ա'լ ջերմապէս յարելու համար իմաս-
տասիրութեան, գաղափարի մարդոց այն ան-
կարօտ մտերիմին, որ իր Յէ տարիի պան-
դըխտութեան միակ սիւտին և ընտանեակը
պիտի ըլլար Ֆրանսայի ոստանին մէջ :

Այսչափ ինչ կրնանք ստուգութեամբ գիրի
առնել երիտասարդ Միսաքեանի կենցաղին
առաջին երրորդին վրայ. երկրորդն (իբրեւ
քառորդ մը դար) անցուցած է Փարիզ և վեր-
ջինը՝ ձերութիւնը՝ Պոլիս ի Սկիւտար :

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Միսսֆեանի քաժանուը Գոյիսէն եւ ուղեւորութիւն դէպ ի Բաքելոն Արեւմուտի. — Անայիս մարդն ի Փարիզ նման ժընկվի փիլիսոփային. — Զինքն հոգեգրելու դժուարութիւնը, իր Սոփիան, Կաղ սատանաներ ու Հայկանոյշից ժողովը. — 1848ին Փարիզը, Միսսֆեան հոն յրագիր մը հրատարակելու գաղափարով. — Հայր Աստուծոյ Բագրատունիի նամակը. — Ճաշակներ Հ. Աստուծոյ եւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի հոմերական քաղաքանուրթիւններէն. — Միսսֆեանի նախանձոցներն ու յարախօսները. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի յուսանկարը. — Եպիմենիդէս ի Վոսփոր և Կուրաց զսպտիարակութիւն. — Իւրթիւնեան 1851ին կը դառնայ Գոյիս եւ կը հիմնէ Մասիսը. — Անոր սկզբնական յաջողութեանց պատճառները. — Անոր մէջ Միսսֆեանի յօդուածները 1858-1861. — Բանաճանկական ակնարկ մը անոնց վրայ. — Ճաշակներ Դեմոկրետեայ ժպիտներէն, Նշանք ժամանակիէն, Տքնութիւններէն և ոտանաւորներէն. — Գ. Աղաքունին գրած իր ցուցադրական նամակը. — 1861ին Գոյիսի գործերը ու անձերը. — Լուսամիտները վերաքերութեամբ Միսսֆեանի, որ կը լինի եւ կ'ըլլայ Բրէթարածէօն յուսանկարի. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի նամակը. — Անոր եւ Միսսֆեանի ոճերը. — 1861էն 1875 Միսսֆեան Եմպեղոկոյ յետնաւ. — Իր քննադրութիւններն եւ Փարիզցիք առ ինքն. — Միսսֆեան Գոյիս գալու վրայ :

Բ.

Երեսուն երեք տարեկան էր Մխաբեան 1848ին՝ երբ կը բաժնուէր իրեն ծնունդ և անունդ տուող գեղեցիկ վայրերէն՝ վկայ իր գեղեցիկ օրերուն բանաստեղծական ստահակութեանց և յախուռն գործունէութեանց, այսպէս յանկարծ գուրա նետուելով արեւելեան վառ այլ անձուկ հորիզոնի մը և անձկագոյն գաղափարներու ցանցին մէջէն՝ ձեռնտուութեամբ հարուստ և բանասէր սեղանաւորի մը։ Շիտակը բեղուն բաղդ մըն էր աս իրեն համար. արեւմուտքի Բաբելոնն՝ անցեալ դարէն ի վեր քանի մը հնգեակ Հայու երես հաղիւ տեսած էր ցայն վայր. Պոլիսէն ալ դրեթէ առաջին անգամն էր որ խուժ մը մայրաքաղաքացիներ ճամբայ կենէին՝ խահվեճիութենէ, ակնավաճառութենէ տարբեր ուսումնասիրութեանց համար, և պիտի յաջողէին գերազանցապէս՝ իրենցմէ շատ ետքերն հասնողներէն ալ աւելի, վաճառ գի տեսակ մը իրերադէտ համերաշխութեամբ գերծ պիտի կրնային մնալ այն կարգ մը արտուղի ուսումնասիրութիւններէն՝ լուսատիպ ու արուեստահար հաճոյքի բոցերէն, որ կը չէզոքացունեն ամէն լուրջ բան՝ տալու համար պանդուխտներուն և իրենց երկիրին՝ դիտուածին բոլորովին հակառակ փայլ ու փառք մը —

ախտաշարժ գեղգեկութիւն և ծաղրող գիտաստութիւն մը :

Միսաքեանի հետն էին Խորասանճեան երկու եղբայրները (մէկը բժիշկն ականաւոր) և Կ. Ս. Իւթիւճեան, որ վաճառականութիւն պիտի սորվէր Փարիզ, միւս կողմէն ալ՝ օգնելով Խորասանճեան հարազատներուն Հայերէնին : Թանէին իրենց ուղեկից քանի մը Հայեր ալ, որոնք չգիտենք յիշել անունով և որոնք յիշուելու արժանի բաներ մըն ալ չեղան ապա :

Կը խոստովանինք հոս՝ որ բաւական դժուար է մեղի համար այսքան հեռուն մանր նկարագրել Փարիզի այն քաղաքի մը մէջ այս աճայիպ⁽¹⁾ մարդուն քսան և չորս տարի անցուցած փիլիսոփայական կեանքը : Եւ շատ ալ աշխատեցանք որ վաւերական բաներ մը քսողենք ժամանակակից անձերէն ու գիրերէն, բայց գրեթէ ի վուր :

Միսաքեան թուի քանի մը տարիէն շատ քաշուած կեանք մը անցուցած է հոն՝ գիրքերու, հաւերու, լուսանկարչական և ուրիշ արուեստական գործիքներու մէջ, մինչեւ որ տարիներ ետքը Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան ալ հասնելով՝ մտերմական հայ

(¹) Այսպէս կանուանէին զինքն այն ատենուան Ուսումնական Խորհուրդին անդամները :

կենցաղ մը կըրցած են վարել հոն բաւական
ատեն :

Իր խնամարկած ազնուականներէն Տօքթ .
Խորասանճեան էֆէնտի՝ նմանեցուց օր մը մեզի
այդ Փարիզի կեանքը Պուէտին , բաւական
ճիշդ համեմատութեամբ , ժընէվցի մեծ գլուխ
փիլիսոփային կեանքին , որ արտակարգ գիծե-
րու մէջ ապրած է արդարեւ մեր Պուէտէն
զուգահեռաբար : Իր ներքին կենցաղին վրայ
հո՛ն Փարիզի մէջ , սակայն . հանրաբար ծան-
րացած կը նկատենք Թաքուն քող մը , զի
ժամանակակիցներն ալ արդէն ծածկուած են
մեծ մասամբ այն Թանձր քողին՝ հողին՝ տակ ,
որուն յաւիտենական ծանրութեան ներքեւ
կը գաղի ու կը հալի շա՛տ բան :

Ահա այս պատճառով չալիտի կըրնանք նշա-
նակել ճշդիւ՝ Թէ համաշխարհական այդ ոս-
տանին ո՛ր անկիւնէն կը հետեւէր հայ իմաս-
տասէրն համաշխարհիկ մեծ միտքերուն և
անցքերուն , իր ասիական միտքին ու վար-
քին վրայ ի՛նչպիսի յեզոմներ կուտային ա-
նոնք , իր հին նախըմբռնումներէն որո՛նք և
ի՛նչ նոր երեւոյթներու տեղի կուտային , իր
ինքնութիւնն զգացումներու կողմէն ի՛նչ
կշիռ կառնէր . վերջապէս հին մարդն ի՛նչպէս
կը դառնար կըլլար նոր մարդ , եւրոպացի :

Հոգեբանական այս ուսումնասիրութիւնն
ալ՝ որ ամէնէն մասնագիտականն էր մեզի

համար, պիտի կրնայինք, գէթ անդրադարձաբար, ձեւել՝ եթէ մանրամասնաբար ուսումնասիրած ըլլայինք Փարիզի մէջ արտադրած իր ամբողջ գործերը, ձեռագիր ու տրպեալ: Իր պատմած քանի մը մանր դէպքերը, յիսունի չափ ինքնագիր նամակներ, երկու հարիւրի մօտ բարեկամական թուղթեր ու 1858էն մինչեւ 1861ի Մասիսներու մէջ շարք մը բանաքննականներ կուտան մեզի գաղափար մը այդ քսան և հինգ տարուան գործունէութեան վրայ: Ասոնցմէ զատ՝ ձգած է երկու-երեք հազար էջի մօտ ձեռագիրներու կտրատ կտրատ շեղջեր, որոնք գրած է Փարիզի մէջ իր պարապոյ ժամանակները, և կերեւի թէ կը պատրաստէր իր տնօրինութեամբն հրատարակելի հանդէսի մը համար:

Վէպեր, թարգմանութիւններ, ճաշակներ, տաղեր ընտիր աշխարհաբառով մը, որոնցմէ Սովիան ու Կառ Սատանաներն և Հայկանուշից ժողովը խմբագրուած են Եպիֆանիդէսի կողմ ոճովը: Այս ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ իր ստացուած 2000ի չափ գիրքերուն հետ կը գտնուի արդ.՝ (մինչեւ 1901 Յունուարի 1 թուականը) Սկիւտար Ս. Խաչ վարժարանի կից քարուկիր թանգարանը:

Իր ուսանող ջուղեկիցներուն հետ Փարիզ հասած միջոցին՝ Ֆրանսական այդ գաղափարակոծ ուստանը կը յուզուէր մեծ խնդիրներ

բով. Լամբնէ, Բուայէ Բոլար, Վեքթու-Բու-
զէն, Օ. Բօնգ, Կիզոյ՝ հիմերէն, և Լամարգին
ու Վիկթու Հիւկոյ նորերէն՝ իրենց պատմա-
կան գիտնական ու բանաստեղծական երկե-
րովն և արարքներովը կը փայլէին Լուի Ծի-
լիւի կառավարութեան շուրջը :

Հայերուն համար մանաւանդ՝ շատ կոյս
հրապոյրներ կընծայէր ակադեմական մեծ քա-
ղաքը, որ դեռ չէր առած տեւտոնեան վեր-
ջին կապարէ դասը. զեղուն թաթաղուն պերճ
և խրոխտ շքեղութեամբ և ազնուական հա-
մարձակութեամբ :

Մեր փիլիսոփայ ճանապարհորդը՝ կողջու-
նէ իր ուղեկիցներովն, հանդարտ գուարթու-
թեամբ, մեծ այդ մայրաքաղաքը ու կը ղե-
տեղէ իր ճանապարհի գոյքն ոչ այնքան նշա-
նակելի փողոցի մը իններորդ յարկին մէկ խոր-
շը, (կարծեմ Բուայէ Բոլլարի քնակած թաղը) :

Ո՛չ Ֆրանսացիներուն իմացական ու նիւ-
թական անբաղդատելի վիճակը, ո՛չ ալ իր
հանգիստ ու արգոյ դիրքը՝ չեն դադրեցու-
ներ Միսաքեանն իր համազգիներուն վրայ
մտածելէ, իր կարիքին հաւասար անո՞նց ալ
օգնելէ և այս գիտումով իր Պոլսոյ ծանօթ-
ներուն հետ թղթակցելէ : Զետեղելէ ետեւ
իրեն յանձնուած երիտասարդները իրենց պատ-
շաճ կրթարանը՝ կըսկսի մէկ կողմէն զօրա-
ցունել իր Ֆրանսերէնն և միւս կողմէն Փա-

բիզի մէջ լրագիր մը հրատարակելու պատ-
րաստութիւն տեսնել :

1849ի սկիզբները՝ այդպիսի լրագիրի մը
հրատարակութեան համար թղթակցութեան
կըսկըսի Կրճիկեան Յակոբ Էֆ.ի հետ, որ կը
խոստանայ իր կողմէն 500 դրուշ և ծանօթ-
ներէ ու բանասէրներէ 15000 դրուշ հանդա-
նակել :

Կրճիկեան Յակոբ Էֆ.ն՝ այս ձեռնարկին
պէտք եղածին պէս չկըրնալ նուազանից գըլ-
խաւոր պատճառ կը ցուցնէ՝ իր նամակներուն
մէջ՝ ժամանակին Պոլսոյ եկեղեցականներուն
և աշխարհականներուն մէջ սիրող հակառա-
կութիւնը, գրական մարդոց վրայ դեռ իրրեւ
պարզ վարժապետներու նայելու հին ունա-
կութիւնն ամիրայական և հրաժարեալ Մատ-
թէոս Պատրիարքին աններող ոգին, որ կու-
սակից առնելով իրեն Միջագիւղի ակնական
աղաները՝ կը յարձակէր իրենց վրայ : Ասոր
համար ետ կը մնայ լրագիր մը հրատարակե-
լու այս առաջին խորհուրդը (որ թուի այն
ատեն ալ գրիչ բռնողներուն միտքը գիշեր
ցերեկ շատ մաշեցունող խորհուրդներէն էր) :
Եւ Միսաքեան՝ ուրիշ տատեհութեան մը
յուսով՝ կըսկըսի իր բանասիրական աշխա-
տութեանց :

Որչափ որ ալ ջերմեւանդն բանասէր՝
չենք կարծեր որ երևատասարդն Միսաքեան

ժողովրդի շատէ բռնուած չըլլայ Ֆրանսայի աշխարհաքաղաքին կայուն և գնայուն գեղեցկութեանց ու արուեստական հրապոյրներուն, որ Պուլլըվառ տէ-դ-Իթալիէնի պէս պողոտաներէն մինչև շուրջանակի արուարձանները կը տիրապետեն եւրոպական մեծ վայելչութեամբ, մանաւանդ այն ատեններն որ գեռ իր կատարեալ ոյժին և ուժգնութեանց մէջ կը խայտար անհանդարտն ու գեղադէշ Ֆրանսա, թուի նաև առջի բերան բաւական ճոխ կեանք մը անցուցած ըլլայ հոն և բաւական հոգեւոր-ճայութիւններ ըրած՝ եթէ ստոյգ են նոյն ժամանակն իր նախանձորդներուն և անտիպեան սաներուն գրածներն իրեն վերաբերումով։ Այլ իբրև գրագէտ ու գեղագէտ՝ իր տիրող կիրքն եղած է միշտ բանասիրութիւնն և բանաստեղծութիւնը։

Նոյն՝ 1848ի՝ միջոցները Հ. Արսէն Բագրատունին ալ հայերէնի թարգմանած ըլլալով Իլիականի առաջին՝ գլուխը՝ Միսաքեանի փափագին համեմատ կը զրկէ անոր օրինակ մը ինքնագիր նամակով, որուն պատճէնն է. —

Արսէն վարդապետ Բագրատունի, Պարոնիդ Խաչկանդ Միսաքեան խնդալ։ Ոչ կարացեալ ղլանալ զբանաւոր ըղձումն մտերմութեանդ, կատարեմ աւաթիկ՝ առաքելով զսկիզբն Իլիականին Հոմերի, տողս քառասուն և ինն, որչափ և ի հելլէն բնագրին են

ցախ վայր և որչափ ի պէտադ կարեւոր թուի
ինձ: Փորձ եւթ հաւարեսցի այդ, և փորձ՝
տակաւին անկատար ըստ իս: (1)

Ձի որոջհետեւ այս ազգի տաղաչափու-
թեանս աչ յոյժ բազում և խիստ են կապանք,
աւելի իմն ընդարձակ և համարձակ է կա-
տարմանն ասպարէզ. յորոյ և ի գլուխն ժա-
մանել կարի դժուարին է: Որպէս զխորդ ինչ
և է, բարեկամութեան շնորհեցաւ՝ բարոյ
իմիք ակնկալութեամբ:

Որպէս և ի բերան ի բերան զբուցատե-

---

(1) Բանասիրաց հետաքրքրութեան կընծայենք այս
և Հիւրմիւզի յանգաւոր տողերէն հետեւեալները.

ՀՈՄԵՐԻ ԻԼԻԱԿԱՆԻՆ.

Ե Ր Գ Ա.

— Ըզբէնն երգեա, գի'ցուհի, զպելիսածինն Աքիլլիսեայ
Ջկորուսիչ, բիւրուց ցաւոցն աքայեցւոյն ազեաւորեր,
Որ զգիւցազանց ի դժոխս արի անձինս ճեպեաց բազումս
Եւ զէշ ընկեց ըզնոսա շանց և հաւուց առ հասարակ.
Եւ կամացն Արամազգայ խորհուրդ ի գլուխ գայր ելանէր
Յորմէհեաւէ միանգամ ի վէզ եկեալ երկփեզկեցան
Ատրիգէս արանց արքայ և Աքիլլէս աստուածազամ.—
Իսկ արգ օ՝ ըզգոսա ի գից արկ ընդմիմեանս հեռի' ի մարտ.
Լեառվայ ճեառ Որմըզդեան, որ բարկացեալ ընդ Սագաւորն
Ախա ի զօրն եււացոյց ծանր, և ժողովուրդք սատակէին,
Ձի Ագրիաւէս զՔրիսէսն անարգեալ թուրմ արհամարհեաց:
Որ եկըն սա եհաս յերագածեւ նաւս աքայեանց
Ի գըտաւրն գերեզարձ ամբաւ բերեալ գին փըրկանակ:
Թրգճ. Հ. Ա. Կ. Բ.

ցածք, երբեք չմարթ են լինել մթութիւնքն
յընտիր քերթածս: Ա. յանսովոր ոճոյ ճար-
տարարուեստ իմաստից քերթողին. զի ոչ
եթէ այնպէս դիւրիմաց իցէ Պինդարոս որպէս
Որատիոս, կամ Վիրգիլիոս իբրև զՀոմերոս:
Բ. ի կարօտութենէ դիցաբանական, փիլիսո-
փայական և պատմական տեղեկութեանց: Գ.
յանհմտութենէ բարձրագոյն լեզուի ըստ քե-
րական մասին: Թարգմանիչ ոք երկրորդ
մթութեանն գտանէ հնարս պարզութեան՝
համառօտ մեկնութեամբք. իսկ առաջնոյն և

ԻԼԻԱԿԱՆ ՀՈՄԵՐԻ

ԳԻՐԺ Ա.

Աստուածունի՛, երգես զՊելեան Աքիլլեայ
Ջաղեստաբերն Աքայեցւոց քէն զըմեայ,
Որ զդիւցազանց քաջաց հոգիս յոգներամ,
Սանդարամետս ի խոր իջոյց տարածամ.
Ըզգիակունըս նոցին կուր արկեալ շանց,
Գո՛ւր ըզնոսին արկեալ հաւուց գիշախանձ.

Եւ կատարէր Որմըզդականն վըճիռ,
Յորմէհետէ ծանրացասունն ի զըրգիռ
Պառակտեցան իշխանն արեաց Ատրիդէս
Եւ դիւցազարմ ընդդէմ միմեանց Աքիլլէս:
Ո՞ ի դից հեռ էարկ և կռիւ ի նոսա . . .

Ի Լետովայ ծընեալ զաւակըն Դիայ,
Մա զախտըն ծանր առ ի բանակ անդր ընկէց,
էարկ տապաստ մեռելակոյտ ամբոխ մեծ,
Ի բարկութիւն բըրդեալ յիշխանն Ատրիդէս
Զի՞ զբահանայն արհամարհեաց նա զԳրիսէս . . .

Թրգմ. Հ. Ե. Հ.

կրթորդին՝ չգիտեմ որպէ՛ս, առանց պապա-
լեւոյ, զո՞նք քերթողին, և զազգային քերթո-
ղական լեզուն անաւագելոյ: Եւ իցէ՞ ինչ
օրէն առնել զայն առ ի դիւրահաս ամենե-
ցուն լինելոյ . . . :

Իսկ երկոցուն դոցա ի մի վայր հասելոց՝
հարկաւ թանձրանայ և մթութիւնն. եւ իցէ՞
ինչ այդ թարգմանչի մեղ . . .

Զքնական պարզութիւնն Հոմերոսի, հան-
դերձ վայելուչ վսեմութեամբ, ինքնին տե-
սանէ մտացի բանասէրն կենդանագրեալ ի հա-
րազատ թարգմանութեան, այդ ըստ անպա-
ճոյճ ոճոյ վաղեմի ժամանակին: Իսկ ըստ նիւ-
թոյն, օրինակ իմն, ոչ զնոյն բարձրախօսութիւն
ունի միեւնոյն Վիրգիլիոս յենէականին կամ
ի Մշակականսն և ի Հովուերգութիւնսն:

Ըստ այսոցիկ ընտրելի է դատումն քեր-
թածոց և նոցին թարգմանութեանց:

Այսչափ ինչ ի յուշարար յիշատակ մտա-
ւորիդ:

Ողջ լեր

Ի Բիւրիա, ՌՄՂէ, հրոսից ամսոյ ժՁ:

Հ. Ա. Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Այս մեծ քերթողին ու ժամանակակից
քանի մը անձնաւորութեանց Միսաքեանի հետ
այս մտերմական կցորդութիւնները, ինչպէս
նաեւ իր անկախ գիտակցութիւնն իր կորովին,
մէկ կողմէն ուռեցունելով իր բնաւոր ինքնա-

սիրութիւնը՝ միւս կողմէն ալ կարգ մը արուեստակիցներու և պարապորդներու նախանձը գրգռելով՝ պատճառ եղած են տակաւ Փարիզի մէջ իր կենցաղին ու իրեն սաներուն հետ իր վարժունքին վրայ խել մը չարախօսութեանց և զրպարտութեանց, որով վերջապէս Խորասանճեանք կառնեն իր քովէն իրենց զաւկըներն, ու ինք գրկուելով բաւականաչափ թոշակէ մը՝ կըստիպուի իր ապրուստին համար պարապիլ գեղեցիկ ձեռնարուեստի մը, լուսանկարչութեան: ⁽¹⁾ Իր բա-

---

(1) Նշանաւոր անձերու լուսանկարներն հանած է քերթողական նրբութեամբ մը և շատին ներքեւ ոտանաւոր ձօնով: Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարին ներքեւ կը գտնենք հետեւեալ տաղը.

Վերջինն Հայոց քարգմանչաց,
Ո՛վ որ հայխադ ի պատկերդ,
Է առաջի ք աչաց:

—
Զոսկեղենիկ մեր դարուն
Զմաղազեղ քարքառոյ
Սա 'նծայեաց մեզ նոր գարուն:

—
Բորժ Գիւրեանք յորհանէ
Զդա ընկալան յորդեգիր,
Որպէս ինք իսկ վրկայէ

—
Եւ ի Հայոց մուսայից՝
Ո՛չ ոք քան զսա ձայն աղու
Բնարին արար դաշնակից

րեկամներէն Կրճիկեան Յակոբ էֆ. ալ եւ
յատկացունէ իրեն ամսական փոքրիկ նպատա-
մը, որով կրնայ պարագոյ ժամեր տրամադ-
րել գրականութեամբ ալ զբաղելու :

Բայց հրապարակի վրայ շատ բան չէ
ցուցած յայնժամ. մինչև 1858՝ տասը տար-
ուան մէջ՝ Եպիմենիդեսէն և Կուրաց դաս-
տիարակութենէն զատ բան մը չէ հրատա-
րակած Փարիզէն : Նախ իր աշակերտներուն
ձեռնկալութեան և ապա տեղական նոր և
խուռն ուսումնասիրութեանց զբաղած՝ չէ
կրրցած և չէ ալ ուզած, հիններուն սեպհական
երկայնամտութեամբ մը, հրապարակ ելնել
լաւ մը չհասունցած :

Իր միւս մտերիւմ ուղեկիցն ալ՝ Կ. Ս.
Իւթիւճեան՝ քիչ մը ատեն Փարիզի մէջ վա-
ճառական ուսումի զբաղելէն ետեւ, 1851ի

Նախնեաց զնդին յիւրջապահ
Կեայ նա դեռ եւս, այլ նըմին
Դատանակալ շինի մահ :

Անմահ երկօքն ե քեպէս,
Այլ ի պահել ապագայց
Եւ զպատկերն իւր՝ եւ Պըւհոս,

Սիրոյ նորին եւ համբակ
Լուսանըկար դրոշմեցի
Ձկենդանագիրդ ի հրիսակ :

1858 ի Լուտետիա

վերջերը . կը դառնայ Պոլիս , և , առթուելով Տէրոյնցի և անոր խումբին դէմ տիրող հակակրութենէն , պաշտպանութեամբ Օսեաններուն և Խորասանձեան Պետրոս ազայի՝ կը յաջողի ձեռք առնել Տէրոյնցի անդրանիկ թերթը , որուն ծախքը Պատրիարքարանը կը հոգար , և անունը փոխելով 'Մասիսի' հրատարակել զայն նոր ոճով և պիրկ աշխարհաբառով :

Եւրոպայէն դարձող և Պոլիսի նոր դըպրոցներէն ու Ճեմաբանէն նոր ի նորոյ համողներուն խումբը կազմելու վրայ էր բոլորովին նորիկ երիտասարդութիւն մը՝ Փրանսագէտ ու Փրանսախօս ալ , անած Վոլդէրի , Մոլիէրի , Շաղոպրիանի և այլնի գործերով , և այս գոյն նկարագիրով՝ բաւական տարբեր հին դպրոցէն ու մարդիկներէն , որոնք հետզհետէ սկըսած էին տեղի տալ իրենց Արսուպեան տպաբանովը տիրացուական վէճերովն և ժողովներով և կարի չաւշիական կազմակերպութիւններով :

Ասոնց համար առաջին բարեպատեհութիւն մըն էր Մասիսի նորածե երեւումը . առաջին թերթը 1852 իետոր . 2ին մեծ ճիգերով և եռանդով հրապարակ ելնելով՝ կը գտնէ , մանաւանդ Խասգիւղի և Սամաթիայի յառաջամիտներէն ու Շահնազարեան վարդապետի վէճերուն առիթով գժդմընած

Շահնազարեաններէն, յուսացուածէն աւելի
 յաջողութիւն: Արդէն բազմահմուտ Տէրո-
 յենցի աշխարհաբառը՝ թէպէտ բառերու ընտ-
 րութեան և հարազատ բացատրութեանց կող-
 մէն ընտիր՝ այլ հինցած ու յոգնած էր իր
 զուտ հայերէն սահմանին մէջ, և անքուն
 գրագէտին բազմազբազ արագագրութեան
 վրայ՝ ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու ճիգ մը՝
 տուած էր անոր ռամկական կնիք մը. Կ. Ս.
 Իւթիւճեան՝ փարիզեան ու երիտասարդական
 ճաշակովն յատուկ մասնագիտութիւն մը ըս-
 տացած էր թեքեալ և ածանցունող աշխար-
 հաբառի, որուն քիչ նպաստած ըլլալու չեն
 Միսաքեանի խորհրդակցութիւններն ալ: Ա-
 սոնց վրայ եթէ աւելցունենք 42էն ի վեր
 Պոլիսի հայերուն մէջ բողբոջած կրթասիրա-
 կան և ընթերցասիրական առոյգ և անդորր
 զգացումները՝ կը գտնենք Մասիսի սկզբնա-
 կան ու հիմնական յաջողութեան գաղտնիքը:
 Այս յաջողութեան նախկին աւետիան՝ իբրեւ
 մտերիմի՝ Իւթիւճեան Միսաքեանի կը հաղոր-
 դէ նամակով մը, յորդորելով ալ որ Պուէտն
 աշխատակցի իրեն: Սակայն մեր պանդուխտը՝
 մինչեւ 1858 թուականը՝ ընդարձակ գրու-
 թենէ մը զատ՝ բան մը չէ հրատարակած
 Մասիսի մէջ. միայն խորհրդատու եղած է
 անոր մտերմական նամակներով, որոնց մէջ
 իր հին ու նորով բարեխառնուած ոգիովը կը

տրամախոհէ նոր խմբագրին նոր ոգիին հետ :

Իր հասուն և շարունակեալ յօդուածները կը սկսին 1858ին և կը տեւեն մինչեւ 1861՝ փարիզեան մելանով և Ֆրանսական նորամտութեամբ երփնազարդուած : Իր Տֆնուքիւնը, Վարդան փաշայի դէմ գրածները, Միրիքեւամ Կարապետ բողոքականին թաղումին առիթով Մեղուի մէջ գրած Գերեզմանը, Ս. Ոսկանեանի Արեւելք և Արեւմուտք թերթերուն վրայ բանաքննական երգիծանքն՝ իր հրատարակութեանց ամէնէն փայլուններն են, թէպէտև դժբաղդաբար մեծ մասով վիճաբանական ըլլալուն համար չունին տեական յատակ մը, իբրեւ գիտնական կամ մատենագրական յիշատակներ :

Այդ քանի մը տարուան Մասիսները, սակայն, Պոլսոյ մէջ ձեռքէ ձեռք յափշտակուած են, և ինք խմբագրին՝ ատենին Պոլիսի մէջ ամէնէն հմուտ երկտասարդ հրապարակագիրն՝ հիացումով յայտնած է միշտ իր շնորհակալութիւնները Միսաքեանին՝ բացարձակապէս վկայելով թէ այդ յօդուածներն ընթերցողաց «հիացումն խանդաղատանքի (enthousiasme) հասած» էր : Այդ կրանիդ բանասիրականներն ու վիճաբանականներն՝ իրաւամբ ըրած էին զինքն օրուան լուսագիր քննադատը. առանց ակնկալութեան չահու՝ իրեն նպատակ ըրած ճշմարտութիւնը՝ կը

փայլակեցունէ ինք հոն իր ոսոխներուն գըլ-
խին՝ փա՛ստ, լեզո՛ւ կարկո՛ւտ հմտութիւն՝
մանաւանդ դիցաբանական, ճարտարխօսական
կորով անծանօթ, սեղմ տրամաբանութիւն՝
համեմուած վարդ ու յաղթական ժպիտներով,
սրաբանութեանց խիտ անակնկալներով: Իր
կորովն ի բանի՛ն և ի լեզուի՛ն է. չի կայ հոն
թեթեւութիւն, խամութիւն, գզուած ապու-
թիւն, նիւթոյ և ոճի աններդաշնակութիւն
և անսրի սուտակասպասութիւն, այլ միշտ
նիւթին և դատին հո՛յզն է՝ զոր առնելով
սեղմ ու կշռուած հիւսքի մը մէջ, փոքր ինչ
դիցաբանական շռայլութեամբ ու հելլէն բար-
ձրայօնութեամբ, կը շարէ մարգարիտէ բառե-
րու հատիկներով. վիճաբանութեանց մէջ ալ
երբէ՛ք չխաւար բառերու և երկրորդական
տկարութեանց հետ. ոսոխն զգեստնած ատեն
անգամ՝ կը փայփայէ անոր երեսները, հերիք
է որ սիրտէն վիրաւորուած չըլլայ ինք: Կը
թուի հոգի կուտայ ճշմարտութեան համար.
կը մոռնայ դէմինը, կը մոռնայ պճնող և քը-
մահաճող Փարիզը, կը մոռնայ մերթ ինք-
զինքն անգամ, ու կըսկսի փաստաբանել
պարզ պերճութեամբ ա՛յնպիսի յաղթ գնաց-
քով մը՝ որ թաւալում մըն է քան հոսում,
և կը հասնի կանխակշռեալ երազութեամբ
բուն եզրը, նկատեալ չեզոք եզրակացութեան.
ա՛յ չահուած են բոլոր ընթերցողները, ա՛յ
ոսոխն ալ կը մըմնջէ. —

— Այո՛ , սպդպէս է :

Այո՛ , այդպիսիներո՛ւ ձեռքով նախ անցաւ ասիական հայ դպրութեան մէջ եւրոպական այն սեղմ եւ կարգադէտ ոյժը , որ ինքն ալ հետզհետէ աճելով եւ նուազելով՝ ինկա՛ւ թուլցա՛ւ եւ պիտակցա՛ւ վիւպական ճապաղ գրուածներու եւ արուեստակեալ հոգեբանութեանց մէջ՝ մինչեւ որ մեր օրերն հասաւ ընդարձակ այլ կա՛րի շահախնդիր մերթկարի՛ փառասէր , կարի՛ սնափառ ու անմատենագէ՛տ զուտ լրագրականութեան մը :

Միսաքեանի այդ հսկա՛յ եւրոպական ոճին մէջ՝ կըրնանք ըսել՝ Մագոլէ՛յ մը կայ , որուն անգղիական լա՛յն լրջութեան տեղը բռնած է պողպատի համեստ զգօնութիւն մը հայ՝ բարեխառնուած . ֆրանսական կրակ զուարթամտութեամբ :

Տա՛նք՝ գործիս չափին ներած պայմանով՝ այդ արձակներէն քանի մը ճաշակ , իբրեւ պատահական ընտրութեամբ :

— ԺՊԻՏՔ ԴԵՄՈԿՐԵՏԵԱՅ Գ. «Օրագիրք մը դատարան մըն է , ուր դատաւորին բարեկամներն ու ատելիներն հաւասարապէս դատի մտնելու իրաւունք ունին : Հոն դատաւորը , ո՛չ Ժամկոչեանին բարեկա՛մ է , ո՛չ Գ. Վարդապետին թշնամի , ո՛չ Միսաքեանի աշակերտ , ո՛չ Պօղոսի փեսայ եւ ո՛չ Պետրոսի աշակերտ : Անիկայ ամէն մարդէ անջատեալ մաքու

մը, և պաշտօնեայ է զաշացու ճշմարտութեան, որ իրեն յանդիման եղողներուն ամէնուն ալ միծաղէս կը նայի. այսինքն՝ մէկուն ալ երեսը չտեսնար, և ամէնուն ալ ձայնին միայն ականջ դնելով, կը վճռէ դատաւորին բերնովը: Դատաւորը դատարանէն մեկնելէն ետեւ, քաղաքացի, ազգական, դրացի, բարեկամացը բարեկամ, և եթէ իրեն կը վայլէ, թշնամեացն ալ թշնամի է:

Օրադիրի մը սրբազան պարտքն ու նուիրական պաշտօնն է այս: Ի՞նչ կըսէ անոր Պ. Ժամկոչեան: Իր հեգնական գրուածքին նայելով, կը թուի թէ ինք հեռու է այս կարծիքէն, և կուզէ որ օրադիրը ջոկատի մը ձայնարկուն, գործիքը, ախոյեանը, պատնէշն ու կաղաղն ըլլայ. իր կողմը չեղողներուն դէմ յարձակմունք հանէ, իր հակառակորդաց արդիւնքն ու իրաւունքը ժխտէ և իր բարեկամաց փնասակարութիւններն ու անիրաւութիւններն անգամ արդարացունէ ու ներքողէ:

Ասանկ փոքրոգի մտածութեանց և զգացմանց հակամէտ օրադիր մը՝ պիծակ մըն է, որ ազգին ընկերակոն որ և իցէ վեթական մի՛շտ կը վռնտուի, մի՛շտ մեկուսի կը մնայ. ինքնին կը կորնչի: ⁽¹⁾ Փարիզ 27 յունուարի 1860, տե՛ս Մասիս թիւ 419:

---

(1) Ընդհակառակը... շատ անգամ, մանաւանդ այն ատեն (1860էն 1875)։

— ՆՇԱՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, Քալուռի մահը
Ա. Լեզուաց և կրօնից այս խորանդուհու վի-
հերն՝ ազգ և ազինք իրորմէ բաժնած և չա-
րաչար զանազանած տեղերէն, բարէ, տա-
կաւին անանկ մարդիկ կը ծնին, որ աշխարհք
եկած ատեն անծանօթ՝ Յոյն կամ Իտալացի
են, օրինակ իմն, և մեռած ատեն՝ ամէնազ-
գի կամ աշխարհաքաղաքացի կերթան:

Ասոնք իրենց ներգործութեամբը՝ բովան-
դակ մարդկութեան սէրն ու համակրանքը
ստացած ըլլալով՝ այն անջրպետող վիհերուն
վրայ հետզհետէ մէյմէկ կամուրջ և ազգաց
մէջ մէյմէկ կապ կցորդութեան կըլլան, որ
իրարմէ օտարացած ժողովուրդները տակաւ
իրարու մերձեցունելով ընտանեցունելով՝ տիե-
զերական միութեան ճարտարապետները կը
համարուին: Ասոնք են, որ մեծ մարդ, հո-
յակապ անձինք, ծայրագոյն հանճար կամ
ողի կըսուին, և մեռած ատեն իրենց ար-
դեանց ժառանգութեան հետ՝ դառն կսկիծ
և մորմոք կը ձգեն մարդկութեան:

... Քալուռ որ իտալական թագը, Լոմ-
պարտայի, Թոսքանայի, Նէապոլսոյ, Սիկի-
լիայի, Բանամայի և Մոռէնայի աղամանդ-
ներովը զարդարեց, այն կէտին, որ Ադրիա-
կան ծովու փեռային գոհարն ու երկու Բրու-
տոմներու շափիւղաներն անոր վրայ աւելցը-
նելու հասած էր, իր օիրոյն, իր բերկրանաց,

իր բազում ճգանց և անպարագիր վաստակոց տակ նուիրական մարմինն ընկճելով, աստուածեզէն հոգին զուարթութեամբ աւանդեց :

Մարդկային ազգին մէջ, ի սկզբանէ հետէ, եկած գացած առանկ չնաշխարհիկ էից փոքրիկ թիւին նայելով, մարմնավորութեան վարդապետութեանն հաւատալու կը փորձի մարդ : Արարչագործ սիրոյն մշտնջենական մէկ կայծը չե՛ն, կըսես, արդեօք ասոնք՝ որ այսօր Նումայի, վաղը Պղատոնի, միւս օր Արատոսի, երբեմն Սահակ Պարթեւի և հետզհետէ Ֆենելոնի, Ֆրանգլինի և Քավուռի մարմին և դէմք առնելով՝ կուգան մատուցանել կարօտեալ ժողովրդոց դարման, սիփանք . մտայն սթափութիւն և իրենց առաքելութեան համար ազգաց ոլորտներու մէջ հերապանծ վարսամներու նման ժամանակ մը շողալէն ետեւ, աւելի կամ նուազ փութով կանցնին կերթան դարանակալ իմաստութեան ծոցը, մինչև ի նոր առաքելութիւն :

Այս վարսամներուն, կամ թէ ըսենք, այս կայծակիր մարմնոց ամէնէն շուտ ետ դարձողը Քավուռ եզաւ, որ իր սիրաւ, մտածութիւնները, ցանկութիւնները բոլոր, և մէկ խօսքով բոլոր անձն՝ խալապիներուն սիրոյ բազինին վրայ դրած, ի՛նք պատարագ և ի՛նք քահանայ՝ ինքզինքը զոհելով, խարուկելով, ճենճերելով՝ օպառեցաւ մոխիր դար-

ձաւ, որ իր աճիւնէն թերեւս ուրիշ անունով
փիւնիկ մը յառնէ :

Մի' ստիպեր զիս, ա՛յ շողոքորթութիւն,
դժնիկը կրակը երթալէն ետեւ շուշան ան-
ուանել, կնամարդին՝ դիւցազն, և առաքի-
նութենէ կամ արդիւնքէ զուրկ մեռնողն ալ՝
Յովսէփայ կամ Եպամինոնդի Սմդանաւը պա-
տել : Ես, սկսած օրը վախճանին մօտեցած
կեանք մը ունենալով, գեղեցիկին, բարւոյն
և ճշմարիտին սիրահար եմ : Ուստի սիրտս և
գրիչս մարդկութեան բարեացն ուխտելով,
պարտազանց մահուան ներքող չեմ կըրնար
հիւսել. միայն հոգւոյն փրկութեանն համար
մարդասիրապէս կաղօթեմ : Հեռո՛ւ գնա ու-
րեմն ինէ, և թող որ շնորհապարտ սրտէս
բոլխած արտասուքս Քալուռի սրբազան ա-
ճիւններուն նուիրելով՝ մոխիրէն միւս Քալու-
ռի մը փիւնկօրէն ծնանելիքն հմայեմ :» 18
Յուլիսի 1861 :

— ՏՔՆՈՒԹԻՒՆՔ, Քաղաքակրթութեան
առեղծութիւն լուծումը. Մարդուս յոյսն և
համբերութիւնը պարտասած օրին մէկը, Խը-
նամակալութիւնն անոր կարճատևութեան վրայ
ժպտելով և թշուառութեանը գլթալով, յան-
կա՛րծ իր ստեղծագործ մատին ծայրովը Մա-
յանսցի ազգատ գործաւորի մը ⁽¹⁾ ծոծրակին

---

(1) ԿիւՍՍէնպէրկի :

դպաւ, այն վայրկեանին Կիւթթէմպէրկէ մարդկային մտածութիւնը կապարի վրայ ձուլելու և միեւնոյն իմաստը վայրկեանէ վայրկեան կրկնելու հազարաւորելու և բիւրաւորելու խորհուրդն երկնեց և ծնաւ: Ասկէ ետեւ պատերազմ և ասպատակութիւն, սով և սրբածութիւն, գիւղեր և քաղաքներ կործանած և պարպած ատեն, չին կրնար մարդկային մտաց հարստութիւններն ապադայից ժառանգութենէն կապտել: Հրդեհը կրնար Աղեքսանդրիայի դրքատունը ճարակել, բայց Փարիզի, Լոնտոնի և բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մատենադարաններն եղած տեղերնին ալ անկորուստ պիտի մնան: Արուեստներն ու գիտութիւնները կըրնան իյնալ, արուեստագէտն ու գիտունն ալ կորնչիլ, բայց արուեստն ու գիտութիւնը կորնչելիք չունին: Վերջապէս մարդկային մտաց վաստակներն երկիրի երեսէն բնաջինջ ըլլալու համար, պէտք է որ երկրագունտն հրով կիզանի և փոշին անհունութեան մէջ ցրուի:

Ահաւասիկ ուրեմն գործին ոգին և պատճառը, որով քանի որ մարդկութիւնը երկրի երեսը մնայ, իր խորհուրդներն ալ յորդուոց որդի, յազգաց աղգ պիտի անցնին յաւէրժանան, և այս աւուր ծնած իմաստն՝ աշխարհիս կենակից և վախճանակից պիտի ըլլայ, թէ որ մարդկութեան օգտակար և արժանի

համարուի։ Այս գործոյն միջնորդութեամբ
մարդիկ ծագաց ի ծագս աշխարհի իրարու
կենակցութիւն, խօսակցութիւն, խորհրդակ-
ցութիւն, դաստիարակութիւն և օգնակա-
նութիւն ընելով, իրար պիտի լուսաւորեն և
կրթին, ինչպէս որ ապայոյցն օր ըստ օրէ կը
տեսնուի։

Արդ՝ թէ որ տպագրութիւնն այս կարո-
ղութիւնն ունի՝ անշուշտ Եւրոպայի այս օր-
ուան լարգաւաճութեանը տպագրութեան ար-
դիւնքն ըլլալուն մերիններն ալ կը հաւատան
նէ, կը հարցունենք թէ տպագրութիւնն ինչ
կընէ մեր մէջ։ Մասիս, թիւ 414, 1859
Դեկտեմբեր 31։

— ՏԲՆՈՒԹԻՒՆԻ, ԴԵՐԵՂՄԱՆ. ԳԵՐԵՂՄԱ-
նատունը Քրիստոնէից համար անժածկոյթ ե-
կեղեցի մըն է։ Բայց սրովհետեւ Քրիստոն-
եայք քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութեան
ստորաբաժաններ և յանուն Քրիստոսի երինա-
զան քրիստոնէութիւններ ճարտարեր են,
ուստի Բողոքականին, Յունականին, Հռո-
մէականին և Լուսաւորչականին դերեղմանա-
տուններն ալ՝ Բողոքական, Յունական, Հռո-
մէական և Լուսաւորչական տաճարներ կամ
եկեղեցիներ են անժածկոյթ։ Ինչ որ եկեղեց-
ւոյ կամ տաճարնքուն մէջ կըլլայ, դաւա-
նութիւն, ժամերգութիւն, խաչելութիւն,
ուղղափառութիւն, որդոտոքսութիւն և հե-

բեռնակոսութիւն, նոյն բաները գերեզմանա-
տանց մէջ ալ կրլլան անփոփոխ, և աւելի
մեծ հանդէսներով: Այս տե՞ղն է արդեօք,
որ Բողոքականն ու Լուսաւորչականն իրար
լծել, իրար չփոթել կուղէք:

Բարէ՛, թէ որ կրօնքները գերեզմանա-
տանց դուրսի դին կանգ առնէին, թէ որ
թաղմանական հանդերձանքը հոնկէ ներս չի
մտնէին, թէ որ հաւասարապէս աղամորդի
ծնողներն հաւասարապէս իբրև աղամորդի
թաղուէին լուսթեամբ, և հասարակաց ար-
տասւօքը միայն հողերնին ցօղուելով, ա՛հ,
այն ատենը Միրիքեւլամ Կարապետը Միրիքե-
ւլամ Կարապետին հետ առ օրին չթաղողները
նզովեալ ըլլային. բայց հօրդ հոգուն ըլլայ
միտ դիր, բանն անանկ չէ. աղամորդի ծը-
նողները, Մովսէսի որդի, Մահմէտի որդի,
Պետրոսի որդի, Աթանասի որդի, Լուսաւո-
րիչի որդի, Կալուինի, Զուինկլէսի և ալ խել
մը եսի ու ղսի որդի կը թաղուին կսր:

Կրօնքներն իրենց հանդերձանօքն ու ա-
ղաղակներովը կամ մրմունջներովը մինչեւ
տապանաց եզերքը կերթան, և արարողա-
պետներն ալ մարդն հողին մէջ դրուելէն
ետև ալ ինք իր գլխուն չթողելով, իւրա-
քանչիւրն իրենց անշնչացեալ խոստովանողաց
տկանջն ի վար անդրաշիրմեան ճշմարտու-
թիւններ ունին հաղորդելիք:» Մեղու, թիւ
109, 1860\ Սեպտեմբեր 10:

Ասոնք փոքր ի շատէ կըրնան տալ 1858-60ի Որսաքեանին հրատարակածներուն ոգիին և մանաւանդ լեզուին վրայ համառօտ գաղափարներ մը, իսկ նոյն միջոցներուն պատրաստուած վիպական ու թարգմանական գրուածներէն (որ դեռ ձեռագիր կը մնան)՝ կըրնանք հատուածաբար առնել հոս Տելեմաքի աղատ յարասութիւն մը գրաբառ ոտանաւոր և քանի մը տաղեր՝ իբրեւ ճաշակ իբր գրաբառին ու քերթողի կարողութեան։ Մընացածը բարեմիտ բանասէր մը կըրնայ տպել տալ։

ԱԶԱՏ ՅԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ

ՅԵԼԵՄԱԳԻՆ ՖԵՆԵԼՈՒՆԻ

«Ես որ երբեմն յանձեռագործ ի ինձ
 Զդուզնափեից յօրինեի երգ յարմար՝
 Ըզմանկըջույն զքօսուցանել շուրջ զամբոխ,
 Դիւցազնական թաղից կացեալ արդ իւրբող.
 ԶԱրեւնասայ երգեմ զարկածս համբակին,
 Յոր խիբացեալ զարգուն թիոց դիցունհին,
 Զի մի՛ իւրեւ ի փորձութիւն ածցե զնայ,
 Կամ փորձութեան ինքն իսկ իցե եմբակայ,
 Նախահոգակ իմաստութեամբն իւրական
 Ըզմեներին եր կերպացեալ թիպ դաժան:
 Մուսա՛յդ, որ ցարդ ծանուցեալդ ես չոկ անուամբ,
 Եւ քան զագուռ սպիտակ անգիւտ գոս անձամբ,
 Հե՛ղ ի թաղս իմ զծիծաղ եւ զխիւղ բռնալիւր,
 Եւ զնախասիւս զերկդ իմ կացո՛ւ անբասիր:

էր Կալիպսէ խորասուզեալ ի սեաւ սուգ,
 Եւ զդիցական ցօղեին զայսսն արտասուի,
 Զի Ողիսես կէս փեսայն իւր անասուած,
 Լքեալ ըզնա՝ դաւով գնացեալ էր ի բաց:
 Յետ արկածից յագունց Յոյնդ այդ խաբուսիկ
 Լեալ ի մըրըկաց առ դիցունհոյն ընկեցիկ,
 Ի բարուրիւն նորին անդ զամս Եօթներեակ
 Համայնեակցի վայելեալ էր հանգունակ,
 Եւ Կալիպսէ զանմահութիւն ի պարգեւ
 Անպարտին էր խոստացեալ արդարեւ,
 Եւ ակն ունէր նա ի բախսէն մանաւանդ
 Զի Դարբինեան ⁽¹⁾ ոք ի հողմոց վարեալ անդ՝
 Վաղաքսկիզբն ամուսնութեան ի լուրիւն
 Պսակ շնորհաց դրնէր ի գլուխ Երկոցուն,
 Եւ հարազատ ծնընդեամբն ապա ըզկըղզին
 Դիցանուշակի եւ դիմ մանունի լընուին,
 Մայր ունելով յորովայնէ դիցունհի
 Եւ հայր՝ յետոյ ասուածարեալ՝ սոս պատեհի:
 Այլ Ողիսեայ ելով վաղ կին ոսայցմանկ
 Ի նա խորհէր յաւերժ փեսայն խորամանկ,
 Եւ զմտաւ ամելով ցայգ եւ ցերեկ
 Ըզկըկոցին Պեննիոպեայ զերբեւեկ
 Բըռնականի ամուսնութեանն ինքեան յուծ
 Մանրանալով ամէր զայրոյժ կամ զայրուց.
 Այլ փախրսեան ոչ գրասնէր նա աղագ,
 Շուրջ ամենուս զինք պատելով ծով անյագ:
 Իսկ Ողիսես ուր թափուցեալ ի յայրին

---

(1) Թուի կականարկէ 1860—1870ին հռչակեալ Յակոբոս վրդպ. Զիլինկիրեանը, որ գծտելով Երուսաղէմի միաբանութեան հետ՝ լքած էր զայն և ի Պոլիս կը կատարէր բողոքական ու ապօրէն պսակներ: Իր խոր ծերութեան ընդունեց հայ-հոռմէական կրօնն, որուն այնքան ղէմ գրած էր երբեմն:

Ունկն եղեալ էր բանից ճիկնոցն եւ բծիշկին,
 Ի բախքսէն յայնժամ եկեալ յիրեւան,
 Ընդէ՞ր. ասէ, ճիկի՛ն քեզ կեանք դառնանան,
 Մինչ Ողիսեւս ինքնանրո՞ւր կայ առ քեզ.
 Իւրոյ առնել սիրոյն փորձոյ արդ. հանդես:
 Ի շիւղ երթայց ահաւասիկ ի նախոս,
 Եւ առօրին ի շիւղ ածից զըՍկոմբոս:
 Անձնապատիրն ի միտս եկեալ Կաշիպսէ,
 Եւ գծածկամիտն համբուրելով հեկն՝ ասէ.
 Իմս Ողիսեւս, մի՛ գնայցես մի՛ դու ի շիւղ,
 Հուպ ի ծովափն անդ յայլ այրի կան գետնդ
 Տապաւր, ուրագ, սրդոց, շաղափ եւ զըլիւր,
 Եւ աղախնայցս օգնելով քեզ ժիրածիր,
 Դու անդամօր կառուցես քեզ այսօր շաւս,
 Եւ ի վաղիւ ի չու գտցիս դու պատրաստ:
 Ողիսեւս վաղ գիտէր զգործեացն ռզպահես,
 Այլ չը ներեր խաբէութեանն իւր արհեստ,
 Խօսիլ երբեք առ դիցունիւն զայնմանէ,
 Զի մի՛ նմա խեղ փախըսեան ածիցէ:
 Այլ դիցական ի հրամանին նա ի չուր,
 Վաղվաղակի զկաղնիս հարեալ ընդ արուր,
 Ծածուկ ձեռամբն Արեւնասայ առօրին,
 Կազմակերպեալ հանդերձէ շաւս ոչ չնչին.
 Եւ իշուցեալ ըզնա ի չուր կազմ ի չու,
 Ի Կաշիպսեայ խնդրէ գոյ իւր օրհներգու.
 Նա անգիտակ փախըսէին խաբկանաց,
 Զմիտահեծան ծովունց կոչէ ինք զաւստուած
 Եւ զիշխեցողն հողմոց եւ զհայրն Եւդոքոս
 Թգնէլ նըմա ի հայրայրէլ իւր Սկոմբոս.
 Եւ աչ ջըլեալ խաբերային եւ համբոյր
 Վասըն դարձին սէր ուխտէ նմա անպարոյր:
 Նա զառագաստ պարզեալ հողմոց եւ մեկնի,
 Եւ հեռացեալ ի քաց գոչէ. 'Իցունի՛,

Զի՛ն ծըխելի եւ զժամացոյց եւ զմէշին
Մոռացայ այդր ի պահու մեր հրաժեշտին.
Պահեա՛ զնոսին, եւ զո՛ւր մաքրել զկասկարայն,
Զի ձկունսն խորովեցիմք նոյն հետայն:
Ասէ, եւ սեպ ծածաւի: Լա զքաշկինակ,
Եւ Դիցունհին ըզնոյն առնէ օրինակ.
Արեւն ի մայր իւր խոնարհեալ մըսանէ,
Եւ զնացկին շատ ծածկի յաչաղ յայնմհետէ:
Աղաչանաց Կաշիպսեայ լեալ ունկընդիր,
Անտի Եւդոյ. աստի Պիսիդ վրեժխընդիր,
Նա զմըրթիկս իւր արձակէ զայրագին,
Սա քարկանայք աշխ պուղեալ մինչ յարփին,
Վարեն մըղեալ զհեղինն յաւեժ ուխտադրուծ,
Ի ծառապանս կեալ յազգ՝ ոչ նուազ խուժադրուծ:

Ի ճանանել ճշուշից արփույն ևսխարժարծ՝
Աստուածունհին բողեալ ըզնուն եւ ըզբարձ,
Ի քըլրակի քարձու դիմէ սարաւանդ.
Դեռակըն կալ իւրն Ողիսեայ դարձի անդ,
Մոռանալով ի՛նչ զըմկոմբոս պիտանին
Եւ զակընկալ առաջնապետի արգանդին:
Բարե՛, զըլեն անդ ժամք ըզժամս, եւ դանդաղ
Սահին աւուրք իբրեւ զգումեշ անսըւաղ,
Եւ անձկալոյն յեզերս անդ ոչ դիտի շատ,
Որ զնայր բերել ինկեան նըսեն քարեքաս:
Զի՛ն նմա եղեւ. զոչէ դըշխոյն առ վշտին,
Եւ արձագանգք ըզնոյն կըրկնին յանգ քանին:
Մի՛ Պիսիդեայ հրոսող աշխացն որկորուս
Անդնդասոյզ մասնեմք ըզնա ի կորուս.
Կամ քէ դաւով դրուժանն արդե՛օք պատեալ զիս
Խո՛յս եւ յինկն լեալ ապաստան ի յաշխ:
Որ զինչ եւ է պատճառք նորին կորստեան,
Վըկա՛յք վըջացս, ո՛վ դիք, զո՛ւր ինձ ապաստան,
Դուք որ միով ոչ շատցեալ ամուսնաւ.

ի յառեւանգ ցանգոտդիք դուք ընդ երեւաւ,
եւ կանանին ձեր, մանաւանդ իոյդ. Հե'փես,
Ծախե գաւուրսն յամուսնութեան գաղտնեւ:
Ձամուսին մի մահացու շա՞ք օնեւք ինձ,
Որ ի կըղզւոյ աստ կամս լրբեալ յանմահից.
Թե Ողիսեակ մանկիկ խաղայր ինձ յայրիս,
«Դոնեա ըզդեմսըն բերելոյ հայրենիս »
Ոչ արդարեւ պատեալ ի սպառ մնայի,
Եւ ոչ լրբեալ ամենեւին ամայի:

. . . . .

ԳԵՂՈՆՔ ԵՐԵԿՈՐԻՆ

Քանզի շրթունք իմ հըպան ի քո դեռ եւս լի բաժակ
Քանզի զնակատ իմ գունատ ի մէջ Թաթիցդ հանգուցի,
Քանզի զհոգւոյդ ծըծեցի մերթ ընդ մերթ սիւզ անուշակ
Հոտ խնկարոյր 'նդ ոլորտիւք պարածածկեալ ըստուերի.
Քանզի եղէ արժանի բարբառ ի բէն լըսելոյ.
Որ ծածկափակ ի սըրտին ծաւայանայր յերակունս,
Քանզի տեսի զքո լալիւն, քանզի տեսի զժպիտ քոյ,
Քնկունք քոյին յաղերս իմ և շրթունք քո յիմ շրթունս,
Քանզի տեսի ճանանչել զմայլեալ զխոյս ի սպառուած
Նըշոյլ մի քուճըղ աստեղ. աւա՛ղ յաւէրժ քողելոյ,
Քանզի տեսի անկանել ի ծով իմոցըս կենաց.
Թերթ մի վարդի յապաւեալ ի քոյոցդ իսկ օրերոյ.
Իջիսմ առել ապաքէն ցերաղախոյս ամս ամաց,
Մնցչի՛ք անցչի՛ք հանապազ, չի՛ք ծերանալ ինձ երբէք.
Գնացէք ի բաց ընդ ծաղկանցդ ի սպառըսպառ Թօշնելեաց,
Է՛ք ի հոգւոյս իմ ծաղիկ, զոր հատանել չի՛ք ումեք.
'Նդհարեալ ի նա Թեւոց ձեր, ոչ զեղցին ինչ յանօթոյս,
Յոր զծալաւ իմ հարկանեմ և զոր լըցիս պատարուն.
Քան զձեր մոխիր համօրէն առաւել հուր գոյ հոգւոյս,
Եւ ի սըրտի իմ գոյ սէր՝ քան զմոռացօնս ձեր զեղունս
Թրգմ. Խ. Գ. Մ. ՎԻԿԹՈՒ ՀԻԻԿՈՅ

Ա Ռ Ա Կ

ՃԳՈՒՌՆ ԵՒ ՄՐՋՈՒՆ

Ճըպդուհան երգեալ զամառն ողջոյն
 Ընդ ժամս առաւր և ընդ ցայգոյն,
 Մինչ հեռեւանակըտ ամէհի
 Եդին զքնոթեան մերկ ամայի,
 Ջգաց անագան սիրոյ ի կըսկիժ
 Ըստասոյ սոճոյն ըստասանայից:
 Ու գոյր որեւէ խոռն մի ճանճիկ
 Եւ ոչ իսկ որդըն փանաթիկ՝
 Աւ հարկանել ըզգաց Նորին,
 Որ ի տաղէլ հոռւ էր զոգին:
 Յոգաց հանեալ յիշաց յայնժամ,
 Թեպէր, առաւր յոյժ արարածամ,
 Ջորնարեւ մըջին զիւր դըրացի
 Որ անկարօր առաւ հացի՝
 Յամառնային վաստակոյն իւր
 Յըզփայր յարդեանըս Բազմաբէր:
 Մարեաւ ի դոռն յարկի Նորին,
 Եւ յայնեալ զնա կողկողագին՝
 Տալ ի նմանէ խնդրէր յողոտ
 Հարիկըս ինչ սոճոյն յամոտ:
 — Ի հոռնչս ամին, ասէր, թոյրի՛կ,
 Հարոյցից թեղ կրկնապարիկ,
 Վալի ընդ գլխոյն և շարեար
 Երդոռեալ յանդրոժ Բանիցս հաւասար:—
 Սակայն ժըլար ի արալ ի փոխ

- Ազգս այս թողլից յաւերժ ոսոխ ,
 - Լիւի . Դրացի , գլխաւն առի
 Զի՞ գործեցեր յարեգլերի .
 - Ո՛հ . երգեցի ցամբան աւարար : —
 - Երգեի՛ր . +ա ջ կառաւեաց արդ :

Ե՛րբ ի մըջեանց արարճ առ ի խրատ ,
 Եւ ի մեղեաց ի պարն , ո՛վ լաար :
 Թրգմ. Խ. Պ. Մ. ԼԱՅՈՆԻԷՆ

Բայց իր ժամանակին սովէնէն ճշմարտա-
 սէր ու ճշմարտապէ՛ս բանասէր այս գրիչն
 ինչո՞վ կը փոխարինուէր՝ նոյն իսկ իրեն հա-
 մակրող բանասէրներէն , և ի՞նչպէս կապրէր՝
 զայս քաջ կը պատկերէ Փարիզէն Լիլաթօն
 էֆ. ի գրած հետուեալ տրտունջը , որուն նը-
 ման շատեր ալ գրած է իր միւս ծանօթնե-
 րուն :

Սիրելի՛ ու մտերիմ բարեկամ,
 Վերջին թղթովս խոստացած էի ձեզի
 տաան և հինգ օրէն դարձեալ գրել . և կա-
 բուոր էր գրել , բայց Պ. Արամն ⁽¹⁾ այն օրերը
 Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեշ-
 տասուն քոյրը տեսայ լսրկրութեամբ) նայե-
 ցայ որ բաղդն ա՛յլ տնօրէնութիւն ըրեր . է ,
 և գրեթէ գրելու կարիքը դադրեցաւ , որով-

(1) Ծ. Խ. ձանիկ Արամեան տպարանապետ :

հետեւ անպիտանացաւ։ Այսինքն Պ. Արամն եկած օրէն Փարիզի մէջ օրագիր մը սկսելու դիտաւորութիւն մը ցուցնելով, մտածեցի որ դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջագրութեանն և ձեր ազգականութիւնն հարկա՛ւ և իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեզ, անո՛ր մահաւանդ ձեր սպասը մատուցանել քան ինծի...

Բայց իս վհատեցողն այս դէպքը չէր միայն, որ այլով մասամբ ինծի ալ ուրախալի էր. այս դէպքէն զատ, ուրիշներն ալ որ ձեզի պէս ինծի իմ օրագիրիս ոչ միայն մօտաւոր սկզբնաւորութեան մը յոյս, այլ հաստատութիւն աւետեր ու փութով ձեռնարկելու խրախոյս, ... նաև պատուէր խրկած էին. անոնք ալ ձեռնթափ եղան իրենց առաջարկութենէն, և ձեր ինծի՝ «Պ. Նշանն այս օրերս օրագրիդ համար բարենշան լուր պիտի տայ ձեզի» գրած ատեննիդ, այլք ինծի գրեցին, որ «երէցն կրտսերոյն ծառայեսցէ.» կամ «ի քաղցոյ կորիցէ։» Ինծի ծանուցին որ անօթի մեռնիլ չիմ ուզեր նէ, Մասիս օրաթերթը պայծառացունելու պիտի ծառայեի։ Ինծի ծանուցին որ իմ շնորհիւս տգիտութենէ հեռացած, Փարիզ եկած, քանի մը բառ ու բան սորված աղատագիրիս կամացն ու օգտին ղոհելու եմ իմ օգուտս։ Ինծի ծանուցին որ արդէն 200 բաժանորդ ունեցող օրագրի մը քով, ես հինգ բաժանորդ ստանալու հրաման չունիմ։ Ինծի

ժանուցին որ 11 տարուան աշխատութեանս արդիւնքն իւթիւճեանին օրագրին մատուցանելու, և այս իրիկուն առօրեայ թերթին մէջ երեւելով՝ վաղն ի սպառ անյայտ ըլլալուն ա-
կանատես ըլլալու եմ: Եւ ասոնց ամէնուն փոխարէն... Ամիսը 150 Ֆրանք... Ժող-
վողքով. բայց ես հինգ ամիս է որ կը գրեմ.
և մինչեւ հիմայ 2 ամսական տրուած է, մէկը
150, միւսը 130ի հաշւով, ան ալ ոչ ամբողջ,
այլ հարիւր միայն: 150ը 130ի իջաւ, վասն
զի կոճիկեանէն խոստումն առեր են որ ան
ալ ամիսը 20 կամ 4¹⁾ Ֆրանք պիտի տայ ե-
ղեր, ուստի իրենց խոստացած 150ին 20ը վա-
ր թալէն ետեւ, ամբողջն ալ չղրկեցին, միւսն
ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այ-
լոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր
երեսո՞ւն Ֆրանքի անսպառ գանձ պիտի
գայ եղեր ինծի ամսէ ամիս: Ես թէ՛ աղգին
գրականութեան և թէ՛ իմ անձիս ունեցած
պարտքս հատուցանելու համար իրենց գրեցի՝
որ ուրիշ անգամ 6000 Ֆրանքով կրնայի
բանասիրականս սկսիլ, 2000ը մէկ տարուան
ապրուստիս համար, մնացորդը բանասիրա-
կանին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս նախ
խոստացեր են, ըսել է որ գործիս համար
4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ
կայ ըսած էին, մնացած հաղարն ալ ճարելը
գժուար չըլլար: Երկու թուղթով գրեցի ես

անոնք Խ. Գ. Աղային, որոց մէկը Միքայէ-
լին միւսն ալ Իւթիւճեանին ձեռքը ղրկեցի,
և Ձ ամիսէ ի վեր լռութիւն արհամարհու-
թեան միայն պատասխան ընդունելէն զատ,
Ամբրոսիոս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս
ինծի ծանոյց որ Խ. Միքայէլ աղան հօրն առ-
ջին բառարանիս⁽¹⁾ տպուած թերթերը քննե-
լով՝ պատուական գտաւ և խոստացաւ որ
տպագրութեան համար իր բաժնին ինչ որ ա-
ռաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ:

Ահաւասիկ, սիրեցեա՛լ բարեկամ, ինծի
պատահածները. — Ես ասոնք ձեզի կը գրեմ
մտերմաբար, վասն զի Ռափայէլեան ոմն այս
անգամ Պոլիսէն դարձած ատեն իրրեւ ի լրոյ
հաւաստեց՝ որ դուք ձեր գրասիրական նա-
խանձայուղութեամբ ինծի համար ըսած էք
եղեր թէ: «այն մարդուն ապրուստն ապա-

---

(1) Իր բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չտեսանք այդ
բառարանը: Մահուընէն ետեւ իր գործերը տեսնելու և
զանոնք խարախելու կարի՛ նախանձայոյզ պարոններուն
վրայ՝ բաւական պատասխանատուութիւն կայ այդ ձեռա-
գիրներու և ուրիշ յիշատակներու անամփոփութեան մա-
սին: Միսաքեան կշռադատ բառագէտ մըն ալ էր, բառեր
ունէր որ բառարան կարծէին: Գրագէտներու մէջ քանի
մը տարի վէճ քշեց Պոլիս Թէ Գրէգէ բառին ի՛նչ ըսելու
է, և այդ բառին համար այն աստիճան պիտակցուցին
հայերէնի ոգին՝ որ մինչեւ Բել-Բոյժ ըսող գրագէտ եղաւ:
Միսաքեան շինեց յանկաբժ՝ իր հաշտ մէկ վայրկեանին՝
Գրէգ-Գրէգեան բառը, և ըստ ոչ իր սովորութեան բերա-
նացի հաղորդեց քանի մը ծանօթներու:

հովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատի : Ահա մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը . կողակիցս կուզեն որ էշ վարելու մանկունք հանէ իրենց : Իմ տքնութեանցս երկունքն իւթիւճեանին չե՛մ տար որ տառապեցունէ ու իր գրածներուն հետ ...ը դրկէ : Կա՛մ մնայուն և ընթերցանելի տպագրութեամբ կը հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս գալէս առաջ՝ օրագրաց մէջ հաստուած հաստուած ճարակ տալէս ետեւ , ամէնն ալ կրա՛կը կը դնեմ : Ի դուր գրեցի ապաշնորհներուն թէ՛ երաժըշտական ընթերցանութիւնն ազգին դպրոցաց մէջը մինչեւ հիմա մուտ գտած չէ . հա՛րկ է անոր սկզբունքն այբբենարան մը տարածել , և նոր գրութեան նշանագիրները Պոլիս չգրտնրւելով՝ ես ասիկայ Փարիզ միայն կըրնամ տպել : Ի դուր կը խնդրեն և կըսպասեն ծանօթ ըսնասէրներն Ա.ի վրայ գրած երազիս , որ Հովիկեան խեղճ Նիկողոս աղային ներշնչութեամբը ծնած ըլլալուն , ընդ վայր ջանացի իր կենդանութեանն աստնն հրատարակելու , և ընդ վայր ջանացի յետոյ ալ իր յիշատակին նուիրելու :

Ի՛ս մտիկ ըրէք , ազնի՛ւ Աղաթոն , այս անգամ յոյս չի կա՛յ , ազգին առաջին համարեալ գերդաստանը գրականութեան և գրագէտին ասանկ օգնելէն ետեւ ես յանձն առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ ,

իրենց դրանն առջեւ մահադէպի ծախել, և ո՛չ գրականութիւնն և ո՛չ գրագէտը գովիչ չնթութեամբ սուտակասպաս գերի ընել: Եւրեք տեսակ մէկըմէկէ մեծ պղտիկ բոլոր գիր, երեք տեսակ նօտր գիր, ինը տեսակ ալ երկաթագիր այբուբէնի մայր պղինձ ունիմ, ամէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ: Բոլորագրաց ինչպէս և նօտրերուն առաջինն, Շահ. Կարապետ վարդապետի տպած գիրքերուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու Վենետիկի օրացոյցին գիրին միջակն է, որով դեռ ուրեք բան տպուած չիկայ. երրորդը, Վիէննայի մէջ Գաղղ. բառարանին մանր գրոց չափովը շինուած է, որ քերականութեանս⁽¹⁾ ու սրամաքանութեանս աղիւսակներուն տըպագրուելուն համար ճարած էի, Վիէննայի վանքը մէկ մայրը կամ մաթուիսն եօթը ֆրանք կուտայ, այն հաշուով իմ քովս եղած գիրերը որ կատարեալ տպւորան մը կը կազմեն, հինգ վեց հազար ֆրանքի բան կըլլան. առաւելէն ետեւ ընել տրուած ուղղագրութիւններովն 2400ի մօտ եղած է. 2500 կըրնաքնէ անագէտ, չըլլար նէ, 2000 ֆրանքի ծախելովոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բարեկամութեան: Խասգիւղցիք որ թատր հաս-

(1) Այս ձեռագիր քերականութիւնն ալ անյայտ է, որ անշուշտ ամբողջ մըն էր միւս ամբողջ ձեռագիրներուն մէջ, Պ. Յածո՛ւկ:

առանելու. չափ յառաջամտութիւն ունին, ան-
շո՛ւշտ չատ չքշեր դպրոցին տպարան մըն ալ
կը հաստատեն: Իմ գիրերս իրենց համար
դիւրագնի ստացուածք մը կըլլան, և եթէ
դուք ալ վաճառելու խնամք ընէ՞ք՝ մեծ չար-
եաց և մեծ գայթակղութեանց խափանարար
բարերարութիւն մը ըրած կըլլաք:.....

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան հա-
մարէ՞ք նէ՝ ուղղակի փոստայով ինծի շրկեցէ՞ք
Ռիւ տիւ Փօպուռ Մօնմառա 13... Ամենայն
վստահութեամբ այս գործը ձեր ուղղասէր
եղբայրասէր բարեկամութեան խնամոցը յանձ-
նելով՝ մնամ միշտ բարեկամ

Խ. Գ. ՄԻՍԱԲԵԱՆ

Ասոնք այսպէս: Եւ մենք՝ թերեւս քիչ մըն
ալ տաղտուկ պատճառելով՝ փոխագրեցինք
հոս այս մանրաբան նամակը, որպէս զի իր
գործնական յօժարութեանց և ձեռնարկու-
թեանց վրայ ինքնախօս գաղափարներ տուած
ըլլանք:

Ֆրանսական ասպետային ուղղամտութեանց
և արձակ բերումներու մէջ սնանող Պուէտին
այս յայտարարութիւններն՝ արդարեւ դառնա-
պէս իրաւացի են, նկատելով իրերը սոսկ վար-
ժապետական կամ գրական հայեցուածէ,
մանաւանդ նկատելով Ֆրանսաբնակ այդ հայ-
եակներով: Բայց միւս կողմէն պէտք է դի-

տել որ պանդուխտը՝ չէր գիտեր թէ այն ատեն Պոլիս զբաղիլ սկսած էր ուրիշ բանասիրականներով . նորէն կը յուզուէր հինի նորի խնդիրը . թուականն 1861ի կը փոխուէր : Իր առաջին համարած գերդաստաններն ալ հետզհետէ իյնալու վրայ էին ժամանակներու բերումով : Նորըգուեաններու և հին գրաբառեաններու , գղերի և աշխարհականի կըզուլոտուքներուն վրայ՝ եկած ուղիսօրէն բարդած էին կանոնադրականներու և հակականոնադրականներու , լուսաւորեալներու և խաւարեալներու կուսակցական ուժգին վէճերը : Փրանսայէն դարձող նոր բանգէտները՝ գլուխ կեցած նոր երիտասարդութեան մը՝ վերոյիշեալ յարանուանութեանց ներքեւ հին բանգէտներուն հետ սկսած էին բախիլ նախ թերեւս հանրասիրաբար , ապա տակաւ անձնասիրօրէն և յաղթասիրաբար . ճարճատուն ճառերու և գաղափարներու մը հետ մուտ կը գտնէին՝ կարի բարեմարդիկ և երկիւղած կաղապարներու մը վրայ ձուլուած հին վարպետ հայերուն մէջ՝ յախուռն գործունէութեան , կոտորող թափող յառաջադիմութեան , հայրատեցութեան իսկ ձգտումներ ու արարքներ , որոնց կարի՛ թոյլտու աչքով նայեցան ժամանակին գործի գլուխ կեցող Լուսաւիճները :

Այս յուսաւիճներուն գլխաւորներէն էին

Սերվիլէն էֆէնտին , Աղաթոն Գրիգոր էֆ.ն ,
Ն. Ռուսինեան ևայլն , որոնք՝ մանաւանդ
Երուսաղէմի վանքին ներսէն դուրսէնի կը-
ռիններուն ատեն՝ կարգալով իրենց հին շու-
սակից Միսաքեանին ներսէնեան խաւարեալ-
ներուն խելքը գովող գրուածները՝ դանակի
պէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն . և թե-
րեւս ասոր համար բոլորովին ալ երեսէ ձգե-
ցին զինքը , մանաւանդ որ քանի մը հին մե-
ծատուն ընտանեաց մէջ Միսաքեանի համար-
ձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը
թողած չէին հինէն ի Պոլիս իր վրայով , և
այդ ընտանիքները վրէժխնդի՛ր ալ էին իր-
մէն : Ասով՝ ժամանակին երկու ահագին կու-
սակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըր-
ցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւոր-
եալ Միսաքեանին վրայ , ո՛չ ալ լուսաւոր-
եալները կըրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն
վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միսաքեանին
վերաբերումով : Ասոնցմէ զատ՝ ունէր ի՛նք
ալ թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքնե-
րն և իւր մուտ տրամաբանութեան հետե-
ւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական շու-
սամիճներուն ցուրտ կը բերէին : Կուսակցա-
կան ծայրայեղութեանց մշուշին մէջէն ալ՝
անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ
մարդուն (լինչպէս կախորժինք ճիշդ կըշա-
գատած ըլլալ) ճիշդ ու բարեդէտ խորհուրդ-

ներուն միջին գիծը տեսնել . անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պտուտաւոր հոսանքին բռնուած դաս մը վարժապետներու գրագէտներու և բանասէր Խնկներու՝ աննախսանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշուք անձներու կողմէ Միսաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը . իրեն եղած պատուագիր յորդորները կը զարեցունէին այդպիսիները . աւանդական ձեռնածիգ ընկերչակութիւններն ալ քիչ չէին խրտչեցուներ այդ աճայիպ մարդը , որ իր արտակարգ աշխատութեանց մասնակից ո՛չ ոք կը նշուէր : Քանի մը համեստ ու ամենայնիւ համակիր բանասէրներու փափազն ալ՝ չէր կըրնար օժանդակել իր կարի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն : Գրականութիւնն ի հարկէ , մանաւանդ ի պատահմանէ , իրենց չահավաճառի գործիք ընող անփորձ այլ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քսութիւններովն և քարընդոտնողութիւններովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ աննկուն գաղափարամարդը , որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ :

Այսպէս , յիրաւի կամ յանիրաւի , լքուած և խաբուած ալ իր Պոլիսի բարեկամներէն . յուսահատ աջէն և չկըրնալով դառնալ ձախին , խաբուած իւր վերացական խորագի-

տութեամբն ու չկորնալով խաբել իր կարգին՝ պանդուխտն իր ապրուստին համար կուտար ինքզինքը ձեռնարուեստական զբաղումներու. ա՛լ ոչ ինչ ունէր եկամուտ՝ բացի Կոճիկեան էֆ.ի կապած մէկ համակրական ամսականէն : ⁽¹⁾

Լուսանկարի աշխատանոցի մը քրեքաւս դէօրն եղած էր, և իր պարապոյ ժամերուն անշշուկ կը հետեւէր գրական մեծ շարժումներուն : Վենետիկի Զոջերն ալ՝ գիտնալով իր բանասիրական արժէքն ու հայկաբան կորովը՝ կը պատուէին զինքն իրենց այցելութեամբ ու մտերմական յարաբերութիւններով : Հ. Արսէն Հ. Եղուարդ և ուրիշներ՝ յաճախ բաց այցելութիւններ կուտային իր Փարիզի դիօգինեան սենեակը : Իբրեւ ճաշակ այս պատուական յարաբերութեանց՝ կուտանք հոս նաեւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի մեղմիկ գիրը, զոր ղրկած է Պուէտին՝ Վիլգիլիոսի հովուականին առաջին գլուխին ձեռագիր թարգմանութեանն հետ :

«Քրիստոսասիրի և սիրեցելոյ Պ. Միսաքայ Հայոց բանահիւսի, ի Քրիստոսի նուաստ ծառայէ յեղուարդայ Արքեպիսկոպոսէ խնդալ :

«Զցանկալի գիծս մատանց Զերոց մտադիւր վերածութեամբ ընթերցեալ, զուարճա-

(1) Ըստ Վսեմ. Տօքթ. Մ. Խորասանճեան էֆ.ի :

ցաք ոչ սակաւ ընդ կիրթ ախորժակս Զեր և ընդ զարգացումն բանասիրութեան ի մերազնեայ գրոհի, ածեալ զմտաւ զի եթէ առ մեօք քերթողահայրս մեր⁽¹⁾ վերակենցաղէր՝ ոչ ևս բողոք զանուսումնասիրութենէ համազգեացն հարկանէր։ Այլ ի Զեղ թէպէտ և բարութիւն սրտի զանցեալ ի դրուատիսն՝ ի սլատկանաւոր խրախուսանս անդ՝ առաւել քան զարժանն զանձնասիրութիւն մեր փայտայէ, որ հազիւ զթարգմանչի քերթողաց ոչ անձահապէս կըրեմք զանուն՝ թերեւս բնաւ իսկ անծանօթի ի հայկազնեառնն ի Պարսաս, սակայն չնորհ ունիմք սիրոյն որ զմեզ անդը վերընծայէ։

Արդարեւ զօրինակ առաջնոյ հովուերութեանն ոչ առ դերարգոյ Հ. Բագրատունի՝ այլ առ խնդիր քիւռորդեկին մերոյ յղեալ էր, և հօր Բագրատունւոյ ի նմանէ զայն առեալ և ապա առ նա ինքն դարձուցեալ իցէ, և ոչ զանիրաւս առ ձեզ պատճառեալ. այլ մեք ահա զհաւատար նորին աստանօր յաւելումք առ ի լրումն ուսումնասիրիդ եւեթ ըլձանաց, զի մի՛ նախ քան զտպագրութիւնն հատուկտիր ինչ մեծի քերթողին տաղք ի ձեռս յածիցին։

«Յանկալի և մեզ տեսութեանդ Զերում հոնդիպել, և եթէ ի գալստեան Զերում չյաջողեալ՝ ի դարձին յուսամք թէ յաջողեսցի։

(1) Մովսէս Խորենացի։

այլ այժմէն իսկ զվաստակ և զմեծարանս մեր արժանաւորիդ ընծայեալ՝ ողջ լինել Զեզ մաղթեմք շնորհիւ Տեառն :»

Ի ՀԱՌՄ

Հ. ԵՒ. ԱՐՔ. ՀԻՒՐՄԻՒՋԵԱՆ

Շիրակայ շնորհալեզու արքեպիսկոպոսին սիրահարն ու հետեւողն էր ինք ի հայկաբանութեան . Արքեպիսկոպոսն ալ հետզհետէ համակրեցաւ իրեն : Խ. Պ. Միսաքեան՝ Հիւրմիւզեանի ծաղկեայ ու ներդաշնակեալ գրաբառին ջերմ պաշտօնեայ մը եղած էր , թէպէտ և ինք ունէր աւելի՛ ջղուտ գրաբառ մը արեւելեան : Մանաւանդ իր ոտսահաւորներուն մէջ՝ ամէնէն շատ մօտեցած է մեծ Թարգմանիչին վճիտ ոճին . սնորհամար ալ յարգուած է միշտ փառկաճաշակ գրաբառագէտներէն : Անգամ մը՝ երբ ի՛ր իսկ Գերպ. Հիւրմիւզի յանդիման կը կարդար իր ձեռագիր տաղերէն մին , քերթող Արքեպիսկոպոսն ու իր փոքրաւոր հետեւողը խանդաղատանքով կը վկայեն՝ թէ ինք յաջողած է ամէնէն աւելի մերձաւորութեամբ մրցակցիլ հիւրմիւզեան գեղապարոյր ոճին . կը յաւելունք մենք ալ՝ թէ այդ փառուկ ոճին վրայ ինք աւելցուցած էր կարեւոր ինքնութիւն մը , իմաստներու աշխարհիկ առատութիւն մը , սեղմութեամբ կշռուած , և կորով մը սեպհական՝ բաւական տարբեր հիւրմիւզեան տաղերու նմանութեանց և սեթեւեթեալ նազանքէն :

1861էն մինչեւ 1871 գրեթէ ոչինչ հրատարակած է. Փարիզի մէջ այդ տասը տարին իրեն համար լուռ աշխատութեան միջոց մը եղած է. գրել, կարդալ, լուսանկարել, դիտել, օրինակել, առաջնորդել երիտասարդութեան և առաջնորդուիլ Ծրանսայի մեծերէն՝ հանրապէս ասոնք եղած են իր զբաղումներուն բովանդակութիւնը: Այդ միջոցին Պոլիսի հետ իր կցորդութիւնը կարի ցանցառած էին, և հին Պոլսեցիներուն տեղ անցած էին նորեր, որ կարի նոր և տաք խնդիրներով զբաղած՝ ա'լ դուն ուրեք կըրնային յիշել նոր-հին Միսաքեանը: Փարիզի մէջ ալ բաւական շատցած էին Հայերն և կըրնային Միսաքեանի կարօտը լեցունել իրենց ղուարթ տեսութիւններովը: Իր մենարանն ալ հոն՝ ընդարձակ վերնայարկի մը սրահն էր, բաժնուած քանի մը արուեստական սենեակներու՝ իւրակերտ զուարճալի անջրպետներով, որոնց մէջ էին իր մատենադարանը, իր աշխատանոցը, իր ճեմարանը, իր բակն ու պարտէզն ⁽¹⁾ և հաւնոցը:

Թռչուններու և հաւերու սիրող մըն էր ինք. իր ծանօթներէն մին կը պատմէ՝ որ օր մը տեսած է Միսաքեանը Փարիզի փողոցներուն մէջ արտամագին և արտասուաթոր՝ որ

(1) Սրահին մէկ անկիւնն հողայատակեալ պարտէզ մը շինած էր:

մանքոյին տակն առած մէկ հիւանդ իր հաւիկը, կը տանէր զայն յատուկ բժիշկի մը : Ասոր նման շատ խանդաղատելի և զուարճալի մանրավէպեր կը պատմուին իր փարիզեան կենցաղին վրայ . հոն անցուցած է, կըսուի, Պոլիսի երիտասարդական վարձէն բաւական տարբեր վարձով ալ կեանք մը : Այդ մանրավէպերն ալ կը թուուենք ուրիշի մը պատմել :

Միջոց մը էտ . Տիւրքիէի կողմէն կառաջարկուի իրեն հայ լեզուի ուսուցչութիւնը Քուէժ տը Ծրանսի մէջ . բայց այն ատեն Փարիզ գտնուող լեզուագէտ հայ քահանայ մը մէջ նետուելով՝ կառաջարկէ ինքզինքը : Ասոր վրայ Միսաքեան կրա՛կ կտրած՝ ծանր գիր մը կը գրէ Պոլիսի պատրիարքին, որուն մէջ կշտամբանքով յիշելով այս անիրաւ ոտընձըգութիւնը՝ կը յայտարարէ թէ գիրքերը ծախելով Մարսիլիա և անկէ ետնա պիտի անցնի՝ ինքզինքն Նմպեդոկղի պէս հրաբուլիւր պիտի նետէ : Սրտութիւն ամենի՛ և արժանի՛ հոմերական դիւցազներուն :

Փլիսոփայական հռետորական ու քիչ մըն ալ բժշկական և անդամահատական (որմէ չէր ախորժեր) դասերու հետեւած է իր պարապոյ ժամերուն, այլ նախընտրած ճիւղն եղած է միշտ հայ մատենագրութիւնն և բանաքննական ու մատենագիտական արուեստն առ հա-

սարակ : Փարիզի պուրիսմիսիոններուն մեծ մասը ճանչցած և ամէն շաբաթ ցանգորդած է անոնց Միսաքեան՝ պրպտող կրկտող հետաքրն-նութեամբ ու մատենաւոր շուայլութեամբ : Կըսուի նաև թէ վայելած է ժամանակակից քանի մը Եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու բարեկամութիւնն ալ . թէ իր յորդորումովն Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ թարգմանած է մէկ քանի գրաւաւ հրաշակերտներ , մանաւանդ Պօղ Վիրգինէն , ⁽¹⁾ թէ Հ. Սարգիս Թէոդորեանի 4 հատոր Մուրատեան վարժարանի պատմութիւնը տպագրուած է իր ձուլել տուած գիրերովը , թէ Փարիզցիք իր վարած մենիկ ու ինքնաբաւ կենցաղին արտակարգութեան համար՝ մատնանիչ կընէին զինքն «Ահա հա՛յ փիլիսոփան , հա՛յ Լամարգինն ըսելով» , թէ.....

Բայց այս և ուրիշ շատ զրոյցներ , որ իրարու ներհակ բաներ ալ կառքերեն , չեն կըրնար՝ գէթ նոր սերունդին՝ ներկայացունել մարդուն վճռական նկարագիրը , մինչեւ որ անձամբ չներկայանայ ինք մեզի իր բովանդակ երեւոյթներովն՝ առտնին ու գրական : Պէտք է Պոլիս գայ Միսաքեան , որպէս զի տեսնենք շօշափենք զինքը , խօսի՛նք իրեն հետ , իօսի՛ մեզի հետ :

(1) Պէռնարտէն տը Սէն.Քիէռի այս սիրուն գոհարը թարգմանած է գրաբուրի Կ. Ս. Իւթիւճեան ալ՝ դարձեալ Միսաքեանի թելարուծեամբն և սրբագրուծեամբ՝ Հիւրմիւզեանէ շատ առաջ : Մենք տեսած ու հաւնած ենք այդ ձեռագիրն ալ Կ. Պոլսեցի թարգմանիչին քով :

Գ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեսոնեան պայքուը. — Միսսֆեան պաշարեալ եւ հրանիւքի բռնուած. — Ողբն ի Փարիզ. — 1871ի ահաւոր անկումը եւ Պոլիսի Հայոց վիճակը. — Ռոպէկնո՛ն ի Փարիզ, Ռոպէկնո՛ն ի Պոլիս. — Իր ընդունելութիւնն հոս. — Միսսֆեանի զաւակները. — Մասիսի խմբագիրը. — Շուս կիշնայ իր պատճառներէն. — Իր Գորտովնամարտը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, մեր դպրոցը. — Թեոդորոս Զօրայեան փիլիսոփան. — Պուէտը. — Իր Ա. դասը. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ եւ Անաֆաւսիս. — Աշխատեալառէն դէպի գրաքառ. — Միսսֆեանի ակադեմական մեքոսը. — «Զե՛ն կարդար կը գրեմ, չգիտե՛ն դաս կուսան» — «Սկիւսարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ». — Միսսֆեան երեսփոխան եւ ասեմապետ. — Իր կենցաղն 1885էն ասդին. — Իր ծամադրաւայրը. — Իր ապրանքն ու տարազը. — Միսսֆեան Հաճի-աղայ. — Տեղական ու հոգեքանական պատճառադիտութիւններ. — Իր սրահն ու սենեակը. — Իր մարդասեցութիւնը. — Իր ծերութիւնը. — Ինք Տարուիմականութեան յարած. — Հիւանդութիւնը. — Վախճանն եւ յուղարկաւորութիւնը. — Սկիւսարն եւ Սկիւսարցին. — Իր Պարթենոպէն ու Պանթոնը. — Վերջաքանական բուն տեսութիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական թուականն 1870 : Տեւտոնեան հուրին նախկին պայթումէն իբր ամիս մը ետքը՝ Միսաքեան իր Նոր Բաքե շոնին հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝ իր սիրական մատեաններովը , իւրակերտ բուրաստանովը , թռչուններովը , հաւերովը , իր երազներովը , յոյսերովն և պատրանքովը : Իբրեւ դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք , ինք օրերով առաջ՝ հակառակ ֆրանսացիներուն սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս աղիտաւոր պաշարումը . մինչ Փարիզցիները կրակ ու բոց կտրած ա պե'րչեմ ա պե'րչեմ կը գոչէին , ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝ պաշարած էր բաւական ուտելիք , գլխաւորապէս օթեկ հացի կարմրած շերտեր աւ թահին հեշվասը՝ պատրաստուած դարակներուն վրայ : Եւ անոնցմով էր որ շաբաթներով կը կերակրուէր՝ մինչ նքթեալ ամբոխն անսուրբ կատուններն եւ մուկե'րն անգամ կը մաշէր կո'յր կատաղութեամբ : Բայց քիչ մնացած էր որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր զինքն ալ ռումբերուն ներքեւ . վասն զի երկրորդ շաբթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի սենեակը խոշոր հրանիւթ մը , և կործանելով առաստաղը՝ ձգած էր բովանդակ յարկը ահ

ու դողի մէջ : Այս դէպքի մէջ դէպքն է՝ որ առիթ տուած է իրեն յօրինելու իսկոյն քերթուած մը , որուն մէջ կը նկարագրէ պաշարումին խստութիւնն և շուրջանակի աւերը բարեւական , իր դժբաղդ վիճակը ճակատագրեալ , Ֆրանսացիներուն ղայրագին խուճապը , Փարիզի բնակից մոլութիւններն և փառիզցիներուն զեղծ վարքը՝ պաշարումէն առաջ . հո՛ն է՝ որ երբայեցի գուշակի շեշտերով կը կշտամբէ իր երբեմնի պաշտած յեղամիտ Ֆրանսացիները : Գրեթէ բոլոր Հայերն ալ փախած էին Փարիզէն . սակայն ինք՝ Ֆրանսացիներուն զուարթ և երջանիկ օրերուն երբեմն ուրախակից՝ կուգէ նաև աքիլլեան կարեկցութեամբ մը թշուառակիցն ըլլալ անոնց , և կը մնայ հոն՝ թերեւս մեզի անծանօթ ուրիշ պատճառներով ալ :

Այսպէս պատեալ պաշարեալ Միսաքեանի ալ փարիզեան վերջին օրերը՝ գերմանական մոխսերով աւելի կը մթագնին կը խաւարին , ամէն յոյսի հետ խորասուզուելով հեղեղեալ խառնակութեանց մէջ , որոնցմէ ազատիլ չէր հնար բայց եթէ համբերութեամբ և սլատեհական փախուստով մը :

Ամէն բան լմնցած էր 1871ին : Այդ ահաւոր անկումէն ետքը՝ Միսաքեան սկսած էր նկատել գաղիական հռչակեալ մեծութիւնն և գիտութիւնը ճշմարիտ փիլիսոփայութեամբ մը ,

սոսկ մերկ աչքով , առանց խոշորացոյցի , առանց ակնոցի անգամ :

Տարիքը լեցած , իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած , իր հին ծրագիրներն յանկարծակիի եկած , հրապարակն անձկացած՝ յետին ակն մը կը փրթի ընկրկեալ սրտնեալ և ճարհատեալ պանդուխտին ներսէն , ու աչքն Արեւելք կը դարձունէ : Ա՛լ դառնալու է Պոլիս :

1871ը Պոլիսի հայերուն ամէնէն բեղմնաւոր տարիներէն էր . գործօ՛ն , խօսո՛ւն , սրբազրեա՛լ , խարբալեա՛լ : 1860էն ի վեր ամէն բան առած էր՝ տակաւ յառաջատուութեամբ՝ նոր և սշխարհիկ գնացք . կերպացած էր խօսողներու կանոնաւոր շարք մը և խօսելու կանոնեալ լեզու մը . հին կռիւները , կուսակցական մռայլ ու սոգէտ վէճերը՝ գէթ առերեւոյթս՝ խափուցուած էին հարթ համերաշխութեամբ մը . միայն ֆրանսական անկումն ալ՝ բաւական ցնցած էր նմանող նոր երիտասարդներուն պատրալից խելապատակները , ուր 10-20 տարիէ ի վեր դարիլ սովորած էին՝ ֆրանսական մատենագրութեանց ու փիլիսոփայութեանց տեսիլներուն հետ՝ ֆրանսական պոռոտագոյն անուրջներ խիզախ պարիկներ և յախուռն կիրքերու արդիւնք յախուռն սկիզբներ : 1860ի առաջնորդող սերունդը՝ դեռ մասամբ գործի գլուխ կանգնած՝ կը

խրախուսէր նորահաս երիտասարդներն՝ իր ազդեցութեամբ ու չափազանց թոյլտուութեամբ (tolérance)։ Օրագրութիւնն՝ հիներէն ու նորերէն կը բանէր ժամանակին կարող ձեռքերուն մէջ, Մասիս, Փունջ, Օրագիր, Մանգումե, Մեղու օրուան թերթերն էին, ու կը կարդացուէին իւրաքանչիւրն իր գոյնին մէջ՝ պահպանական, կղերական, համարձակ, զաւեշտական ևայլն՝ մանրամասնութեամբ ֆրանսականին եթէ ոչ էութեամբը գէթ երեւութեամբը ճշգրտատիպ։ Եւ այս կեանքը ֆրանսականաց Միսաքեանին ալ չսիրած բանը չէր։ Այդ նմանող զարգացումին ձայնը՝ մանաւանդ հեռուէն՝ շատ անուշ հնչած էր իրեն, անո՛ւչ այնքան, որքան դառնացած էին իր շուրջի որոտող ձայները։

1871ին վերջերն է՝ որ կը ժամանէ Մարսիլիայէն Պոլիս՝ նոյն պարզ և փիլիսոփայ տարազովը, որով կապրէր Փարիզի մէջ՝ հետն առած մինչև իսկ իր Ձէ տարուան ֆէսը. բա՛րք։ Երկու հազարի մօտ գիրք ու ձեռագիր բերած էր հետն և երկու կառքի չափ սարուփարթայ, որոնց ամէնուն տնօրէնն ու խելք հասցունողն ի՛նք եղած էր ու ի՛նք պիտի ըլլար միշտ՝ ասեղէն մինչև թելը. ստուգիւ, կենցաղին նայելով, Ռոպէնսո՛ն ի Փարիզ Ռոպէնսո՛ն ի Պոլիս։

Նոյն օրը ժողով կար, կըսեն։ Ժողովա-

կաններէն իր ծանօթները գալուստն իմացածնուն պէս . կը փութան հետաքրքրութեամբ դիմաւորել զինք , և հարեւանցի թօթուրտութէ մը ետեւ՝ բերել ժողովին սրահը , ուր չնայելով իր նժդեհական արտաքինին , կընեն իրեն պատուալից ընդունելութիւն մը : Երկրորդ օրն այցելութիւն մը կուտայ Օտեան Պօղոս աղայի բանասէր որդիին . հոն կը գըտնուի նաև Գեր . Մկրեան Տ . Յովհաննէս հայրը : Միսաքեանի մեկնելուն վրայ Օտեանի որդին 20 ոսկի Մկրեան հօր կուտայ՝ որպէս զի նոյն ժամուն Պուէտին յանձնէ ի ծախս իւր նախապատրաստութեանց : Զամբան հանրակառքին մէջ շատ կըստիպէ քահանան Միսաքեանն՝ որպէս զի ընդունի նուէրը , բայց անհնար կըլլայ իր հաճութեամբն ընդունել տալ . մինչև որ հարկ կըլլայ բռնի գրպանը լեցունել :

Այնուհետև իր համբաւն անդրադառնալով բաւական խորունկ ալքերէ , կըսկսի տարածուիլ մանաւանդ գրագէտ ըսուած դասին մէջ . «Տեանն՝նք , ներկայանա՝նք , խօսի՛նք հետը» կը շնջեն անկարծախրաբար , բայց մեր նորեկն այն տեղուանքը չէ շատ : Մէկ քանի շաբաթ հիւր կըլլայ Սկիւտար , Իճատիյէ , Իւթիւճեան Կարապետ էֆէնտիի տունը , մինչև որ իր ծնած թաղին եկեղեցապատկան պանդոկին մէջ կը պատրաստէ սենեակ մը , ուր և մնաց մինչև վերջը :

Պատգիւղի կրակ ու գրագէտ երիտասարդութենէն, իր հին բարձրաստիճան աշակերտներէն, Պոլիսի հայ իմացականութենէն կարելոր խումբեր հետզհետէ կայցեն կը տեսնեն ու կը շօշափեն փիւնիկ մարդը, որ անզանազան (indifférent) պարզամտութեամբ կը տեսակցի ամէնուն հետ՝ դեռ բաւական վառ Փարիզի համարձակ տեսիլներով և յիշատակներով, մինչև որ կը լուծուի ի՛ր ալ պատրանքը, մինչև որ կը խմէ բիւղանդական քուրը:

Լուր կելնէ հաւել իր ազգականներուն մէջ թէ Միսաքեան կարգուեր է, զաւակներ ունեցեր է, ու այդ զաւակներովն եկեր է Փարիզէն (այս լուրն ինք հանած էր): Կերթան անձկութեամբ և կը հարցունեն զաւակները. — Զսւաւկնե՞րս, ահաւասի՛կ: Եւ կըսկսի ցուցադրել իր բազմեղբայր գիրքերը:

Դարձեալ աղէկ չգիտենք՝ ի՛նչ խօսակցութիւններ տեղի ունեցած են Մասիսի հին խմբագիրին տունն և ի՛նչ եղած է գլխաւոր պատճառն՝ որ այնքան երկարամեայ բարեկամներ այնքա՛ն տարակարծիք գտնուեցան ապա իրարու և թշնամացա՛ն իսկ, մինչև որ այդ գրական ու անձնական քակտումն՝ եղաւ գլխաւոր պատճառ Միսաքեանի պոլսական ձախողումներուն ալ:

Մասիսի խմբագիրը բաւական ստիպած

ըլլալու է թարմ թարմ հրապարակ նետելու համար իր հին երէցը, որ մինչեւ ետքը պընդած ու չէ զիջած՝ գէթ տարի մը հեռուէն ազգին վիճակն ուսումնասիրելէն ետեւ գործի սկսելու խորհուրդով: Դարձեալ՝ Միսաքեան բաւական անշողոքորթ յանդիմանութիւններ ուղղած ըլլալու է, ըստ իր սովորութեան, Կ. Ս. Իւթիւճեանի՝ գրական քանի մը խնդիրներու և անձնական պարագաներու համար, որ բնական տարածայնութիւն մը կը ձգէին քառորդ դար մը ամուրիարաց Փարիզի մէջ իմաստասիրողի մը և քսան տարի ամուսնական կենցաղով մը Արեւելքի Հոսմին մէջ գրողի և գործողի մը միջեւ:

Միսաքեանի պայմանադրած այդ տարուան պայմանաժամն՝ համառօտեցաւ, սակայն, բաւական ձախորդ կերպով: Ժողովէն, օրագրութենէն, թաղերէն այդ անձն իրենց կողմը քաշելու համար բան չմնաց որ չընէին. սակայն ինքը դեռ ինկած չէր իր հին անմեա չէզոքութենէն, ու թարմ և հզօր համբաւի գիտակցութիւնը՝ բաւական ուժգնութեամբ անխախտ կը պահէր զինքն հոն:

Իր նախնի ծանօթներուն տեսական աղդեցութեան ու համակրութեան գաղափարը՝ դեռ հզօր կը պահէր իւր Ֆրանսական անձնասիրութիւնը, իր համարձակ անձնավստահութիւնը, որ յաճախ ալ աննսրդաչնակելի հը-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փոխառկայական (իր իսկ բառով) միտքին։
Կայի՛ն այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քսան և չորս տարուան ծոյլ տա-
րակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միսաք-
եանի իմացականին ու բարոյականին հակոտն
վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւունք ունենա-
լու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչափ ալ
ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրե-
րէն։ Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն
ատելու։

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէու-
թեանց կոյս ոգին անդին չանցաւ քանի մը
մտերիմներու տունը խորհրդակցական սահ-
մանէն։ Հին կարապն հրապարակով խօսեցու-
նելու ոմանց հետապնդութիւնն՝ յաջողեցաւ
վերջապէս նետել օրուան ատեանը, լաւակոն
ձախորդ պարագաներով, տարաբաղդ Մի-
սաքեանը, որ արդէն ազդեցութեամբ մը
«Առաջին անգամ այս պարագաներով հրա-
պարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր»
կը գրէր իր առաջին տողերով. երանի՛ թէ
մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն
ու չգրէր դեռ։ Ահաւասիկ այդ պարագանե-
րը. վա՛ճ, կենդանի բառերուն վրայ ծուղած
էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փունջի մէջ, որ
կցորդուելով հին հաշիւներու և պրկումներու
հետ և տակաւ աճելով՝ առաւ ակադեմական

գուարճալի երեւոյթ մը. բառարաններ, փաստաբաններ, դատարաններ յուզուեցան ամիսներով. գրագէտ չմնաց որ բան չգրէր այդ բառերուն՝ լայնքին, երկայնքին, քզանցքին ու ատուերին վրայ. գրեցին մինչեւ Ա. Մ. Գարագաշեան ու Տէրոյենց ալ : Եւ այդ գործունէականարեւն էր՝ որ պարպեց Միտաքեանն անգամ իր լռութենէն ու գեղեցիկ պատրանքէն :

Համերական այդ հպարտ մակագիրով գրեց ի՞նք ալ քանի մը հռետորական յօդուած. իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զինքը. այլ, չիտա՛կը, բանը չէ՛ր արժեր ա՛յնքան լեզու և ա՛յնքան գիցարանութիւն և արամարանութիւն սկրրթելու չափ :

Զէ՛ր արժեր որ այդ բառական ու անձնական վէճին համար՝ առաջին անգամ իր բովանդակ կծանող լրջութեամբն հրապարակ նետուէր, վիճէր, մերթ տղայանար ու մերթ վարժապետանար, աուլուէր, հեճուկի իստնուէր՝ Փարիզի քսան և հինգ տարուան փիլիսոփան, որուն համար կայի՛ն աւելի կարեւոր գործեր : Յաջողեցան, Յ. Պարոնեանի ըսածին պէս, իրենց ծովը ձգել հին լուղորդը, և յաջողեցան ընկղմել իսկ զայն, վասն զի իրենց ընդդիմոսնաբար կը լողար և կը մտրակէր զիրենք անխնայ :

Շատ աղայ էինք մենք այն ատեն, և Մի-

սաքեանը տեսնելէ առաջ՝ տեսանք ու կարգացինք իր գրուածները բացառիկ հեաաքըրքրութեամբ. զմայլեցանք իր ոճին ու ճարտարխօսական ուժգնութեան վրայ կրծուացած նորանշան անձնասիրութեամբ, և աւնողք ճշմարտասիրութեամբ մըն ալ առած խրտուցիչ կերպարանք: Կը բաղձայինք տեսնել ֆիլիսոփայ մարդը. կուզէինք մենք ալ տեսնել զինքը, դաս առնել իրմէն. մանաւանդ մեր մէջէն մէկն՝ որ կոյր տարփող մըն էր հին յիշատակներու հին լեզուներու և հին մարդերու:

Պոլիս գալէն տարի ու կէս ետքը պատահեցանք իրեն. անձրեւոտ իրիկուն մըն էր երբ ներկայացանք անոր: Պատուելին (վասն զի այսուհետեւ այս անունով պիտի անուանենք զինքը) Սէլամիյէի փուռնէն հաց կառնէր. միջահասակ, խարտիշամօրուք, առոյգ կազմով, կարմիր երեսներով և վառվռուն աչքով՝ վաթսուսնոց մը կը ցուցնէր: Արտաքին երեւոյթը՝ փիլիսոփոս ամղանէն ու անյարդար մօրուքէն ու Փեպէն զատ՝ չունէր կարգէ դուրս բան մը: «Օ՛ բարե ձեզ» ըսաւ, և տաք ժպիտով մը քանի մը խօսք փոխանակելէն ետեւ՝ «Կերակուրիս ատենն է» կրկնեց և հեռացաւ:

Քանի մը օր ետքն՝ իմացանք որ մեր հոգաբարձութիւնը մտադիր է եղեր գասախօս

դնել մեր դպրոցին Միսաքեանը: Զէի՛նք ակնկալեր զայս. զի թո՛ղ որ շարունակեալ խառնաշփոթութիւններէ ետքը՝ մենք ալ ուսումէ յուսահատած՝ ինքզինքնիս տուած էինք խառնաշփոթ դպրոցական կեանքի մը, լսած ալ էինք որ Միսաքեան՝ հակառակ իր մէկ հին Վսեմ. աշակերտին թախանձանքին՝ ըսած էր քանիցս թէ «Ես դասատուութիւն ա՛լ չեմ կրնար և չեմ ուզեր ընել»:

Մեր այս դպրոցն ունէր այն ատեն արտաքին կանոնաւոր երեւոյթ մը և ներքին անկանոն վիճակ մը. աշակերտներէն շատեր երես ելած էին, ու հասակաւորներն ալ՝ ինչպէս ըսինք՝ վարակուած խառնաշփոթութեանց հետեւանքով:

Ուսումնական վիճակը՝ ֆրանսերէնէն զատ՝ շատ յետնեալ ու դադարեալ իսկ էր: Յաճախ հարկ կըլլար մեզի՝ դաս տալ մեր հայերէնի դասախօսին. յառաջադէմներն ու աչերնին բացուածներն՝ հետզհետէ կեղնէին դպրոցէն: Քանի մը ընկեր էինք՝ որ քիչ մը սէր ունենալնուս համար հայ լեզուին՝ դեռ կը դիմանայինք հոն, և ինքնին՝ առանց առաջնորդի՝ կը կարդայինք օրուան բանաստեղծութիւններն ու գրաբառ խոշոր գիրքեր, Զարգացեջոցն ու Իշիականը: Ունէի՛նք Տիգրանակերտցի կրօնախօս ու կրօնակեաց վարդապետ մըն ալ, որուն մատենադարանէն գրաբառ գիր-

քեր փոխ առնելով՝ անյադարար կը կարդայի տարիքիս անմարտելի բաներ, մինչեւ իսկ Հ. Գաբրիէլ Լեւտիքեանի Պօղոսի մեկնութիւնը Երն և Օգոստինոսի Եղ. Քաղաքին Աստուծոյն: Ունէինք նաեւ ծերուկ դատարար մըն ալ, որ գլուխ ուռեցունելու աստիճան ժամերով կը պանծացունէր գրաբառ լեզուին վստովութիւնը. մոլեգնաբար իմն կը խօսէր մեծ Հ. Արսէնի ու Հ. Եղուարդի վրայ՝ հին յոյն կէս իմաստուններուն նման ձեռքով ոտքով շարժուծեւերով ոստոստելով: Ա.ը կը նմանցունէր նարինջի և Բ.ը ելակի: Կարտասանէր տուփական շեշտով մը անոնց ոտանաւորներէն ճողոմագոյնները, զորս գոց ըրած էր. մերթ կը պոռար աստուածապարարկի մը պէս «Պուկունքնե՛րդ ուտեմ, Հա՛յր Եղուարդ», մերթ լուռ մուռ հիացումով կարտասուէր՝ աչերն յառած իր մուսային (վառն գի ունէր տեսալան մուսոյ մըն ալ). տրտաւորած ամէն մէկ բառին նիւթացած ձեւերը կը կաղապարէր իր պլեծածան մարմինին վրայ՝ դերասանական շարժումներով և տաղտկացունելու աստիճան կրկնաբանութիւններով, այնպէս որ տղայոցմէ շատերն ա՛լ երես ելած էին: Կը խօսէր հին իմաստասէրներուն, մանաւանդ Սենեկայի վրայ, որուն ստոյիկ իմաստներուն սիրահարած էր՝ կարեւոր խաբուելէն ետեւ առտնին սիրոյ մէջ. կը խօսէր

աստուածաբանական ու փիլիսոփայական խորունկ նիւթերու վրայ, Բարիի եւ չարի սկիզբին, նիւթին յաւիտեականութեան, իրաց վախճանին, Պիթագորեանց ու Ճենականաց վրայ՝ ճիշդ հին հայու մը և մանաւանդ Ա. Մանծոնիի գիտուն-իմաստակ Ֆէրրանտի գուարճալի խելքովն և տրամաբանութեամբ⁽¹⁾, և մենք՝ մանաւանդ ես՝ ժամերով մտիկ կընէինք ի յարգանս իր մաքուր ծերութեան այդ գէր վարժապետին ատենականները, որ շատ եպիսկոպոսացածներու աշխատակցած Շահնազարեան ու Ներսէսեան վարժարաններուն դաստիարակած ու Ռ. Պէրպէրեանի ալ վարժապետած և Միսաքեանի ալ աշակերտակիցն եղած էր։ Այդ կարգէ դուրս առոյգ ծերունին՝ ցայնվայր դպրոցական յարկերուն տակ մօր տեսած միա՛կ իմաստասէր մարդն էր՝ որ նախկին բողբոջը սնոյց մեր մէջ ծաղկաքաղ փիլիսոփայութեան մը և համբերող առաքինութեան։ Այդ անձն էր Թէոդորոս Զօրայեան, ուտելիքն էր արմաւ չաքարած պանիր և քաղցուեղէն. միա քիչ կուտէր։ Եւ մեռաւ իննըսնամեայ։

Այս Զօրայեան՝ օր առաջ աւետեց մեզի թէ Միսաքեան Պուէտը մեզի պիտի դասախօսէր. Ա՛հ, այդ Պուէտ անծանօթ մակդիրը

(1) Ա. ՄԱՆԾՈՆԻ Խօսեցեայ, Թրգմ. Հ. Եգ. Հիւրմիւզ. տպագր. Վենետիկ, 1875. հատ. Բ. էջ 451—454։

մանաւանդ՝ շատ կը հետաքրքրէր մեզ . արդեօ՛ք Պղատոնի կապարէն կերած թէ Եղիա մարդարէին քղանցքին կտորէ՛ն ժառանգած մարդ մըն էր Պուէտը . ամպրոպային հմայք մը կար այդ պուհո՞ւ ձայնին մէջ , յոյժ տարբեր և յոյժ գրաքառ ալ Ֆրանսական բռնեղ նա՛յ ձայնէն :

Անգամ մը իմ բացակայութեանս՝ այցած էր դպրոցն ու ախորժած մեր մէկ քանիին գրաբառի համար ունեցած տարփանքէն : Իր երկրորդ անգամ և վերջնապէս հաստատուելու համար դալու որոշուած օրն՝ առաջին զասարանը կըսպասէինք 6-7 հոգի կրօնական լուութեամբ : Հասաւ ակնոցաւոր մարդը ⁽¹⁾ , վրան ալ մանքոյ մը . խոշոր ֆեռ մը դլուխն և քանի մը գիրք ծրարած անութիւն ներքեւ : Եւ Ֆրանսական թեթեւ ոստուժով մը բազմեցաւ իր աթոռին վրայ . չափ չունէր մեր ուրախութիւնը՝ մանաւանդ մենէ երկուքին : Կըմտածէինք պատանեկան երկիւղածութեամբ՝ թէ 25 տարի Փարիզի մէջ անցունող մարդ մը , որ կը ներկայանար մեզի այդ պարզ հաշու տարազով , անշուշտ փիլիսոփայ մը ըլլալու էր եթէ ոչ Պրոմէթէոս մը : Կը դիտէինք իր յանկարծական շարժումները . Ֆոնօկրաֆի

(1) Իբրեւ մարմնական նշաններ՝ Միսաբեանի վրայ գիտուած է աչքին միոյն շեղումիւնն և մէկ ճկոյթին կաբկամութիւնը :

պէս կը քաղէինք իր բերնէն թռած զգոյշ քառերը, զոր կարտասանէր իրեն սեպհակամբ մե'ղմ, յստա'կ, քաջոլո'ր արտասանութեամբ։ Առաւ քանի մը տեղեկութիւն մեր անցեալին վրայ և հարեւանցի քննութիւն մը ըրաւ մեր հայերէնին։

Քանի մը պատասխաններ տուինք Զարգացելոցէն, որոց չհաւնեցաւ։ «Զարգացելոց ալ կը կարդաք, հէ՛. դուք ճի՛ն չեղած մարդ զարնել կուզէք կոր։» Ոտանաւոր ալ կը գրէինք այն ատեն. «Արձակի՛ աշխատեցէք, ըսաւ, ձեզի Հիւրմիւզի գործերը պիտի կարդացունեմ. Տելեմաք և տրամաբանութեան ալ դասեր պիտի տամ»։ Քանի մը անդամ այսպէս փորձելով շարունակելուն վրայ՝ հետզհետէ կը փոխուէր մեր հայ ուսումին ընթացքը. Հոմերի Իլիականը տեղի տուաւ Վիրգիլի Ենէականին ու Ֆրանսերէնն ալ Հայերէնին, որուն վրայ մանաւանդ ե'ս շատ ուրախացայ։ «Ես կուղեմ որ, ըսաւ, աղէկ սորվիք Հայերէնը, մինչեւ որ չհարստանաք գաղափարով՝ գրել չպիտի տամ ձեզի. Ֆրանսերէն ալ պիտի տամ՝ բայց հարիւրին իննսուն Հայերէն՝ պիտի սորվիք։» Շանդի՛ պէս զարկաւ այս վճիռը մեր մէջէն մէկ երկու ֆրանսամոլներուն, որ կը զարմանային լսելով այս յայտարարութիւնը քառորդ դար մը Ֆրանսայի կաթը ծծողի մը բերնէն։ Երրորդ դասին հետը բերած էր

Հիւրմիւզի Տելեմաքը, Անաքարսիսի Ա. հատորն ու Պրանսերէն հին տրամաբանութիւն մը, զոր թարգմանելով գոց պիտի ընէինք և օրինակէինք ալ. երբեմն Շաբալէն ալ գոց ընելով իբրև Պրանսերէն դաս, բայց ո՛չ իր ուղեւորը: Վեց եօթն ամիս ինկանք ելանք այդ մէթոտով. աշակերտներուն մեծ մասը դժգոհ էին ու չէին հետեւեր այդ դասերուն՝ օգուտ քաղելով դպրոցին թոյլ գնացքէն. այլ կայի՛նք քանի մը հոգի՝ որ բոլորովին բնմուռնչ համակերպութեամբ և պատճառաւոր եռանդով, մանաւանդ ապագային մեծ դասեր կորդելու ակնկալութեամբ, կը հետեւէինք գոցի այդ չոր դասերուն, և ըստ իր թելադրութեան՝ գիշերներն ու պարապոյ ժամերը կը շարունակէինք կարդալ և օրինակել իսկ՝ Ռոլէնի ու Անաքարսիսի ստուար հատորները, Ննէականն ու Ե. Հիւրմիւզի տաղերը: Ինք չհասած՝ գլորառի մէջ (ի՛նչ պահեմ մեղքս) ես առած էի յատուկ դարգացում մը, պատճառով մը բնաւ գլուխ չուներնալով Պրանսերէնի, և գրեթէ անսխալ կը գրէի Բագրատունիի ոճին կապիկ նմանութեամբ մը. գրած ալ էի Որիոն վերնագիրով ձմեռուան վրայ սաղ մը, որուն մէջ բախող և ողընդժնեայ բառերով ձմեռուան խստութիւններն իբրև թէ կը պատկերացունէի, քանի մը ձեւ ալ յարասելով Մշակականէն.

և կարդացի իրեն զայն ու ըսի թէ Վենետիկ պիտի երթամ ու Հայր Աթոնին պիտի հասնիմ. ժպտեցաւ, և այնուհետեւ աշխատեցաւ վարպետ ձեւերով առաջքն առնել այդ Վենետիկի գաղափարին, որ տղայական դաղափարներուս ամէնէն հասունն էր և որ պիտի կըրնար միանգամ ընդ միշտ փրկել զիս . . . : Ինք Սիսաքեան ձգել տուաւ մեզի վերջապէս Հ. Արսէնը, զոր յաճախ խժրժելու աստիճան կը քննադատէր, ու դարձուց մեր միտքերն Հիւրմիւզի նկարէն ոճին. ամէն համ Հիւրմիւզի ոճին մէջ էր, ըստ Պուէտին. ամէն գեղեցկութիւն, հայկաբանութիւն, վայելչութիւն, ճաշա՛կ, շնո՛րհ, մինչեւ Ս. Հոգի՛անգամ. իր նախապաշարումներէ՛ն էր աս : Կըզմայէր Անաքարսիսի վրայ. կըսէր ստէպ «Հայերէն սորվելու համար ծայրէ ծայր գոց ընելու է Անաքարսիսն և Աստուածաշունչը. չա՛ն պէս աշխատելու է» : Այս խստութեանց վրայ աշակերտներն սկսան ա՛լ աւելի խրրտչիլ իրմէն, որոնց մէջ կայի՛ն դասէն դուրս մարթանքով զինքն իրենց քաշող և օգտուողներ : Կրտսեր Դուրեան և իր մէկ ընկերը՝ ձգելով իրենց սիրելի ձեմարանը՝ կուգային ռնկնդիր ըլլալու մեր դասերուն և առնելու վարժապետական հիսկներնին : Օր մը Դուրեան հրատարակած էր Փռնջի մէջ արձակ քերթուած մը գեղեցիկ, զոր ես կտրգացի

բարձրաձայն մեր Պատուելիին. մոիկ ընելէ
ետեւ քաղցրութեամբ՝ դարձաւ Դուրեանին
— «Եթէ յաջողիս, ըսաւ, գրել այդ իմաստն
Հիւրմիւզի գրաբառովը, այն ատեն կըլլաս
ճշմարիտ բանաստեղծ»։ Սակայն Դուրեան
գլուխ չունէր գրաբառի. ցայնվայր կը գրէր
գեղեցիկ թատրերգութիւններ ու բանաստեղ-
ծութիւններ աշխարհաբար. այնուհետեւ իբր
ակամայ տուաւ յայտնապէս ինքզինքը գրա-
բառի՝ ալ։ Քանի մը անձերու այս կարեւոր
գարծին՝ Պատուելիին հեղինակական յորդոր-
ներուն հետ՝ մե՛ր ալ եռանդը պատճառ մը
աւելի եղաւ՝ որով իրենց հիմնաւոր ապագան
պատրաստուեցաւ լրջագոյն յատակի մը վրայ։

Երբէք չէր յոգներ բան մը բացատրելու,
տպաւորագոյն ընելու համար, այլ հեղինակո-
րէն «գացէ՛ք կարդացէ՛ք այս ինչ գիրքը» կը-
սէր. խորհուրդներ կուտար հեգնութեամբ
խառնուած և գեղեցիկ հատուածներ կը կար-
դար ու կարդալ կուտար լայնսրտութեամբ։

Զուարճախօսութիւնն ալ պակաս չէր մեր
դասէն՝ մանաւանդ մէկ քանիներու թելադ-
րութեամբը։ Ամէնէն կարեւորն էր տրամա-
բանութեան դասերնիս. ինք շատ հզօր խե-
լամտութիւններով կը բացատրէր խորհելու
արուեստին կանոնները, որ հիմայ (1898) վեր-
ցած են գրեթէ մեր ամէ՛ն դպրոցներէն՝ տե-
ղի սալով ճարտարխօսութեան և բանաստեղ-

ծութեան, առաջինը դայեակ սուտին և երկրորդը մխիթարանք անյոյս երիտասարդներու։ Այդ տրամաբանութիւնն էր Ֆրանսերէն հին գրքոյկ մը, զոր մենէ ծածուկ կը պահէր և զոր հեղինակն իմանալու համար երբ օր մը գաղտ կը թղթատէի մէկուն թելադրութեամբն՝ ինք վրայ հասաւ, զայրացաւ, ու դատապարտուեցայ հեռանալ դպրոցէն ամիսի մը չափ...։ Այսպէս՝ շատ խիստ էր իր փոշոտ գաղտնիքներուն համար, և այդ խստութենէն աղէ՛կ կօգտուէին վարպետորդի սաները, որ կըրցան շողոքորթել զինքը։

Պոլիսի Հայերէն-Ֆրանսերէն դասատուներուն գրեթէ ամէնն ալ սկսած էին քրթմնջել իր վրայ, վասն զի անխնա՛յ կը դատափետէր անոնք. «Զե՛ն կարդար, կը գրեն. չգիտե՛ն դաս կուտան» կաղաղակէր։ «Գաղափա՛ր, պատմութի՛ւն չունին, ծանծաղ ու թեթեւ մարդիկ են»։ Մեր դպրոցէն միայն կառնէր 10 ոսկի ամսական՝ երկսեռ աշակերտներու Ֆրանսերէն ու Հայերէն դասախօսութեանց հա՛ւար. այս պարագան բաւ էր իրեն դէմ հանելու կարգ մը դասատուներ, որ չունէին լաւ վիճակ մը։ Այդ քրթմնջիւններն ու նորանոր հնարքներ և իմաստակ դիմախօսութիւններ այնպէ՛ս ազդեցին իր վրայ՝ որ սկըսաւ կասկածիլ մեր հաւատարմութենէն ալ։ Երբ դասէն դուրս բան մը հարցունէինք՝ կը

նեղսրտէր կը փախչրտէր. «Դե՛ւք թելադ-
րուած էք» կը պոռար: Այդ կառկածոտ բնա-
ւորութիւնն հետզհետէ այնպէս անեցաւ մեր
աղա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մա-
նուկի մը պէս մե՛նք կը գործածէինք զինքը,
իր խօսքէն ու ակնարկութենէն դուրս չէինք
ելներ: Կը ձեռնարկէինք իր պատուէրին ան-
սալով օրինակել ամբողջ գիրքեր, և հակա-
ռակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝
կօւզէինք որ ամէ՛ն պարագայի մէջ՝ ի՛նք ըլ-
լայ մեր ուսուցիչը: Ես՝ ութ-տասն ամիս
այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմական
կէս ընտանեկան դասերուն, և ելայ դպրոցէն
չարշի՛... իբրեւ քեզ Պուալոյի Արուեստ Քեր-
թոդականին Ա. գլուխը թարգմանելով յան-
գաւոր գրաւար:

Մէկ երկու տարի ևս շարունակեց դաս
տալ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական ան-
բուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խա-
ղալիկն ըլլալով՝ մինչեւ որ յաջողեցան հանել
զինքը. չկրրցաւ իր երկա՛ր մէթոտին վրայ
հասցունել շատ աշակերտ. երեք չորս հոգի
միայն կրրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց
խսկ յատուկ ճիգովն ու գիտնասիրութեամբ:
Թերեւս զզջա՛ց ալ դասախօսութեան սկսե-
լուն: Քիչ մը ատեն ալ դաս տաւաւ Գառը-
գիւղի դպրոցն՝ առանց զդալի արդիւնքի.
«Սկիւտարի հոգն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ»

կըսէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս սաներ՝ Ամրտոլցիներո՛ւ պէս կը հետեւէին իր խստապահանջ խորհուրդներուն :

Ետքերն սկսած էր քանի մը տուններ ալ առանձին դասախօսութեան... Ու անգամ մը ժողովին յուզուած մէկ նիստին ատենապետ ալ եղաւ. փորձա՛նք կացութիւն, որուն վրայ Յ. Պարոնեան գրեց իր զաւելտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համով անէկտողներով. սաստի՛կ զայրացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն աւրեց ալ :

Ատեցող կը թուէր կուսակցական վէճերու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարեբաստիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զգուանքով կը դատապարտէր Լ՛նդհանուր ժողովին ընթացքը : Կատէ՛ր, նորերուն հետ, հին կանոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ տեսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամենի⁽¹⁾ ընթացքին ականատես մօտէն՝ կը մկրտէր տեսակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կրնար յիշել : Ա՛լ հետզհետէ իյնալու վրայ էր իր տրամաբանութեան անաչառ ոգին ալ. 1885էն անդին ա՛լ անխեաց կեանք մը կանցունէր՝ շատերուն աննշմարելի, իր հին անյողդողդ բնաւորութենէն բաւական բան ալ լերջապէս զոհելով իր միջակ շրջավայրին ու ինկած վիճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

(¹) Իր բառն է :

ասեն՝ զինքը Փարիզէն ճանչցողներ, — բը-
ժիշկ, բանասէր — Ուր է ան Փարիզի Մի-
տաքեանը, ստուե՛րը չէ մնացած հիմայ իր
վրայ՝ կըսէին։ Եւ արդարե՛ւ, տարիներն ու
ներհակներն ա՛լ սկսած էին յայտնապէս սպիա-
ցունել իր խո՛ր ու անտե՛ս վէրքերը։ Իր հին
նկարագիրէն իր վրայ կը տեւէին դեռ իր
ամնձնավստահութիւնն և անկարօտ օրինապա-
հութիւն մը, զոր իբրեւ մինչեւ ի մահ, ամէն
պարագայի մէջ, իր ետեւէն ընդ քարշ տա-
նիլ կը ջանար։

Զբօսական ժամադրավայրն էր Սէլամարզի
Արթին աղա Թորգոմեանի սրճարանը, ուր
ամէն երեկոյ ժամը 12էն մինչեւ 1 $\frac{1}{2}$ ներկա՛յ
էր քանի մը բանասէրներու հետ։ Կը խօսէր
ընդհանրապէս օրուան նիւթերուն վրայ՝ իրեն
սեպհական որորուն պերճախօսութեամբ մը։

Կը կարդար մանաւանդ Վարդան փաշայի
ու Ա. Մ. Գարազաշեանի գրածները. կը
խօսէր մրգեղէններու, Փարիզի կենցաղին,
Ամիրաներուն և Ճեմարանի ժամանակներուն,
Ֆրանսայի մեծ անձնաւորութեանց և արուես-
տական գիւտերու վրայ՝ հասուն բացատրու-
թիւններով. կը պանծացունէր անգղիական
գործնական հանճարը, կը խոկար Գերմանե-
րու լուրջ յառաջդիմութեանց վրայ, մեծ յոյ-
սեր և համակրութիւն կարտայայտէր Իտալա-
ցիներուն վրայ. առիթ չէր փախցունէր կա-

Թողիկ Հառմին դէմ խօսելու՝ գրեթէ միշտ վանական մեկսուսի մտածութեամբ մը վերջացունելով իր խօսակցութիւնները :

Տասը տարի շարունակ կերթայինք՝ իրիկուընէ իրիկուն՝ չարշիի անշա՛հ և ապաշնո՛րհ գործերու մը մէջ խոշտանգուած միտքերնիւ տխրահոգութեան ինչ ինչ տեսքովն ու խօսքովը, որ ունէին մեր երիտասարդութեան համար հմայք մը հոմերական : Սակայն շատ ալ կա՝ գահէր ու կը խաղար՝ հին հնարքներու մը վրայ : Երբեմն ալ ժամ մը լռիկ մնչիկ անկիւնը նստած՝ միսքարչը բերնին՝ առնելէ ետեւ գաւաթ մը ջուր, կը վառէր լապտերն տխրեալոր ստուերի մը պէս կը մեկնէր սենեակը : Հետզհետէ թախծագին կերպարանք մը առնելու վրայ եղող այս կեանքին կարեկիր, շատերը՝ գործերուն ներածին չափ՝ աշխատեցան բարեկամաբար իրեն յատուկ օրագիր մը հանել տալու, այլ ինք ի սպառ տարածամ խրտուցումով մը չհամարձակեցաւ . ա՛յ ծեր էր վերջապէս :

Իր հին աշակերտներէն մին՝ մինչեւ տեղամ իր ոսոխներուն դէմ հրապարակով ոտախելու աստիճան յարեցաւ իրեն, որպէս զի սիրան տունուելով՝ հաշտուի որոնց հետ հին պոճակներ ունէր . սակայն ի զուր : Տարիքին հետ կաճէր կառկածոս ու մենասէր բնուութիւն մըն ալ, որ կը մթագնեցունէր և

արտաքին աշխարհի հետ անհաղորդ կը պահէր իր իմացականը :

Միշտ կը կարգար, սակայն քիչ կը գրէր. գրածն ալ ընդհանրապէս ոտանաւոր էր. երկարոճ իմն և անօտրած իմաստներով : Տարիքն եօթանասունը կանցնէր և փորձառութիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարթամտութիւնը փոխելու անյար ու անապատճառաւոր զուարճախօսութեանց և հակադրական վարքի մը, որուն մենք՝ դժբաղդ պատահարներով՝ շատ չկրօցանք ըլլալ ականջալուր և ականստես :

Հին բարքերու վեր ի վայր փոփոխութիւնը, հրապարակային կապիկ ու չտես կեանք մը, իր կարի ճշմարտասիրութենէն ու անձնասիրութենէն թելադրուած մարդատեսչութեան մը հետ՝ ուժացուցած էին զինքն իր տիրածներէն անգամ. և Միսաքեան՝ կոպտուած իր ակնորժներէն ու փետրաթափ՝ ա՛լ գարծած էր իր թաղին մէջ պարզ Հաճի աղայ մը՝ կենակից ու խօսակից անուսուժ մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկընալուն համար՝ ինքն ալ ստիպուած էր խօսիլ անոնց հետ անո՛նց միտքովն ու լեզուով, որով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ տիրեց իր վրայ ալ. անհնա՛ր է չպարզկիչ իր շուրջէն ⁽¹⁾ :

(1) Ի. Թէն Շէքսփիրի վրայ ի պատմ. Անգղ. գրականութեան :

Այդ շուրջի անձերը կը դատէին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինէն ու ըստ այնմ կը բերուէին իր վերաբերումով. գիտցողներն ու զինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէին խօսէր, ո՛վ գիտէ, ի՞նչ էր իր մեծ մեղքը: Մենք հոս կը ջանանք ըստ կարի՝ հոգեբանական և յայտնի պարզ պատճառներու և պատմական երեւոյթներու մէջ գտնել իր այդ այլակերպութեանց և այլակեցութեանց սկիզբը:

Ոչ մէկ կուսակցութեան չյարեւու անորոշ ճիգ մը՝ կուսակցական և խօսուին ժամանակի մը մէջ՝ ձգած էր զինքը շատ հեռուն հասարակաց կարծիք ըսուածէն. թերեւս՝ զի հասած էր կարգ մը անողոք ճշմարտութեանց սահմանագլուխները, որ ճակատագիր կանուանենք, կամ զի իր մեծսիրտութիւնը ունեցաւ մարդախոյս ներանձնութեան խորունկ պատճառներ, զորս չկրցաւ չքացունել իր գիտցած փիլիսոփայութիւններէն և ոչ մին: Եկած հասած էր այնպիսի ժամանակի մը, ուր հին բարքերն՝ իրենց անտաշ պարզութեամբն իսկ՝ կը մաքառէին դեռ զիրենք եղծանող նոր չըջումներուն հետ: Այդպիսի շրջան մը կանցունէին Հայերը 15-20 տարիէ ի վեր. այդ շրջանին մանաւանդ՝ շա՛տ դժուար է ապրիլ փիլիսոփայաբար. հոն հանգստասէրներն ու օրէնքի այնչափ կարեւորութիւն չսուողները՝ կը թուչան իրենց լաւութիւններէն, իսկ օրի-

նապահներն ա՛լ աւելի կը խստանան, որով երբեմն իրենց պնդութեամբ ատելի ու ատեցող ալ կըլլան: Պատուելին ալ՝ իր հին բարքին հետ՝ հինէ նորէ խառնուած կենցաղակա նոն մը ունէր, որ շատ բանին չէր գար ժամանակին մարդոց և շրջում մեքենայող յառաջընթացներուն. և ինք ալ փորձառու այդ շրջումներուն, ա՛լ գիտակից որ չպիտի կրնայ ապրիլ այդ մարդոց մէջ իր գիտցած փիլիսոփայութեամբ, և դառնացած ճարակող նորութիւններէն (զոր ինք կանուանէր ապա-կանութիւն)՝ չափէ՛ն աւելի գոգմընած երե-ջաւ իր խօսքերուն և տարազին մէջ. չափէ՛ն աւելի խոտացաւ, և խորշեցուց իրմէն գրեթէ ամէնն ալ: Շատերն համարեցին զինքն հասարակ տեղիով մը՝ Դիոգինէս, այլ ինք իր խստասիրութեամբն ու գիտութեամբ համեմատելի էր աւելի Տիմոնի. իր անհամբոյց բարքովն ու անաչառ դատումովը, անո՛ց պէս կռուեցաւ իր ժամանակակիցներուն հետ, որ մոռնալով իր անցեալ արժէքը՝ մարդատեա՛ց ըսին իրեն ու մարդատեա՛ց ալ ըրին: Ասոնց վրայ՝ ունէ՛ր այդ մարդատեցութիւնն օգտունին պտտճառներ ալ: Իր վերջին տաքիններուն ո՛չ միայն բարեկեցիկ չէր, այլ կաքո՛տ ալ էր. շատ օտակ կուտար գիրքի, տքով ստիպուած էր բնակիլ անշուք օննեակ մը: Կերակուրն ալ ինք կեսէր հոն, կա՛րն

ալ ինք կը կարէր. ամէն գործ ինք կը կատարէր այդ չորս կանգուն սենեակին մէջ, ուր շատ քիչերու ներուած էր մտնել և ականատես ըլլալ ոստայնանկեալ ամօթի մը, խորապէ՛տ զգացուած հպա՛րտ ամօթի մը: Այսպէս ապրող կամ այսպէս ապրիլ ուզող մարդ մը՝ ինչպէ՛ս չըլլար յաճախ դառնախօս և դառնագործ ալ: Վերջապէս ի պաշտօնե ոտեր մը չէր ինք:

Այդ իր ոստայնն ալ՝ Եէնիմահալլէի իջեւանին անկիւնը 5-6 մէդր մեծութեամբ սրահ մըն էր՝ տախտափեղկով մը բաժնուած երկուքի: Դուրսի դուռնէն ներս մտնելուդ՝ դէմդ կենէր Պատուելիին խոհանոցն ու բազը, մէկը ձախ միւսն ալ աջ կողմէն, բակք մանաւանդ շատ խառնափնդոր էր. չորս դիէն դարակներ՝ շիշերով և պատկներով լեցուած, ոտնամաններ, կրակարան, ջրաման, աղտոտն և մաքուրն իրարու քով, սակայն միշտ անջրպետուած՝ խելքո՛վ մը: Ներսէն աւելցած գիրքերն ալ շարուած էին այդ բակը, սրուն առաստաղէն կը կախէր ձմեռները պլատօններ սերկեւիլ կամ խաղող և այլն: Երկրորդը՝ բուն սենեակը՝ աւելի խորն էր, և հոն էին իր անկողինը (երկու պարզ եռոտանիներու վրայ) կարծրացած բազմոց մը, որ տարիներուն հետ կը ծերանար և կաղտոտէր և որուն վրայ կը գտնուէին ընդհանրապէս

քանի մը կտոր նորատիպ Յրամներէն գիրք։
Մնարը կը հսկէր իր աւանդական ձէթի կան-
թեղը, զոր ամէն գիշեր կը վառէր, վասն զի
«կը վախտար գիշերն անլոյս արթուննայէն»։
Անկողինէն դէպ ի իր փողոցի դուռը կը ձգէր
չուան մը, զոր կը գործածէր հիւանդացած
ստեներ՝ — սլառկած տեղէն բանալու համար
այդ խորհրդաւիակ մուտքը։ Մեծկակ պաշար
մը ունէր անուշեղէնի. ունէր նաեւ պատու-
հանէն կախուած քանի մը վանդակ թռչուն,
որոնք ազատ արձակեց հոքի տարիներուն։
Իսկ գետինն՝ անհամար ձեռագիր ու տպեալ
կտորներ, որ քիչ մը կարգի դրուեցան մահ-
ուընէն հոքը, և որոց ամէնէն աննշանին
արգիլուած էր դաշիւ իր կենդանութեան ա-
տեն։ Այդ խշտեակին վրայէն լսած ենք շատ
անգամ՝ կատակ թեթեւ ու անհարթ խօսքե-
րու հետ՝ ներշնչական գեղեցիկ խօսքեր ալ,
որ իր նուազուոր արտասանութեամբը կառ-
նէին քնարական ձեւ։

Քսան տարի այդ խցիկներուն մէջ ճգնեց
Պատուելին՝ ուամիկ պանդուխտներու դրաց-
նութեամբ, ու հեռագհէտէ ընկճուած համակեր-
պութեամբ։ Չէ՛ր ընդուներ հոն շատ մարդ։
Իր սակաւաթիւ աշակերտներէն մէկ քանին
ու քանի մըն ալ հին բարեկամներ կըրնային
մտնել հոն. դուրսի դրանը համար ալ չինել
տուած էր անլոյծ կղպանք մը յատուկ։ Հո՛ն

էին նաև իր լուսանկարի գործիքը. հո՛ն էր ի՛նք իր լուսացարարը, ի՛նք իր խոհակերը, ի՛նք իր ծառան, ի՛նք իր տէրը: Շատ կը կարգար մանաւանդ իտալերէն ու Ֆրանսերէն մատենագրութենէն. իր սիրած լրագիրներն էին Թանն և Ժուռնալ ճե Տեպան: Վերջերը սէր սուլած էր Թուքերէնի ալ, և Ահմէտ Վէֆիդ փաշայի Տելեմաքը բաղդատելով Հայերէնին հետ՝ կուռումնասիրէր:

Ունէր նաև հազուադէպ քնասորութիւն մը. իր առանձնական խօսակցութեանց մէջ՝ ինչպէս նաև իր գրուածներէն շատին մէջ՝ քիչ անգամ իր շրջավայրին տարածէն վեք կը հոլանէր իր կարողութիւնը, քիչ անգամ կը նշմարէր իր բուն լայնութիւնն ու խորութիւնը, մանաւանդ պատմականի ու բանասիրականի մասին. ասոր համար՝ արժանիքով իրմէ շատ վա՛ր այլ գլուխ — դըպուտ (poseur) գրադէտներու չա՛փ ալ չպատուեցաւ իր ժամանակակիցներէն. իրար քարնդոտնելով իրար բամբասելով և յաչաղելով յառաջ անցնողներուն մէջէն՝ ո՛ր անձանօթ մատին հաբումով՝ ետ մնացողներուն դասն էր ինք, ուր ապրիլը դժուար և ուրկէ շատ դիւրին էր, սակայն, արձակել ճշմարտութեան պողպատի ձայնը. աւելի՛ այդ ձայնէն քան իջանձէն էր՝ որ կը խորշէին գլինքը մարդաւանջ անուանողներն ալ: Այդ յետամնացու-

թեան մէջ անգամ՝ կը ձգտէր միշտ իմացական կերտուածին առաջակողմը, ուր կը տեսնէր չատ անարժաններ. որով կարգ մը իրեքու և անձերու հետ՝ դառնապէ՛ս տարածեց իր արհամարհանքն ա՛յնպիսի իրերու և անձերու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհամարհել է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ համոզումէ մը յառաջ եկած ըլլայ ադ. և մարդատեսացն հուսկ ապա ատելի՛ եղաւ մարգերուն։ Առ հասարակ ա՛ս եղած է երեւելի բանաքննողներու և ամուրիներու վարքը։

Որինչեւ 1890՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ հետզհետէ այս փոխադարձ արհամարհութիւնը. իր աշակերտներն ալ՝ առած իրենց կարեւոր բաժինները՝ թողուցին զինքը, այնպէս որ Պատուելին իր կարած և լուացած ցնցոտիներուն մէջ դատապարտուեցաւ անցունել չղջիկանի կեանք մը։

Յաճախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կելնէր իր գորշ գրգլեակովը, բեռնաւորուած օտտնին պաշարներով. ձեռքը պնակ մը ծածկոցով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը բան՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես կին կարաւանէ մը մոլորած ստուեր մը, որ իր շփոթ քայլերուն իսկ մէջ դէպ ի յառաջ՝ կուգէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըչնայ գլուխը դարձունելու...։ Այս ոգին կը տիրէ նաեւ իր վերջին գրուածներուն մէջ։

Այդ վերջալուսական անկեցութեան ատեն՝ եղած էր խստակրօն քանքարաթագոյց մը։ Եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ անգամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջօրէն, և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝ ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ գարձունելով կը փախչըտէր։ Լերդէն իր բովանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարութեամբ ուսած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել դժուարութեամբ։ Իր ծերութեանն ու դեպութեան հետ՝ աճած ծառացած էին իր կարի՝ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդկային ըսուած հաւատքին բացակայութիւնը, կէր ինչո՞ւ խնայողութիւն մը և աշխատութիւն ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՛ կըրցած ապ իր գործերուն գէթ վերջին կնիք մը։ Գրեթէ ընաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու և գլխաւորապէս քափուրի տալով մեծ կարեւորութիւն։ Հին խօսքերու և հին լեզուներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին գիրքերն ու հին տունները։ Կըսուի նաև թէ վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տարուինականութեան, և ա՛յ սկսած էր իրեն համար՝ յոգնած լարուած պատարուն միտքի մը այն անդուլ խարբալումը տեւեռեալ նոր գտնաւորի մը վրայ, ուրկէ զառամ հոգին՝

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անդեալին
միւս կողմէն որորուն համառօտ գալիքի մը
առջեւ՝ կարճեալ ու տարտամ յոյսերով, այդ
համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն ճի-
գերովը, պէսպէս ներհականերովը, արտակար-
գութիւններովն՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ
իր ծանօթներուն անգամ:

Ա՛լ ցնդեր է կրսէին, ինչպէս մահուընէն
ետքը տարէց բդեաշխ բժիշկ մըն ալ մեղի
յայտնեց՝ թէ Պուէտը Բարիզէն դարձէն քիչ
ետքը կէս-յիմար ապրեցաւ. միայն՝ կրսեն՝ իր
երեկոյեան պտոյտներուն ատեն կը զգենուր իր
հին զուարթութիւնը: Շատ կախորժէր Քուզ-
կունճուքի ողիմպական հրօճանդանէն ու Պիզ-
մարքի խմած պիւռայէն: «Մէկ վայրկեան մը
աւելի ապրելու համար՝ ա՛մբողջ ունեցածս
կուտամ, կը գոչէ եղեր. պիտի ապրիմ մինչեւ
Յ1 տարու, իմ ծնած տարիս Յ1 տարեկան
մեծ անձնաւորութիւն մը մեռած է, ես ալ
պիտի ապրիմ մինչեւ Յ1 տարիս.» և իր բժիշկ
աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛
կըրնա՞ս ապրեցունել զիս»:

Բայց այդ Յ1էն շատ առաջ հասաւ 1891ը:
Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատոնց բոյն
դրած էր այդ կորովի մարմինին մէջ. հոկ-
տեմբեր ամսուն՝ իւ. սովորականին հակառակ՝
քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած,
իր նախնի աշակերներէն մէկ քանին մտա-

տանջութեան մէջ իյնալով՝ կերթան ափ կառ-
նեն օնենակին դուռը . կը բացուի , և կը տես-
նեն այդ խուցին հին շահապետը՝ պառկած
իր կարծր անկողինին վրայ , ուռեցած էին
ոտուրները , տագնապը բաւական ծանր էր :
կերթան Տօքթ . Ստեփան փաշան կը բերեն ,
որ կը հրաւայէ շուտով փոխել սենեակը : Կը
փոխադրեն զինքն իբր ակամայ՝ մօտաւոր
թաղ մը մաքրիկ սենեակ մը . քոյն ալ կը
դնեն հսկող կին մը : Ըստ վկայութեան քանի
մը ծանօթներով՝ վեց ամիս կը խնամուի հոն
հոգածութեամբ մանաւանդ Մանուկ և Նշան
Տ . Յակոբեան-Սեբաստեան եղբայրներուն ,
որոնք կը սիրէր զաւակի պէս և որոնք ալ
զինքը սիրեր են հօր պէս , ու կերակրէր են
անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը :
Այդ վեցամսեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ
քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժշկ-
կական խորհուրդներու . ցուցեր է յոյսեր վե-
րսկինդանանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ
մը շատկէկ փախուցեր է գինին , և խաղալիկ
եղեր է նոյեան այլակերպութեանց : Այս և
նման պարագաներ գործիս ընթացքին մէջ
չխնայելով հրապարակել՝ որպէս զի ընթեր-
ցողները կարենոն ամենակողմանի գաղափար
մը առնել իր վրայ , որուն նկարագիրն՝ սկիզ-
բէն վախճանն՝ անկարելի էր բովանդակել
մեզի վանրամասնաբար . մե՛նք ալ ունինք մեք
ցաւերն ու պակասածները :

Մահուընէն երեք օր առաջ՝ վերջին տխուր վէճիւն արձակեք է Տօքթ. Թորգոմեան, ու ինք իր կամքովն Հազորդուելով ալ՝ պատ-
քաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդոված :
Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած Շնոր-
հալիին Ընդհանրականը, զոր պաշտած էր տը-
ղայ հասակէն. հուսկ օրին սւգեր է տեսնել
իր բացակայ ծանօթներէն երկուքը, որոցմէ
մին հիւանդ էր նոյն միջոցին : Մեռնելէն քա-
նի մը ժամ առաջ ճակատը շփելով՝ ըսեր է
իր կրտսեր աշակերտին իր ունայնութիւն ու
նայնութեանցը . «Հո՛ւս, հո՛ւս մարգարիտի
պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք ա՛յն-
պիսի բաներ, որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ալ
պիտի ըսուին. ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ
քոյոր գրածներս : Երանի՛ թէ նորէն փո-
խադրէին իր սենեակը՝ մաքուր վիճակի փո-
խարկելով զայն. գէթ քիչ մը աւելի կապրէր :

Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ
հսկուի՛նք մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնալից օր
մը ձիւնփառ հասակի մը մէջ : Իր աշակերտ-
ներն առաքինաբար ու եռանդով հրատարա-
կեցին իր մահուան բօթն 11 կիւտարի մէջ, և
պատրաստեցին բաւական վայելուչ յուղարկ
մը, որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարե-
կամները, եկեղեցականներու մեծ մասը, ե-
րիտասարդ աշակերտներն ու Ճեմարանի չրջա-
նէն մնացած գիտուն քահանայ մը և գիտուն
բժիշկ մը փաշայ :

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը սեր-
տող Սկիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուե-
ցաւ իր համեստ քաղաքէն։ Իր կեանքին վաս-
տակարեակ երեկոյին՝ հո՛ն, Սկիւտարի մէջ,
կարծես կը հասկընար իր բուն տունին մէջ
երեկոյանալու գինն և քաղցրութիւնը։ Սկիւ-
տարի համար մոռցաւ շա՛տ բան, հոն ձգեց
շա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր
200(1)ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուն
սակիի չափ դրամ։ (1)

Հռովմայեցիի՝ մը շեշտով «Սկիւտարցի՛ եմ»
կը պողար յաճախ իր նեղ օրերուն։ Սկիւտա-
րի՛ մէջ ապրեցաւ իմաստասէրի փառածա-
ծուկ կիանքն անյարդար, Սկիւտա՛րն էր իբ
Պարթենոպէն և Սկիւտա՛րն եղաւ իր հո՛գ
Պանթէոնը։

---

(1) Այդ գրառն առենօր հանգանակած և յիշեն առած
էին՝ հրատարակելու համար իր քանի մը ձեռագիրները։
Փւ ինք իր կարօտութեանց մէջ անգամ չէր խորած գայն.
Փահուընէն ետե՛ գտեր են այդ գրառն իր սենեակին տե-
կիւնը՝ գրուած քրչեայ ծրարի մը մէջ և կապուած ամզ-
գակի մը օտքին... Այնչա՛փ երեսը առին այդ հանգա-
նակութեան պարագան որ . . . . .

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Ժամանակակից բանիրուն ծերերու և զըրականութեան անգլիո պատմութեան՝ այս առձեռն ու ի հարկէ հատակոտոր ստուերներուն աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարժէ՛ որ կցենք հոս իբրև վերջաբան :

Բացի վարժապետական ու բանասիրական իր կեանքէն ու արարքէն՝ Մխաթեան թուրքահայ գրագէտներուն գրեթէ միա՛կն է՝ որ կրրցած է, դարուն երեք քառորդին մէջ, լրծորդել իր նեղ սահմանովն իսկ՝ իր արտակարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարագիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ աննորդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր կրնէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, անշուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմնական ճիղերով և զղջական այլայլութեամբք, զոր չենք կրնար պատկերացունել ճշդիւ՝ վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիի մը խորքերը մտնելու կարողութենէն, զո՛ւրկ նաեւ աւելի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ, զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ էր ինք :

Որչափ կըրցած ենք կշռադատել՝ իր հան-
րական նկարագիրովն և ի՛ր իսկ գիտակից
անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն իբրեւ
բանաստեղծ-փիլիսոփայ մը՝ իր ապրած շրջա-
վայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով ։
Իբրեւ բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն եռանդ
ու տաղանդ , բայց կը պակսէր տիրապէս հան-
ճա՛ր ըսուած սուր հոգեւտեսութիւնը . կամ
թէ՛ ըսենք՝ իր գրաբառեան հին կաղապարին
ու յանգամովիկ ձեւերուն մէջ՝ կընկրկէր ու
կը խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ
հանգամանքն հոտու , որ ընդհանրապէս հաշտ
չէ՛ արուեստի հետ ։ Տաղաչափական արուես-
տին մէջ՝ քիչերը կըրնան համեմատուիլ իր
հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող
քերթողներէն . իր ամէնէն հարեւանցիկ տա-
ղերն իսկ ունի՛ն միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ առ-
նական ներդաշնակութիւն մը և՛ ձեւի կող-
մէն՝ Ճիողդոյի (O)¹ ին արագ ու սահուն
ոլորքը ։

Ինք Հ. Արսէն Բադրատունին ու Հ.
Նդուարդ Հիւրմիւզ անգամ՝ ետ կը մնան իր-
մէն ճկունութեան յանգի ճոխութեան ու
մերթ իմաստի լիութեանց մասերուն մէջ ։

(¹) Ճիողդոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ
ճշդերագումեան վայրկեանի մը՝ մէ՛կ գիծով յանկարծ զը-
ծած էր կլորակ մը յաւիտենապէս ճշգրտոր
քան կար-
կինով քաշուածը , որ և առիթ տուաւ «Ճիողդոյի (O)»-ն
պէս կլոր՝ առածին ։

Ունի՛ր ոտանաւորներ, որ Հ. Արսէնեան
 ԹԼԺ-ներունն և Հ. Եղուարդեան փափուկ
 ներդաշնակութիւնը միայն և կը ներկայացու-
 նեն ընական ծանրութեամբ, մանաւանդ ա-
 նոնք որ Ֆրանսայի մէջ գրուած են. ու ա-
 տո՛նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճու-
 թիւն մը, ինչպէս դարձեալ Ֆրանսայի ար-
 ձակ գրուածներուն մէջ է՝ որ կը ցոյայ յըս-
 տակ և ճարտարախօս բարձրութիւն մը:

Իսկ իբրեւ փիլիսոփայ՝ աւելի քան կար-
 ծիքով կըրնանք ըսել որ ինք, իր քանի մը
 արձակներուն մէջ շողացուցած տրա՛ւաբանա-
 կան ու իմաստասիրական նրբութիւններէն
 զատ, չունէր դրաքար ու տեսաքար յատուկ
 փիլիսոփայութիւն մը: Ի՞ր փիլիսոփայութիւնն
 աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ա-
 զատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուք
 ընականէ բաւական տարբեր թեթեւ անհո-
 գութիւն և պատշաճից անտեսութիւն մը կե-
 րեւէր՝ իր ամուրիական անմաքրութեամբն
 Եւ արտակարգութեամբ: Մտերիմ խօսակ-
 ցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէր
 այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կա-
 տակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը
 ցլացունէին հին Պոլսահայերուն հանճարը՝ մա-
 տենագէտ ու Ֆրանսիկ փայլով մը օծուած:
 Իր արձակներուն մէջ եւս շատ տեղ կերեւէին
 այդ դառն իմաստասիրութեան պոռոտ հեռ-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնագոյութեամբ, այլ ո՛չ սնապարծութեամբ, ընկճող տրամաբանութեամբ և հարստահարող ճարտարխօսութեամբ: Իրեն շատ մօտ ապրողներն ու իր հինաւուրց վարպետութեանց ծանծաղուտը խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խորե՛րը խորութիւն խելքի, ո՛չ իր հիւսած արձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն միտքի. թերեւ հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ. արտակարգ մարդոց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իբրեւ միշտ աննշմարելի եղած է անոնց, որ կապին շատ մօտերը: Այլ կայի՛ն համակիր ու միամիտ թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ մը առած էր, չգիտենք ե՛րբը, հոգեբանական դժուարիմաց պատահումով մը կամ ածանցաբար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական յայտյանդիմանութիւնը (intuition), որ բնութիւնը պահած է զինքը սիրող ամէն մարդոց և որուն սեւեռած էր իրե՛ն ալ միտքին լարուածը: Իր Քալիուռը կարդացողները կըրնան կռահել զայդ:

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ իր այլայլիկ բնաւորութեան ու սիրայած թռռիչներուն՝ չէ՛ր նաեւ պէտք եղածին չափ հարուստ և հաստատ, այլ ստէպ ենթակայ էր բանաստեղծական անկայ թեթեւութեան մը:

Հոգեբանական այդ ազնիւ սեւեռումը, որուն վրայ մահացուններէն շատ քիչերուն տրուած է անխախտ և անաղտ մնալ, յաճախ տեղի կուտար իր զուարթ ընաւորութեան լծորդ-դիցարանական պատրալից նախապաշարումի մը և վարժապետական հին կողմնահայեցութեանց, որ ղոյգ չեն երթար լո՛ւրջ ազնուական և կորովի՝ գաղափարներու։ Անոր համար իր սկզբունքն և գաղափարները, ընտի՛ր տեսակի մասին ու առա՛տ քանակով, չէին խարսխած ու անայլայլ. անոր համար մի՛շտ իր ետեւէն երթալը կը բերէր անփորձներուն ծանր տոյժ մը. անոր համար ալ վերջերը չկրրցաւ դիմանալ, և յանձնառու եղաւ այնպիսի պզտիկութեանց, զոր կը դատապարտէր կամ դատապարտել կը ցուցնէր սուաջ. անոր համար դարձեալ՝ իր նեցուածներն ալ աւելի՛ անձնական վրէժի քան գաղափարի յառաջդիմութեան թելադրութեամբը կըլլային, և նետուողները կը գոհուէին մասնական նկատումներու. անոր համար նաեւ չէ՛ կրրցած գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոց։ Իր ամուրիութիւնն և անոր հետեւորդ աստանդութիւններն ալ՝ կըրնանք ասոնց գլխաւոր պատճառներն համարել։

Բարքի կողմէ ալ՝ կցիր պահպանողականութիւն մը դը՛րապէս ու թեթեւ ազատու-

Թիւն մը տե'սապէս՝ կը յօրինէին զինքն (սր-
պէս զի այսպէս ըսենք) հակառակ անձներու
թիւն մը. և իր անուրանալի բուն արժանիքն
ալ տղա'յ նախանձոտութեամբ և, ըսե'նք,
սո'ւր խստութեամբ մը կանհամէր: Նուաղեա'լ
բանաստեղծութեամբ թո'յլ զուարճաբանու-
թեամբ և անտեղի՝ օրինասիրութեամբ շաղ-
ուուած ծերութիւն մը, որ հսկայի՝ ճիգերով
կաշխատէր տակաւին խաղալ երիտասարդու-
թեան խաղերը, շատերուն խրտուցիչ ըրաւ
իր սքողեալ վաղեմի ինքնութիւնն և շատե-
րէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անի-
մաստ ապրող մը. որով կարողներէն անօգ-
նական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն
ձեռագիրները, ու չկրցաւ իմաստութեամբ
աւարտել իմաստութեա'մբ մը ապրած կեան-
քը: Վկա'յ են սատր իր վերջին աշակերտնե-
րուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու
անհաշու գաղափարները, ու իր ձգած բազմա-
թիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը,
որոց մէջէն արիադնեան թելո'վ ալ չես կրը-
նար ելնել: Չենք կըրնար ճշգրտիւ դատել
թէ ո'վ-էր այդ ձախողակներուն պատճառը.
ի'նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը
մէջ սուղողները: Սա կըրնանք յայտնել վըս-
տահաբար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն ետե
ունեցաւ մեծ սնկում մը, կամ բնական օ-
րէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց
պատճառով:

Գիտակից թէպէտեւ իր հին կորովին համ-
բաւին և հմտութեանց՝ լաւ կընէր, սակայն,
եթէ յարատեւելով արուեստակցական ազնւ-
ւութեան մը մէջ՝ անխնայ չդատափետէր իր-
մէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար
իր նմաններուն հետ, մէկդի դնէր քէնն ու
ոխը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու
խնայող սկիզբներով վարուէր յետնորդներուն
և կոյր սիրով իրեն հետեւողներուն հետ :

Ծայրայեղ բարեկամութեան ու ատելու-
թեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ
տեսակ մարդիկ. երկիւղած մարդը, մերթ
հանդարտ և յաճախ անհանդարտ ու ամենի
մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատա-
կաբան մարդուն դէմ և տրամաբանող մարդն
հաւասարապէս երեւակայողին քովը : Այսպէս՝
գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝
ապրած է խիզախ երիտասարդութեան մը
ներհակ գնացքովն և յեղյեղուկ ձեռնարկնե-
րով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ
կեդրոնէն, որ խարխիսն է ծանր ու ակադե-
մական նկարագիրներու :

Այլ ըսե՛նք վերջին բառն ալ : Երեք չորս
ակադեմական ունէինք, ի՛նք ալ մէկն էր
անոնցմէ. թերեւս շատ անաչառութեամբ
դատեցինք զինքն՝ իր իսկ անաչառ քննասի-
րութեան համեմատ. մեր ծանօթութեանց
տեսակէտէն ա՛յսչափ կըրցանք կշռել :

Մնացածը՝ թող ըսեն ու կշռեն անո՞նք,
որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ չատ կողմերով
ալ և որ ունին աւելի լայն սիրտ մը և լայն
սպարազաներ :

Տ Պ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Կ Ա Ր Ե Ւ Ո Ր

ՎՐԻՊԱԿՔ

ՈՒՂՂԵԱԼՔ

Էջ տող

8, 11, Գէորգ Միւհէնտիսեան	Յովհաննէս Միւհէնտիսեան
11, 27, պարմանք	պարծանք
29, 10, բարձրաքանչ	բարձրագանչ
29, 15, խաչաբաղխաւ	խաչաբաղխաւ
34, 6, տուած էին	տուած էր
37, 8, փետեւետեալ	փերեւետեալ
42, 8, կրնանք	կըրնանք
46, 8, Պուէտէն	Պուէտին
48, 14, ուղեկիցներովն,	ուղեկիցներովը,
51, 11, ի բերան ի բերան,	բերան ի բերան
51, 24, ճետը	ճետըն
61, 5, դատաւորին	դատարանին
69, 13, ի լուծիւն	ի լրուծիւն
69, 21, զմտաւ	ըզմըտաւ
70, 1, բժշկին	բժշկին
71, 4, ձկունսն խորովիցեմք	ըզձկունս խորովիցեմք
71, 19, ի՛ւ	իւր
74, 3, յարեզգերի	յարեզգերի
95, 2, պէս.	պէս՝

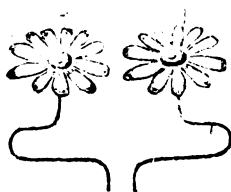

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՂրԵ.

Ա. Հոգևոր Փոսկոյիոյ գերեզմանք. Թրգ. սպոծ.	5
Բ. Բաւսփառակութիւն Արեւ. լրի. Զարգ.	10
Գ. Արեւիք, իննեակ իմաստասիրական	5
Դ. Հին օրեր ու այդ օրերու մեծացունք	5
Ե. Արեւիք յերուսաղէմ	10
Զ. Հին օրեր եւ ի. Գ. Միսսիսկան	7 1/2
Է. « « « Յովն. Տերոյեան (ընդ մամուլ)	—

Գին 7 1/2 ղրԵ.

معارف نظارت جلیله سنک ۱۲۱ نومرولی وفی ۲۲ بیسان
۳۲۲ تاریخ اور خستنامه سیله طبع اولمشدر

1862

1863

1864

1865

1866

1867

1868

1869

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>